

TEORIJA IN PRAKSA

5/2001

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXVIII, št. 5, str. 761-976

Ljubljana, november 2001

ČLANKI

Zdravko MLINAR: Krepitev in slabitev moči lokalnih akterjev ter nastajanje in izginjanje lokalnih posebnosti v procesu glokalizacije	765-785
Anton GRIZOLD: Nekaj izzivov izgradnji varnostne arhitekture v Evropi danes	786-797
Miroslav STANOJEVIČ: Konec dolgega stavkovnega vala v Sloveniji?	798-816
Ladislav CABADA: Volilna reforma na Češkem - volilni inženiring v praksi	817-831
Tomaž BOH: Samopredstavitev strank in medstrankarska soočenja kot orodje političnega prepričevanja	832-847
Iztok PREZELJ: Vojaško ogrožanje nacionalne in mednarodne varnosti po koncu hladne vojne	848-860
Vladislav Vlado KOTNIK: Utelesenje sebstva in izgradnja identitete ob spominu na hrano	861-880
Matjaž URŠIČ: Kartografi postmodernizma	881-896
Helena JERIČEK: Modro in roza - razlike med spoloma v uporabi interneta	897-907
Lea TKALEC: Šikaniranje	908-926

PREVOD

Theodore J. LOWI: Naše tisočletje: politologija nasproti globalni korporativni ekonomiji	927-947
--	---------

PRIKAZI, RECENZIJ

Frane ADAM, Matej MAKAROVIC, Borut RONČEVIČ, Matevž TOMŠIČ: Socio-kulturni dejavniki razvojne uspešnosti (Aljuš Pertinač)	948-949
Milan JAZBEC: The Diplomacies of New Small States (Marko Kosin)	949-953
Stane VLAJ: Lokalna samouprava (Miro Haček)	953-955
Slavko KURDIJA: Družbene identitete in pomen potrošnje (Blaž Lenarčič)	955-957
Maria TODOROVA: Imaginarj Balkana (Karmen Šterk)	958-960
Anthony GIDDENS (ur.): The Global Third Way Debate (Aljuš Pertinač)	960-962

AUTHOR'S SYNOPSES

963-968

ARTICLES

Zdravko MLINAR: Power and distinctiveness in the process of glocalization	765-785
Anton GRIZOLD: Some challenges for building the contemporary European security architecture	786-797
Miroslav STANOJEVIĆ: The end of a long period of strikes in Slovenia?	798-816
Ladislav CABADA: Election system reform in Czech Republic - electioneering in practice	817-831
Tomaž BOH: Self-presentation of political parties and the TV-confrontations as a means of political persuasion	832-847
Iztok PREZELJ: Military threats to national and international security after the end of cold war	848-860
Vladislav Vlado KOTNIK: Embodiment of the self and identity building through remembering the food	861-880
Matjaž URŠIČ: Cartographers of postmodernism	881-896
Helena JERIČEK: Blue and pink - gender differences in the use of Internet	897-907
Lea TKALEC: Mobbing	908-926

TRANSLATION

Theodore J. LOWI: Our millennium: political science confronts the global corporate economy	927-947
--	---------

PRESENTATIONS, REVIEWS

Frane ADAM, Matej MAKAROVIČ, Borut RONČEVIČ, Matevž TOMŠIČ: Socio-cultural factors of developmental successfulness (Aljuš Pertinač)	948-949
Milan JAZBEC: The Diplomacies of New Small States (Marko Kosin)	949-953
Stane VLAJ: Local self-government (Miro Haček)	953-955
Slavko KURDIJA: Social identities and the meaning of consumption (Blaž Lenarčič)	955-957
Maria TODOROVA: Imaginary of the Balkans (Karmen Šterk)	958-960
Anthony GIDDENS (ed.): The Global Third Way Debate (Aljuš Pertinač)	960-962

AUTHOR'S SYNOPSES

963-968

KREPITEV IN SLABITEV MOČI LOKALNIH AKTERJEV TER NASTAJANJE IN IZGINJANJE LOKALNIH POSEBNOSTI V PROCESU GLOKALIZACIJE

Povzetek: V tem besedilu¹ poskušam razkrivati dolgoročnejšo razvojno usmeritev predusem z vidika preokupacij "sociologije lokalno-globalnih odnosov", kakor smo jo zasnovali v okviru Mednarodnega sociološkega združenja (Thematic Group 06), pri čemer: ena zadeva vprašanje, kako se z lokalnim odpiranjem v svet spreminja moč in nemoč lokalnih akterjev; to zadeva srž razprav o demokraciji in emancipaciji manjšinskih kategorij prebivalstva v kontekstu glokalizacije; druga pa spremembe z vidika teritorialne raznovrstnosti in še zlasti z vidika lokalnih posebnosti; ali le-te izginjajo in se umikajo vse večji uniformnosti ali pa se krepijo, mogoče celo hkrati z določeno obliko uniformnosti? Oboje predstavlja temelj za razumevanje preobrazbe teritorialne organizacije, ki vodi h krepitvi globalne, civilne informacijske družbe. Vendar pa ne gre za enosmerni proces. Ob tem, ko skupni imenovalc teh sprememb razkrivamo v preseganju logike igre z ničelno vsoto, zlasti na podlagi informatizacije, se nam hkrati že nakazuje njeno vračanje, ko se spopadamo s fizičnimi mejami rasti. Splošna konceptualna in teoretska vprašanja ter svetovne izkušnje osvetljujem z razpoložljivimi empiričnimi podatki, in še posebej iz raziskave z območja občine Koper in Slovenske Istre.²

Ključni pojmi: (ne)moč lokalnih akterjev, teritorialna raznovrstnost, lokalne posebnosti, glokalizacija, igra z ničelno vsoto, tokovi ljudi, stvari, idej, naravno in grajeno okolje, življenjski stil.

* Akademik, dr. Zdravko Mlinar, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

¹ V osnovi gre za prispevek avtorja v okviru delavnice, ki jo je priredila ISA Thematic Group 06 z naslovom *Local - Global Relations* na FDV, v Ljubljani, med 21. in 23. junijem 2001.

² Izsledki raziskave bodo objavljeni v avtorjevi knjigi z naslovom "Bivalno okolje, informatizacija in globalizacija: Prostorska in časovna organizacija vsakdanjega življenja na Koprskem in v svetu", Ljubljana, FDV, 2001.

Pojmovno-teoretska izhodišča

Konec logike ničelne vsote in njen povrtek

V iskanju primernih teoretskih okvirov za pojasnjevanje naše teme je treba najprej razkriti inercijo neozaveščenega predpostavljjanja logike ničelne vsote.

Čeprav je v razpravah najpogostejše le implicitna, predstavlja ta logika prava prav prevladujočo predpostavko v preučevanjih naše teme tako v smislu "horizontalnih" odnosov med teritorialnimi enotami ali akterji kot v smislu "vertikalnih" odnosov med ravnmi teritorialne organizacije. Vendar pa jo sociologi in politologi v proučevanjih vloge večravske soudeležbe v odločanju (dehierarhizacija), partnerstva, hibridizacije, kreolizacije, mešanja suverenosti, tako kot v EU itd., *dejansko* vse bolj zavračajo. Čeprav avtorji pogostejše ugotavljajo, da globalno ni nujno alternativa lokalnemu, tega ne vidijo kot vseobsežne (paradigmatske) preobrazbe družbe, katero skušam izpostaviti.

Prehajanje od ničelne vsote - v smislu, da kolikor eden pridobi, toliko drugi izgubi - k variabilnim vsotam pa se spet drugače kaže v informacijski sferi, kot pa z vidika fizičnih razsežnosti prostora. Ker informacije ne *porabimo* tako kot fizične dobrine, jo lahko *rabi* eden, *ne da bi s tem izključeval drugega*. Tako informatizacija družbe največ prispeva k preobrazbi, ki vodi k preseganju logike igre z ničelno vsoto. Hkrati pa gre za naraščajočo ozaveščenost o *fizičnih mejah* sveta tako v globalnem kot lokalnem merilu, kar spreminja odnose med akterji v prostoru. Te spremembe vključujejo intenzifikacijo konfliktov med skupinami in posamezniki, ki so vse bolj prisotni tudi kot vsebina civilno-družbenega angažiranja in odločanja na vseh ravneh teritorialne organizacije družbe.

PREOBRAZBA TERITORIALNE ORGANIZACIJE DRUŽBE

OD ZAPRTOSTI K ODPRTOSTI koncepti, modeli in metafore

KUMULATIVNE SKUPNOSTI	FUNKCIONALNA ZDRUŽENJA
PROSTOR KRAJEV	PROSTOR TOKOV
IDENTITETA KOT OTOK	IDENTITETA KOT KRIŽIŠČE
OBMOČJA/KONTEJNERJI	OMREŽJA AKTERJEV
(DRŽAVE KOT) BILJARDNE KROGLE	MREŽE
STARI LOKALIZEM	NOVI LOKALIZEM
Od frontalnega ločevanja	k selektivnemu povezovanju
Od ničelne vsote	k variabilni vsoti

OD ODPIRANJA K ZAPIRANJU

- OZAVEŠČANJE LOKALNIH AKTERJEV O SVETOVNIH MEJAH RASTI
- IZGUBLJANJE MOŽNOSTI TERITORIALNEGA IZKLJUČEVANJA NEŽELENIH POSLEDIC DELOVANJA LOKALNIH IN NACIONALNIH AKTERJEV:
- Konec možnosti izmikanja negativnim posledicam
- Konec izvoza odpadkov
- UVAJANJE RAZLIČNIH OBLIK SAMOZADOSTNOSTI OZ. SAMOOSKRBE
- OMEJEVANJE PORABE ENERGIJE, TRANSPORTA NA DOLGE RAZDALJE idr.

Pred desetletjem ali dvema, torej v značilnih začetnih obravnavah globalizacije v družbenih znanostih, je prevladovala razlaga o *delokalizaciji* (Peachey, Bodzenta, Mirowski, 1984) in nasploh o *deteritorializaciji*. Ta je ustrezala močno prisotni ideji o krepitvi svetovnega jedra na račun svetovne periferije oz. marksistični teoriji imperializma. Wallerstein je svetovni sistem obravnaval kot alternativo nižjim ravnam; Kuklinski (ur., 1990) je izdal knjigo z naslovom "Globality versus Locality" ipd. Implicitna podlaga takšnim razlagam pa je bila *logika "igre z ničelno vsoto"* (zero sum game). Na tem mestu pa nas ta logika ali preseganje le-te zanima glede na odnos med lokalnim, nacionalnim in nadnacionalnimi ravni oblasti in odločanja. Z vse intenzivnejšim horizontalnim in vertikalnim povezovanjem v vse širšem prostoru - tako z vidika mobilnosti ljudi in dobrin kot idej - postaja takšna izključnost nemogoča. Tisto, kar je pridobitev za enega, ob intenzivnejši povezanosti, ko je *udeležencem vse več skupnega*, ne pomeni več *eo ipso* izgube za drugega. Čim več imajo lokalni akterji skupnega z drugimi, v nacionalnih in transnacionalnih okvirih, bolj se lahko od drugih razlikujejo, ne da bi s tem slabili njihovo medsebojno povezanost.³

(PRE)RAZPOREDITEV MOČI PO NIVOJIH

1. LOGIKA "NIČELNE VSOTE"

J. Wallerstein	}	medsebojna izključnost zaporednost nivojev
R. Dahl, E. Tuft		
C. Hammelink		

2. KOMPLEMENTARNOST, SHARING

J. Monnet	}	nihče ne izgublja moči, suverenosti, vsi pridobivajo (izgubljajo, če se zapirajo)
J. Delors		
E. Wistrich		

3. ENOTNOST NASPROTIJ

GLOBALIZACIJE IN polarizacija in konvergenca
INDIVIDUALIZACIJE (Z.M.)

767

Tako je razumljivo, da so avtorji lokalno in globalno najprej pojmovali kot dvoje povsem ločenih kategorij, danes pa se v kontekstu časovno-prostorskega zgoščevanja vse bolj približujejo konceptu njihovega prežemanja, kar izraža tudi termin glocalizacija.

Nekoliko poenostavljeno lahko sicer lokalno jemljemo kot najmanjšo prostorsko enoto, in torej kot drugi ekstremni pol v odnosu do glóbalnega. Hkrati pa prihaja do medsebojnega prežemanja, tako da najbolj prodorni lokalni akterji postajajo prisotni po vsem svetu, hkrati s težnjo, da je ves svet vse bolj neposredno navzoč v *lokalni* enoti kot nekakšnem *mikrokozmosu*⁴. V tem smislu se globalno pojavlja, ne le kot alternativa, ki se *izključuje z lokalnim*, temveč tudi kot možnost

³ Višja stopnja izobrazbe na splošno pomeni prav to, da imajo akterji hkrati več skupnega v smislu podobnosti, in zato lahko kažejo večjo strpnost do različnosti.

⁴ Npr. empirično lahko preučimo, kolikšen delež od vse poznane raznovrstnosti "etničnih kuhinj" lahko najdemo v restavracijah New Yorka ali Londona i.dr.

in priložnost za *afirmacijo lokalnega*. Koliko se ta možnost dejansko uresniči, pa je zmeraj bolj odvisno od aktivne *vloge lokalnih akterjev* in ne gre več za nekakšno vnaprejšnjo danost. To kaže, da koncept globalizacije vključuje nevarnost, da zakrije še bolj temeljno polarizacijo in konvergenco, t.j. med procesoma globalizacije in individualizacije (Mlinar, 1994).

O (ne)razumevanju globalizacije

Robertson (1994: 38) pravi, da poizkuša pokazati, kako globalizacija vključuje preobrazbo "doma", "skupnosti" in "kraja". Tako ni najprimerneje na kraj gledati kot nasprotje globalnemu. Pod določenimi pogoji ga lahko štejemo celo kot enega od vidikov globalizacije. Tako avtor ugotovi, da je "pojem globalizacije" zelo blizu tistemu, kar je že pred tem pisal o globalizaciji, in pravi: "Z mojega stališča je pojem *globalizacije* vključeval simultanost in medsebojno prežemanje tistega, kar običajno imenujemo globalno in lokalno, ali - še splošneje rečeno - univerzalno in partikularno...zame (in za druge) lahko postane celo nujno, da sporni termin globalizacija občasno zamenjamo s terminom *globalizacija*".

Tako kot Robertson kritizira druge (Giddensa, 1991: 22 in Barber-ja, 1992) zaradi razlage o (preveč) medsebojno izključujočih in nasprotujočih si težnjah, tako se mu potem njemu samemu "zgodi" nasprotno. Sicer pa celo izrecno pravi, da globalno ni že samo po sebi proti postavljeno lokalnemu. Tisto, kar pogosto označujemo kot lokalno, pa je vključeno v fleksibilno pojmovanje globalnega.⁵

S svojo razlago pravzaprav *ukine protislovno* razmerje tako, da eno stran preprosto priključi drugi. S tem pa pride v nasprotje s svojim izhodiščem, ko je s pojmom *globalizacija* hotel opozoriti na dvostranost tega dogajanja.⁶

In naj zaključim s tem Robertsonovim poizkusom pojasnjevanja odnosa lokalno-globalno še z naslednjim: "Ne da bi znikali, da ima svet - kot celota - določene sistemske lastnosti, poleg tistih, ki jih imajo enote znotraj njega, moramo poudariti, na drugi strani, da so takšne enote same v veliki meri *zgrajene v procesih in dejanjih izven teh enot*, in v okviru naraščajoče globalne dinamike" (ibidem, str. 42).

Takšna formulacija pa je spet notranje močno nekoherentna in avtor piše v nasprotju s svojim izhodiščnim namenom. Izdvajanje "procesov in dejanj izven teh enot" ustreza kvečjemu teritorialni organizaciji (pred-)industrijske dobe, "prostoru krajev", ne pa prostoru tokov in omrežij prek katerih se uresničuje proces globalizacije. V takšnem - empirično gledano sicer - zares šele nastajajočem kontekstu pa delitev na notranje in zunanje izgublja svoj pomen.

Navzlic nakazanim pomanjkljivostim se je na teoretični ravni prav Robertson še najbolj približal osrednjim vprašanjem naše teme; zato sem mu posvetil večjo pozornost.

⁵ Žal pomen oznake *fleksibilno pojmovanje* implicira predusem ohlapno konceptijo in nedoslednost. Z enako utemeljitvijo bi lahko globalizacijo tretirali tudi kot en vidik lokalizacije.

⁶ Lahko se sicer strinjamo z njim, ko pravi: "Moje stališče je tudi, da ni smiselno opredeliti globalno tako, kot da le-to izključuje lokalno. V nekoliko tehničnem smislu, če opredelimo globalno na takšen način, to nakazuje, da se globalno nahaja onstran vseh krajevnosti, kot da ima sistemske lastnosti iznad in onstran lastnosti enot znotraj globalnega sistema" (Robertson, 1994, p. 42).

Eno od osrednjih vprašanj, ki zadevajo lokalno-globalno konvergenco je *upadajoča izključujočnost* lokalne demokracije. S prehajanjem od območne k omrežni organizaciji, ki je možna na podlagi razširjene dostopnosti, lokalna udeležba postaja vsebinsko bogatejša s tem, da vključuje tudi globalne zadeve (več o tem glej v prispevkih C. Algerja).

To lahko teoretsko pojasnujemo glede na spreminjajoče se razmerje med deli in celoto. "Deli" vse bolj prevzemajo pravo vlogo dela, čim bolj prevzemajo odgovornost in se ukvarjajo s problemi celote (sveta); in obratno, "celota" (svet) vse bolj dobiva pravo vlogo celote v kolikor postaja bolj občutljiv za probleme svojih delov.

Vse to je odvisno od:

1. povečevanja reprezentativnosti predstavništva na višjih ravneh,
2. odpiranja možnosti neposredne udeležbe, brez vsakršnega posredovanja, kar pomeni, da s tem problem predstavništva postane brezpredmeten.

S prvega vidika se postavlja vprašanje institucionalne reforme OZN, ki bi upoštevala, da sedanja organizacija dejansko upošteva vse manjši delež svetovne teritorialne raznovrstnosti. V tem smislu postanejo razumljivi predlogi, da bi ustanovili skupščino ljudstev v OZN, ki bi neposredno predstavljala *državljan*e in *ne njihovih vlad* (Arhibugi, Held, eds., 1995).

Za podobne težnje gre na ravni EU. Korenitejše spremembe pa zadevajo lokalno-globalno zblíževanje z vidika ideje o *globalni civilni družbi*. To dobiva novo moč z internetom, vendar bolj glede na posameznike kot na kolektivne teritorialne akterje. "Lokalna politika se ne nanaša več le na lokalne zadeve" ... (Agulhon, cit. v Agnew 1987). Toda, ali je takšna politika še lokalna? Boljše bi jo označevali kot globalno politiko.

Lokalno-globalna konvergenca ne temelji le na povečani dostopnosti na podlagi telekomunikacijske revolucije, ampak se pojavlja tudi z vidika dejanskega, fizičnega shajanja, kot se ponavljajoče pojavlja na različnih lokacijah (svetovni sociološki kongresi, na primer, v Montrealu, Bielefeldu, Madridu, New Delhiju, Mexico Cityju, Uppsali, Torontu, Varni itd.) za omejeno časovno obdobje. Takšna shajanja utelešajo lokalno-globalno mešanico, ki jo je mogoče razumeti v smislu globalizacije in časovno-prostorskega zgoščevanja: zagotavljajo namreč vsaj začasne neposredne stike udeležencev (lahko) iz vsega sveta, na različnih krajih, ki postajajo *svetovna prizorišča*. Glavni pogoj za to, da bi te kraje lahko tako označevali, pa je dostopnost.

Lokalizacija in ponotranjenje globalnih zadev se kaže v vse številnejših pojavnih oblikah, kot na primer v protestih kosovskih Albancev v Ženevi ali v demonstracijah Kurdev v nemških mestih. Nadaljnji primer so priseljenci iz t.i. tretjega sveta v globalnih mestih kot je, denimo, New York.

Povezanost, samostojnost in neodvisnost

S povečevanjem odprtosti lokalnih enot spremljamo prehanjanje od območne k omrežni organizaciji družbenega življenja. To vključuje tako vse *večjo samostojnost*, v smislu razširjanja razpona izbire partnerjev na kolektivni in individualni

ravni, kot tudi *zmanjševanje neodvisnosti*, česar avtorji v literaturi (še zlasti t.i. dependistas, ki so računali na to, da se bodo manj razviti lahko izločili iz svetovnega sistema, s čimer bi preprečili nadaljnje izkoriščanje s strani svetovnega jedra) pogosto ne razumejo. Pogoj za to, da bi dejansko dosegli večjo samostojnost je v tem, da se odrečemo zahtevi po teritorialni neodvisnosti (izključevanju drugih).

STARI IN NOVI LOKALIZEM

ANALITIČNA RAZS.	STARI LOKALIZEM	NOVI LOKALIZEM
POVEZANOST	Samostojnost kot neodvisnost	Samostojnost kot izbira
LASTNOSTI	Posebnosti z izključevanjem	Posebnosti z vključevanjem

Zgornje spet pomeni, da je višja stopnja samostojnosti možna le z upadajočo možnostjo frontalnega izključevanja drugih. Univerzalizacija vse bolj omejuje vsebinsko samovoljnega odločanja, tako z vidika tehničnih standardov in človekovih pravic kot z vidika diskriminacije ali dvojnih meril na podlagi teritorialnega porekla.

Zgornja razlaga še posebej zadeva delovanje centrov politične moči današnjih nacionalnih držav, ki svoj monopolni položaj poskušajo ohranjati in vzdrževati s čim bolj popolno kontrolo na svojem teritoriju. Tako prihaja do neskladij, napetosti in konfliktov -

1. glede na težnje k opolnomočenju subnacionalnih, tj. regionalnih in lokalnih enot;
2. glede na aspiracije po razširjanju vpliva (če že ne več po teritorialni ekspanziji) s strani sosednjih držav;
3. v odnosu do nastajajočih nadnacionalnih tvorb, kakršna je na primer Evropska unija ipd.

Prvo vprašanje se kaže kot obotavljajoče pristajanje ali pa celo *zadrževanje* teženj k *decentralizaciji* odločanja tako, da državno središče še naprej ohranja vlogo predstavnika in zastopnika vseh teh enot v mednarodnem merilu, četudi postaja jasno, da dejansko ne zmore obvladovati vse večje kompleksnosti v delovanju osamosvajajočih akterjev. Zadržanost ali odpor do decentralizacije tako upočasnjuje ali onemogoča, da bi *subnacionalni akterji* tudi sami *neposredno* vstopali v svet. Ta odpor je implicitno ali eksplicitno utemeljen ne le v tem, da bi centralna oblast nekaj izgubila znotraj državnih meja, temveč tudi v tem, da se s tem že posega tudi v drugo vprašanje. Vkolikor državno oblastno središče namreč izgublja direktno kontrolo nad subnacionalnimi akterji, se s tem pojavi občutek potencialne ogroženosti teritorialne *integritete države*, ker da bi zlasti periferne enote prišle pod vpliv sosednje države ali pa bi se celo odcepile in "prešle na drugo stran". Čim večje je takšno tveganje, ali vsaj predstava o tem, tem močnejši bo poskus centra, da zameji samostojnost nastopanja subnacionalnih enot tudi v transnacionalnem merilu.⁷

⁷ V naši raziskavi v občini Koper so se anketiranci takole odzvali na vnaprej izraženo stališče: "Država ne sme dopustiti, da bi se občine in regije brez njene odobritve povezovale tudi v mednarodnem merilu" - popolnoma se jih strinja 17,4%, strinja se 31,3%, ne strinja 34,5%, sploh se ne strinja 9,3% in ne ve 7,5%. V tem pogledu gre torej še za nekakšno razdvojenost občanov, pri čemer gre verjetno tako za podaljševanje tradicionalne miselnosti v zgodovinskem kontekstu Westfalskega reda, torej za nekakšno navajenost na državne okvire delovanja, kot tudi za določeno bojazen pred odpiranjem, ki bi lahko - še posebej v obmejnih predelih - začelo izpodkopavati nacionalno integriteto.

To pa je značilno za nekatere manjše države v odnosu do večjih sosed, kjer se hote ali ne hote vsiljuje tema o *neparitetnih ulogah*. Na ta način se torej zlasti v manjših in novih, še neutrjenih državah, npr. v Istri, v zahodnem delu Slovenije in Hrvaške, značilno zaostrejo konflikti, ki zadevajo lokalno in regionalno avtonomijo ter aspiracije nekaterih italijanskih akterjev v zvezi z "vračanjem" v Istro.

Prav v zvezi s tem je značilno, da Slovenija v ustavi sploh ni uvedla regionalne ravni kot obvezne ravni teritorialne organiziranosti. Hkrati pa je vsebino lokalne samouprave omejila na *čisto lokalne zadeve*, ki se nanašajo le na vsakdanje življenje ljudi v majhnih lokalnih enotah. Ob tem, ko naj bi osamosvojili lokalno samoupravo in izločili vmešavanje države, je bila tako vzpostavljena ločnica med lokalnosamoupravnimi in državnimi zadevami, kar je v nasprotju s splošno usmeritvijo, kakršno uveljavlja tudi Evropska unija, to je h krepitvi *partnerskih odnosov in večravskega* odločanja.

Zato sem tudi že v Teoriji in praksi (Mlinar, 2000) izpostavil vprašanje - *Glokalizacija ali getoizacija lokalne demokracije?*

Ustava Republike Slovenije v 140. členu določa:

"V pristojnost občine spadajo lokalne zadeve, ki jih občina lahko ureja samostojno in ki zadevajo samo prebivalce občine".

(Uradni list RS št.33/91)

Tako je prišlo do paradoksalnih razmer, ko je centralna državna oblast - tudi v imenu ohranitve teritorialne integritete - dejansko oslabilala subnacionalne akterje (na obmejnem območju) in še spodbudila sredobežne sile.⁸

Hkrati z inercijo klasičnega vzorca teritorialno-hierarhičnih odnosov med centralno državno in lokalno oblastjo pa se, če ostajamo v evropskem kontekstu, vzporedno že odvijajo vse številnejši omrežno organizirani EU projekti, ko z nadnacionalne ravni spodbujajo k enakopravnemu vključevanju lokalnih akterjev v partnerstvo in v večravske soudeležbo v odločanju.

Krepitev in slabitev moči lokalnih akterjev

Krepitev moči lokalnih akterjev

Če se opiramo na splošno sociološko teorijo ali pa na današnjo prevladujočo prakso v razvitem svetu, v obeh primerih pridemo do sklepa, da subnacionalni akterji (vključno sublokalni in individualni) krepijo svojo moč, s tem ko razširijo domet njihovega transnacionalnega povezovanja. Ker nova tehnologija omogoča to povezovanje na večje razdalje, se zmanjšuje odvisnost tako od bližnjih teritorialnih enot kot tudi znotraj teritorialne hierarhije. Kot je ugotavljal že Simmel, akterji postajajo odvisni od vse večjega števila drugih akterjev, vendar se hkrati zmanjšuje odvisnost od vsakega konkretnega od njih. Ali kot se je izrazil Hirschman, s tem, ko se povečuje možnost za "exit", se hkrati krepi učinkovitost nastopanja ("voice") posameznih akterjev.

⁸ Zahteva po delitvi večjih občin, kakršna je npr. Mestna občina Koper, na več manjših enot je bila med občani sprejeta kot uveljavljanje logike "divide et impera".

S takšnim razširjanjem opcij v povezovanju se relativizira odvisnost subnacionalnih akterjev od države, podobno kot tudi odvisnost sublokalnih akterjev v lokalnem merilu. Ob tem, ko se posamezni akterji odmikajo oz. sproščajo svoje prejšnje vezanosti na dano okolje, se torej uveljavlja nekakšen emancipacijski proces. Giddensov koncept - disembedding, ima v sebi takšen potencial; vendar hkrati predstavlja tudi obliko eskapizma, umika od lokalnih odgovornosti.

Eno temeljnih nerazumevanj zadeva še zmeraj *neupoštevanje* sicer že ekspliciranih *razlik*, med *starim in novim lokalizmom*. Predvsem gre za napačno usmeritev v tem smislu, da lahko okrepimo lokalno avtonomijo in moč lokalnih akterjev s tem, da jih frontalno ločimo oz. "zaščitimo" pred vplivi iz širšega prostora, še posebej pa države. Glede na to moramo k že prikazanim vidikom krepitve (empowerment) dodati še splošno ugotovitev, da le-to lahko v večji meri uveljavljamo s spremembo načina povezovanja (od hierarhičnega k partnerskemu) kot pa s prekinitvijo povezav. Nasploh vse intenzivnejše povezovanje pomeni, da je vse bolj neprimerno gledanje na spremembe z vidika zero sum game.

Krepitev moči lokalnih enot se pojavlja tudi ne glede ali celo predvsem izven formalne organizacijske strukture nacionalne države. Že samo dejstvo, da se povečuje število različnih izvedržavnih kanalov komuniciranja in transnacionalnih omrežij, spreminja razmerja moči med nacionalnim in lokalnim nivojem. Tu se kaže že pogosto ugotovljena težnja k *hitrejšemu* povečevanju števila mednarodnih *nevladnih* organizacij kot pa vladnih, hkrati pa se spreminja tudi formalna teritorialna hierarhična struktura, saj nacionalna državna raven ni več *končna instanca*; njena vloga je *relativizirana* s tem, da se lahko posamezniki pa tudi lokalne enote obračajo na nadnacionalne institucije, na primer v okviru Evropske unije.

Koprška občina se je na primer v zvezi s konfliktom s centralnimi organi Republike Slovenije obrnila tudi na Svet Evrope. Hrvaška Istrska županija pa je v konfliktu z Zagrebom s pomočjo nekaterih italijanskih regij mimo Zagreba postala članica Skupščine evropskih regij, Assembly of European Regions; posamezniki se pritožujejo na Evropsko sodišče ipd.

Razširjanje dostopnosti torej pomeni *okrepitev* (empowerment), in sicer zato, ker -

1. gre za večjo samostojnost z vidika razširjanja *razpona izbire* v povezovanju z drugimi za reševanje problemov;
2. ker se s tem povečujejo možnosti *direktnega dostopa* do relevantnih akterjev in virov, kar hkrati pomeni zmanjševanje vloge posrednikov in predstavnikov in povečevanje možnosti izražanja avtentičnih interesov;
3. ker se ob tako razširjenih alternativah krepí "glas" nastopajočega, ki glede na fizično mobilnost in telekomunikacijsko povezanost ni več vezan le na eno lokacijo in je zato *odzivnost okolja* na njegovo nastopanje (participacijo) toliko večja; njegova pripadnost ni več avtomatično in samoumevno zagotovljena;
4. na ta način se zmanjšuje težavnost uveljavljanja določenega argumenta, saj je predstavljanje že v praksi preverjenih rešitev ali pa tudi razvojno političnih usmeritev od drugod lahko v pomembno oporo in *skrajšuje čas odločanja*;
5. v takšnem kontekstu se povečuje možnost formiranja in krepitve opozicijskih skupin ter podskupin in različnih manjšin, še zlasti z uveljavljanjem tangencialne-

ga povezovanja v odnosu do nacionalnega središča, kar označujem kot krepitev moči v obliki *tangencialnih koalicij*,⁹

6. tudi znotraj lokalnih skupnosti (če še pogojno uporabljam to oznako) prihaja do prestrukturiranja v smislu prerazdelitve družbene in politične moči, s tem, da se okrepi vloga *skupin civilne družbe* v odnosu do *podjetniške moči* (glej kasneje Mlinar sežigalnice v Luki Koper);

7. poveča pa se tudi možnost formiranja ter moč takšnih skupin v odnosu do lokalnih ali nacionalnih *ekspertnih institucij*, ki so navzlic svoji nominalni nepristranskosti - kot kažejo številni primeri iz prakse - pogostejše bližje podjetniškim interesom in delajo dostikrat po njihovem naročilu;

8. povečanje dostopnosti finančnih virov mednarodnih posojilodajalcev pomeni preseganje nemoči posameznikov in lokalnih oblasti, v odnosu do nalog kot je graditev (pridobitev) stanovanja, ki imajo večgeneracijski pomen; to pomeni okrepitev z vidika časovne organizacije reševanja naloge;

9. širša odprtost oz. dostopnost predstavlja izziv za ozaveščanje o lastni identiteti in potencialih v odnosih z drugimi, tako na podlagi podobnosti (usposabljanje za tekmovalnost) kot na podlagi komparativnih prednosti na podlagi različnosti.

Slabitev moči lokalnih akterjev

1. Širjenje medsebojnih odvisnosti dogajanja v prostoru prek lokalnih in nacionalnih okvirov kaže, da je vse *več problemov*, s katerimi se srečujejo ljudje v svojem vsakdanjem okolju *neresljivih* znotraj teh okvirov. Enostavno ostajanje v danih okvirih delovanja bi torej pomenilo *izgubljanje moči* za reševanje problemov glede na fizične in družbene razsežnosti lokalne enote;

2. drugi vidik slabitve moči lokalnih akterjev (dis-empowerment) je v tem, da se hkrati s standardizacijo in univerzalizacijo na vseh področjih delovanja v svetovnem merilu vse bolj *zožuje diskrecijska moč*, torej možnost samovoljnega odločanja;

3. še posebej pa lokalne oblasti izgubljajo možnost različnega obravnavanja prebivalcev glede na *teritorialno poreklo*, in sicer

a) glede na objektivne tokove mobilnosti ljudi in

b) glede na normativno odpravljanje razlik - na primer znotraj Evropske unije - med prebivalci različnega teritorialnega porekla;

4. vse pomembnejša oblika *izgubljanja* diskrecijske moči pa zadeva *univerzalne človekove pravice*, še posebej pravice otrok, žensk, etničnih manjšin ipd.; pri tem pa se seveda ravno pokaže razlika v tem, da se hkrati s umikanjem samovolje povečuje tudi moč teh manjšin in človeka kot posameznika;

⁹ V kontekstu stare Jugoslavije je takšno tangencialno povezovanje nastajalo na območju Alpe Adria; danes pa je aktualna oblika takšnega tangencialnega povezovanja formiranje Evroregije Istra, ki naj bi vključevala hrvaški, slovenski in italijanski del. Vendar je pomen takšne regije lahko različen za posamezne od teh držav; na Hrvaškem je bila že nekaj časa najmočnejše prisotna centrifugalna težnja glede na nasprotja v odnosu do Zagreba kot državnega središča; Slovenska Istra se sicer tudi pojavlja v konfliktnih odnosih do Ljubljane, vendar so bile težnje k formiranju evroregije doslej manj izrazite; na italijanski strani pa je celo interes centra države, ki je močnejša v odnosu do drugih dveh, da se takšno obliko povezovanja uveljavi.

5. medtem ko na nadnacionalnih ravneh sicer podpirajo načelo subsidiarnosti (v prid najnižjim ravnom odločanja), pa hkrati predstavljajo tudi točke nove koncentracije moči in s tem t.i. *deficit demokracije*;

6. s povečanjem prostorske mobilnosti se zmanjšuje nekdanja obvladljivost (governability) stacionarnega prebivalstva in hkrati zmanjšuje možnost neposredne udeležbe; hkrati se torej povečuje *odsotnost* (absentizem) in informacijsko zblíževanje.¹⁰

Ilustrativni primeri

Z nekaj konkretnimi primeri iz koprške občine bom poizkušal ilustrirati do kakšnih sprememb prihaja zlasti pri krepitevi civilnih pobud in nastajajočih skupin, katerih vloga se krepi s povezovanjem v nacionalnem in globalnem merilu.

Lokalna demokracija in svetovni eksperti: Primer sežigalnice v Luki Koper

Številne splošne ideje, ki sem jih predstavil doslej, lažje razumemo v konkretnem primeru civilnih pobud posameznikov in aktivnosti nevladnih skupin v zvezi s predlagano graditvijo *sežigalnice v Luki Koper*. Preveč enostavno bi bilo kar a priori zavrniti te aktivnosti s tem, da bi jih označili z značilnim obrazcem egocentričnega delovanja v smislu NIMBY (not-in-my-backyard).¹¹

Prav glede na slabe izkušnje iz preteklosti, ko so se številne ekspertize izkazale za netočne in je prišlo do nepričakovanih in nepredvidenih, neželjenih posledic, prav to daje pomislekom in odporom ljudi glede tveganja, ki mu bodo potencialno izpostavljeni, na primer s postavitvijo sežigalnice, večji pomen kot le blokada določenih razvojnih programov iz ozkih individualnih interesov.

Dosedanja nemoč prizadetih posameznikov in krajevnih skupnosti, ki niso mogli paritetno uveljavljati svoje vloge v odnosu do močnih gospodarskih organizacij, zaradi pomanjkanja potrebnih znanj in materialnih sredstev za enakopraven dialog, se sedaj postopoma spreminja. Individualne pobude in osebne povezave

¹⁰ Medtem ko se velika pozornost posveča odpiranju lokalnih enot ter njihovi izpostavljenosti vplivom iz vsega sveta v bolj instrumentalnem smislu, na primer spoznavanje najboljših izkušenj od drugod ("best practices"), torej bolj pragmatično v smislu določenih koristi na osnovi razširjanja novosti, inovacij ipd., pa se razmeroma manj pozornosti posveča spremembam v redistribuciji družbene in politične moči v kontekstu emancipacije različnih (pod-) skupin in posameznikov. Rosenau (1990) sicer v tem smislu govori o povečevanju usposobljenosti posameznikov z višjo stopnjo izobrazbe in kako se uveljavlja "subgroup-pism".

¹¹ V Sloveniji smo sicer v javnih razpravah lahko spremljali tudi precej poenostavljene reakcije na odpor različnih skupin v zvezi z lokacijskimi konflikti (splošno o tem glej knjigo R.W.Lake (ed.), 1987) in z zahtevo, da je treba okrepiti centralno vlogo države. Pred časom pa so isti avtorji kritično izpostavljali omejenost lokalne demokracije v Sloveniji. Vsekakor je treba preseči preveč pavšalno ocenjevanje saj gre tako za primere resnične zdravstvene in celo življenjske ogroženosti prebivalcev - kot se je drastično pokazalo v primeru cementarne (ki je uporabljala azbestna vlakna) v Anhovem; lahko pa gre seveda le za ksenofobijo in določene predsodke do drugačnih ljudi ipd.

ter iskanja kompetentnih strokovnjakov za neodvisno presojo so se izkazale kot *močna protiutež podjetniškim interesom* in težnjam v smislu "growth machine".

Prostovoljka, ki je največ prispevala k "internacionalizaciji" informacijske podlage odločanja o predlogu za gradnjo sežigalnice, je takole opisala svoje "lokalno-globalno povezovanje": "Že od gimnazije se zanimam za ekološke zadeve, vmes sem srečevala *Greenpeaceovce* in skušala *komunicirati z njimi prek interneta*, če je bilo kaj konkretnega, na primer lani sem jim "težila" v zvezi s sežigalnicami in so me povezali s Herwigom iz Avstrije, ki se spozna na dunajsko sežigalnico; ta je moj *mail poslal naokrog* in tako sem prišla v stik z aktivisti iz najrazličnejših organizacij, od lokalnih do globalnih, ki se ukvarjajo s tem problemom... Tako sem v nekaj mesecih padla *v tri mreže*, ki se ukvarjajo s tem področjem in med sabo sodelujejo, in za katere sem zdaj v Sloveniji koordinatorka... Vse tri zveze so mednarodne asociacije s po več sto raznih malih in velikih društev, popolnoma lokalnih pa tudi internacionalnih... Skupno jim je *neformalna projektna povezava*, eden drugemu služijo s prenosom informacij z določenega področja, imajo pa profesionalne kontinentalne koordinatore... Tako že v naprej vemo za vse članke na naše teme, ki še niso niti izšli v znanstvenih revijah in nam jih sproti pošiljajo, tako da *smo na tekočem* tudi s strokovnimi novostmi. Naše mednarodne povezave služijo prenosu informacij na popolnoma lokalni nivo, med ljudi, ki niso niti formalno povezani v kakšna društva, ampak so *čista državljanska iniciativa*, aktivirana ob kakšnem domačem problemu, primer za to je pri nas Kemiplas in sežigalnica v luki. Hkrati povezujemo te male lokalne iniciative horizontalno po Sloveniji in si pomagamo tudi na ta način, da jaz pripravim listič, na primer za Anhovo ali Kidričevo, oni pa poskrbijo za prevajalca ali kakšnega svojega pravnika in doma organizirajo stik s svojim občinstvom... Ker so nas do zdaj *odganjali z nestrokovnostjo*, smo jim začeli znašati na kup najnovejše dokumente, domačo enosmerno zatohlost pa skušamo prevedriti *z vabili tujim strokovnjakom*. Pri tem gre v glavnem za *prostovoljstvo*, vsi delamo brezplačno, tudi dr. Connetu (ki je na povabilo prišel iz New Yorka v Koper) je le pot plačala mednarodna zveza Gaia, prišel pa nam je na pomoč brezplačno in v času svojega dopusta. Tak aktivizem si pri nas lahko privoščimo le "svobodnjaki" ali pa penzionisti, ostali se *bojijo izpostavljanja*, ker pritiskajo nanje s črnimi pikami v službah. Tudi stroške ponavadi pokrivamo *iz svojih žepov* - na primer za bencin in prevoze, fotokopiramo pa kjer se le da" (Maja Bavdaž 12.06.2001).

Gornji prikaz značilno vsebuje elemente približevanja civilni, globalni informacijski družbi. Pri tem gre za *prostovoljno angažiranost* posameznikov, ki dajejo pobude in se neformalno povezujejo v različne skupine in v nevladne organizacije, pretežno izven togih institucionalnih okvirov, eventualno v sodelovanju s posameznimi institucijami ali pa tudi v nasprotju z njimi. Tu gre za aktivnosti, ki temeljijo na novi *informacijsko-komunikacijski tehnologiji* na podlagi katere je mogoče povezovanje v svetovnem merilu, kar pa terja tudi relativno visoko stopnjo *izobrazbe*. Četudi ta tehnologija in izobrazba še nista prisotni pri širšem krogu ljudi, pa že *posamezniki* lahko odločilno prispevajo k transnacionalnemu povezovanju in pridobivanju relevantnih informacij v svetovnem merilu. V tem smislu je odločilna ravno vloga posameznikov in nenehno prežemanje individualnega in globalnega.

Nakazal bom še nekaj primerov:

a) Primer iz istega okolja, to je iz vasi Bertoki v občini Koper, pa zadeva projekt, ki ga v mednarodnem merilu usmerja *Open society institute* (Soros) iz New Yorka - "*Korak za korakom*" (*Step by Step*). Gre za uvajanje sprememb v vsebinsko in prostorsko organizacijo bivanja in delovanja otrok v vrtcih in osnovnih šolah, konkretno na primer tudi v vasi Bertoki. Izhodišče tega projekta je ravno prizadevanje za krepitev participacije ter individualne odgovornosti in hkrati strpnosti posameznikov, v tem primeru otrok v vrtcih in osnovnih šolah, ki se hkrati tudi odpirajo v odnosu do svojega okolja, vključujejo tudi starše in druge udeležence in tako izgubljajo nekdanjo vlogo relativno zaprtih institucij. V državah z dolgo tradicijo državno hierarhičnih odnosov in temu ustrezne miselnosti ljudi je pomembno, da na podlagi takšnih spodbud od zunaj prihaja do sproščanja in demokratične participacije.

b) Primer pešcev in kolesarjev: Z razširitvijo avtomobilizma so *pešci in kolesarji* dobili izrazito *podrejeno vlogo v prostoru mesta*, dostikrat življenjsko ogrožani, še posebej pa to velja za otroke. Tudi pri tem gre za razmerja moči. Lastniki oz. vozniki avtomobilov imajo številčno in gospodarsko ter politično premoč, svoje organizacije ipd. Pešci in kolesarji (ne-tekmovalni) pa so slabše ali pa sploh neorganizirani. Vprašanja, ki zadevajo prostorsko organizacijo naselij in druge ukrepe v prid pešcev in kolesarjev, pa imajo v evropskih mestih že številne vzorne rešitve, ki bi jih lahko označevali kot "best practices". V transnacionalnem merilu je na voljo že ogromno pridobljenih izkušenj in tudi posebej organiziranih informacij, fondov znanja, ki so elektronsko dostopna. Le-ta niso le instrumentalnega, pragmatičnega pomena za uvajanje posameznih ukrepov, temveč predstavljajo tudi prispevek k *izboljšanju položaja* takšnih *zapostavljenih kategorij prebivalcev* kot so kolesarji in pešci v mestnem prostoru (v zvezi s tem glej na primer v EU "Projekt Adonis"). Dostop do zglednih primerov drugod lahko pospeši samoorganiziranje teh kategorij prebivalcev.

c) Prostorsko razširjanje povezovanja pomeni *preseganje dosedanje nemoči* lokalnih akterjev tudi z vidika *časovne organizacije* razvojnih projektov na ravni lokalne skupnosti (municipality) in na ravni posameznikov oz. gospodinjstev. Značilen primer predstavlja stanovanjska gradnja, ki po svoji zahtevnosti in po prispevku oz. pomenu predstavlja večgeneracijski projekt. Ker pa v Sloveniji, nekdanji Jugoslaviji in drugod niso bili dostopni krediti na daljši čas pri močnejših finančnih institucijah, organiziranih v mednarodnem merilu, je to pomenilo zastoje in nemoč tako z vidika občine kot posameznika. Slednji se je lahko oprl le na samopomoč in na tradicionalno medsebojno pomoč, kot je bila razvita na podeželju. Glede na zoženi kontekst družbene povezanosti pa se je podaljševal čas realizacije naloge, na primer tako, da je graditev hiše trajala tudi desetletje in več. Še zlasti pa je vse do danes značilno, da občine skorajda praviloma niso imele dostopa do kreditov mednarodnih finančnih institucij, zato niso mogle opravljati nalog dolgoročnejšega značaja, ki bi jih morale realizirati ravno kot predpogoj zato, da bi se lahko na tej podlagi uveljavljala tudi individualna pobuda.

Teritorialna raznovrstnost in lokalne posebnosti

Izginjanje in nastajanje

Ali je res, da teritorialna raznovrstnost in lokalne posebnosti (distinktivnost, raznolikost) izginjajo? Nekateri avtorji utemeljujejo svoj odgovor z da, nekateri z ne. Zadrega je v tem, ker lahko empirično najdemo podporo za obe razlagi. V okviru poenostavljenega razmišljanja, ki pozna samo da ali ne, ne moremo priti do zadovoljivega odgovora, saj je odgovor da in ne.

Glede na to nakazujem naslednjo rešitev:

Najprej je treba razlikovati med elementi in njihovimi kombinacijami (konstrukti). Medtem ko so elementi vse bolj standardizirani in razširjeni po vsem svetu, se njihove lokalne kombinacije lahko pojavljajo kot edinstvene. Tako ima torej vsak kraj vse večje število podobnosti z drugimi in hkrati - kot kombinacija elementov - postaja različen od drugih.

Drugo razlikovanje, ki ga tukaj uvajam in naj prispeva k pojasnjevanju navedenega "da in ne", zadeva razlike med:

- a) lokalnimi posebnostmi, ki so nastale na podlagi določenega časa izoliranosti oz. ločenosti od drugih in
- b) lokalnimi posebnostmi, ki so nastale na podlagi odprtosti kot (edinstvene) kombinacije človeških in/ali materialnih virov z vsega sveta (operna hiša v Sydneyu, Bilbao,...).

V tem smislu torej lahko na istem mestu najdemo tako upadanje kot naraščanje elementov lokalnih posebnosti.

"KONEC (TERITORIALNE) RAZNOVRSTNOSTI" (LUARD, 1979)

AVTORJEVA RAZLAGA (MLINAR, 1992):

Verjetnost, da bo teritorialna enota ohranila svoje posebnosti na podlagi *frontalnega ločevanja*, se bo zmanjševala.

Toda verjetnost, da bi se identitete izoblikovale *kot edinstvene kombinacije* (križišča) v tokovih ljudi, dobrin in idej, se bo povečevala.

Prihodnost teritorialne raznovrstnosti ni v frontalnem ločevanju kot v preteklosti, temveč v okrepljenem selektivnem povezovanju.

Homogenizacijo sveta na splošno ocenjujemo negativno, ne da bi jasno razumeli, kaj je pogoj za povečano raznovrstnost. Literatura nam kaže, da je med avtorji malo razumevanja za možnost, da so lokalne enote lahko edinstvene in imajo hkrati mnoge podobne lastnosti. Tako je npr. A. Touraine že večkrat svaril pred velikim partikularizmom kot tudi pred univerzalnostjo, kot da bi šlo zmeraj le za nujno medsebojno *izključujočnost*. Ko je razpravljal o modernizaciji, je proti postavljal:

1. Povsem *univerzalistično* gledanje, da obstaja en model razvoja, h kateremu se približujejo vse enote iz različnih izhodišč in različno hitrostjo;
2. Povsem *partikularistični* pogled, ki je usmerjen v izražanje tistega, kar je specifično vsaki teritorialni kulturi in kar - s poudarjanjem te specifičnosti - vodi do medkulturnih konfliktov (Touraine 1988: 443).

Tako bi, po njegovi razlagi, bila rešitev v tem, da bi pač morali omejevati eno in drugo težnjo. Vendar pa to pomeni bolj mehanično kot pa dialektično razumevanje enotnosti nasprotij in odgovor na vprašanje "Kako lahko živimo skupaj z našimi razlikami"?

Lokalne posebnosti (distinktivnost) lahko spremljamo:

1. glede na številne razsežnosti naravnega okolja, žive in nežive narave,
2. z vidika grajenega okolja, ki se bolj ali manj skladno vklaplja v prvo, ga nadgrajuje ali od njega odstopa in
3. glede na način ali stil življenja prebivalcev določene lokalne enote.

Vse to je predmet pozornosti posameznih raziskovalcev bodisi ločeno bodisi tudi z vidika medsebojnih relacij med tremi kompleksi. Tisto, kar na tem mestu poskušam, pa je nakazati pristop k analizi, ki naj bi razkrivala, kako se navedeno spreminja glede na diferencirano odvijanje globalizacijskih tokov v različnih prostorskih okvirih - 1. mobilnosti ljudi, 2. stvari, dobrin, proizvodov in 3. idej, informacij.

GLOBALIZACIJA TOKOV IN LOKALNE POSEBNOSTI

TOKOVI

- Tokovi idej
- Tokovi stvari, dobrin, proizvodov
- Tokovi ljudi

LOKALNE POSEBNOSTI

- Življenjski stil
- Grajeno okolje
- Naravno okolje

778

Vsak od nakazanih tokov, ki prostorsko ekspandirajo v smeri svetovne razsežnosti, vpliva posamično in kombinirano na vse tri sklope izražanja lokalnih posebnosti. Pri tem je eno od naših izhodiščnih spoznanj že v tem, da *intenziviranje teh tokov* samo po sebi še *ne predstavlja negacije* lokalnih posebnosti, temveč je praviloma dvopomensko: tako kot lahko pod določenimi pogoji (kar pa je zelo zapleteno vprašanje...) zabrisuje lokalne posebnosti, tako jih lahko tudi izpostavlja in nadgrajuje.

Do teritorialne raznovrstnosti prihaja že zaradi razlik v prostorskih okvirih gibanja ljudi, gibanja stvari in idej. V zadnjem pol stoletju, ko je šlo za omejeno mobilnost ljudi in fizičnih dobrin (vzemimo - gradbenih materialov), pa je že s transnacionalnim prenosom samih idej, t. j. prevladujočega modernističnega vzorca v arhitekturi, prišlo do uvajanja vsesplošne uniformnosti, ne glede na regionalno kulturno dediščino. *Profesionalizem* se nasploh nagiba k *univerzalnosti*, kar je v kontekstu množične, serijske, industrijske proizvodnje in stanovanjske gradnje preplavilo prejšnjo raznovrstnost vernakularne regionalne arhitekture.

Čeprav se nasplošno razširjajo prostorski okviri gibanja ljudi in stvari, oboje vendarle tudi še danes zaostaja za najbolj globaliziranim tokom, tj. tokom idej, informacij. Hkrati pa ta tok informacij vključuje tudi vse večji delež ljudi, lokalnega prebivalstva, kar zlasti na podlagi interneta pomeni, da se neizmerno povečuje raznovrstnost kanalov dostopa do različnih virov informacij in tudi izpostavljenost različnim vplivom. V kontekstu socioloških razprav o težnjah k razsrediščeni družbi gre tu za konkretnější primer, vsaj v smislu prehajanja od monocentrizma k policentrizmu, podobno kot v okviru razprav o demokratizaciji sledimo preobrazbi oz. prehajanju od modela komuniciranja - *eden z mnogimi* k modelu - *mnogi z mnogimi*. To pa je podlaga za večjo raznovrstnost v prostoru.

Uveljavljanje splošnih standardov in lokalnih posebnosti

Najteže pojasnljivo je dejstvo, da imamo hkrati opravka s povsem nasprotujočimi se težnjami. Po eni strani gre za prizadevanja za ohranjanje lokalnih in teritorialnih razlik na podlagi naravne in kulturne dediščine ter za njihovo nadgrajevanje. V kontekstu mednarodnega turizma se tako pojavlja značilna dejavnost z oznako "Marketing of identity". Čeprav Alain Touraine izpostavlja nasprotje med *instrumentalnostjo* in *identiteto*, se to dvojje lahko v določenih okvirih tudi poistoveti. Komercialni interesi se vse bolj uspešno uveljavljajo tudi z izpostavljanjem posebnosti in edinstvenosti posameznih krajev oz. lokacij, podobno kot se lahko uveljavljajo v reševanju problematike okolja, na primer, ko gre za obdelavo odpadkov. Za sociologe je tu torej izziv, da pojasnijo, kdaj gre za izključevanje, kdaj pa za skladnost in skupno delovanje v smislu instrumentalnosti in identitete?

Hkrati z vrednotenjem teritorialne raznovrstnosti in lokalnih posebnosti pa se uveljavlja novo načelo, o katerem akterji v praksi večinoma še niso ozaveščeni, in na podlagi katerega teritorialno razlikovanje postaja nesprejemljivo in nelegalno. Teritorialnost kot osnova za razlikovanje med domačimi in nedomačini ter za izključevanje ali diskriminiranje drugih, že splošno zavračajo normativni redi nacionalnih držav, ko gre npr. za razlike med pripadniki lokalnih enot znotraj teh držav.¹² Ob tem lahko razkrivamo, da se razširjajo prostorski okviri teritorialne nediskriminacije od nacionalno-državnih meja (vsaj) do meja Evropske unije. V tem smislu torej občine, podobno kot sedaj tudi nacionalne države, *izgubljajo možnost* posebnega obravnavanja svojih pripadnikov, kar je bilo sicer doslej značilno v različnih primerih "dvojnih kriterijev".¹³

Že v preteklih desetletjih se je pokazalo, da so na primer občine opredelile določeno stanovanjsko gradnjo za domačine, dejansko pa gradbena podjetja, ki seveda delujejo po tržnih načelih, teh omejitev niso upoštevala in so razprodajala stanovanja tudi drugim. Instrumentalnost v smislu *profita* je bila tu močnejša kot pa tradicionalno razumljena lokalna *identiteta* in lokalni interesi.

Hkratne težnje k uveljavljanju splošnih standardov in lokalnih posebnosti (distiktivnosti) je še zlasti treba pojasnjevati v sferi mednarodnega turizma. Eno in drugo se večinoma obravnava ločeno ali pa hkrati, ne da bi pojasnili njihova nasprotja. Katera je tista vsebina in katere so tiste vrednote, ki terjajo ureditev po splošnih standardih, na kakšni podlagi in v katerih okvirih pa se uveljavlja težnja k specifičnemu in edinstvenemu?

Kot izhodišče izstopa predvsem *vrednotenje varnosti* ljudi v njihovem vsakdanjem življenjskem okolju. Varnosti, ki ima nesporno prioriteto, sledi več drugih, kot na primer odpravljanje različnih inkompatibilnosti, ki se zoperstavljajo preha-

¹² Ustavno sodišče Republike Slovenije je pred kratkim prepovedalo uporabo cenika luških storitev v Piranu in Portorožu, ker je ta določal dvainpolkrat nižjo abonmajsko ceno za priveze za domačine iz piranske občine kot pa za druge.

¹³ V preteklosti je šlo za kar številne primere različnega obravnavanja lastnih državljanov in tujcev v zvezi s plačevanjem vstopnic za nekatere prireditve, tujci so plačevali višjo cestnino itd. Tudi občani sami po posameznih občinah še terjajo določene ugodnosti za domačine, na primer, ko gre za brezplačen dostop za kopanje v morju itd. Očitno se še niso povsem sprijaznili z nelegitimnostjo teritorialnega razlikovanja.

janju od "prostora krajev" k "prostoru tokov" in niso v skladu z ekonomsko racionalnostjo. To je splošno sprejemljivo pri tehničnih standardih, postane pa nesprejemljivo, ko takšna racionalizacija posega v teritorialne kulturne identitete.¹¹

Konkretni primeri in izkušnje nam nemalokrat najbolj olajšajo pojasnjevanje. Vzemimo Hostelling International, kot kratko oznako za International Youth Hostel Federation, t.j. nevladno organizacijo, ki v svetovnem merilu predstavlja združevanje mladinskih hotelov. "To je največja članska organizacija za mladino na svetu. Vsako leto več kot 4 milijone ljudi spoznava svet s pomočjo Hostelling International. Ona omogoča 35 milijonov nočitev na leto v 4200 "hostlih" v več kot 60 državah."

Pri tem pa je značilno, da kot svoj mandat izpostavljajo - "razširjati omrežje na nova območja ter upajati iste načine delovanja in visoke standarde vsepovsod" (Hostelling International: News & Information; http://www.ihf.org/ihf_gb.html). Uveljavljanje *istih standardov povsod* jim pomeni, da "lahko se zaneš na dosledno zagotavljanje storitev in naprav, kjerkoli bivaš znotraj našega omrežja". Če pa pogledamo bolj vsebinsko, kaj ti zagotovljeni standardi kakovosti, na katere se lahko zanašamo, vključujejo, je to naslednje: "odprtost (hostli so odprti za vse), udobje, čistoča, varnost in zasebnost".

V zgoraj nakazanem smislu je torej prav dosledno, vsepovsod zanesljivo zagotovljena raven kakovosti storitev in prostorov, kar predstavlja pomembno vrednoto, ki jo ta organizacija izpostavlja. Tudi zgoraj navedena, specifična vsebina zagotavljenih standardov kaže na univerzalno sprejemljivost. Ti standardi so povsem *komplementarni* z možnostmi vključevanja številnih *specifičnosti* lokalnega značaja, kar zadeva estetsko ureditev, hrano, dodatne prostočasne aktivnosti in drugo.

Hkrati pa ta organizacija s poudarjeno ekološko usmeritvijo celo spodbuja uporabo javnega prometa ali "skupno rabo avtomobila, reciklažo, varčevanje z energijo, okoljsko izobraževanje itd.". Pri tem so zanimive še podrobnosti, ko priporočajo, da bi kjerkoli mogoče uporabljali: "recikliran papir, *lokalno pridelano* hrano, mogoče celo iz hostelovega lastnega vrta, primerne gradbene materiale, vključno z lokalnimi ali recikliranimi materiali, kjer je to ekonomsko sprejemljivo, in minimalno količino kemičnih čistilnih sredstev, da se zagotovi dobro zdravje in higieno". (Hostelling International: News & Information, http://www.ihf.org/ihf_gb.html).

Iz navedenega lahko vidimo, da Hostelling International, kot svetovno največja članska organizacija za mladino, vstopa v posamezna mesta in vasi s svojimi vrednotami in izzivi oziroma spodbudami prav v smislu tukaj obravnavane dolgoročne težnje k globalizaciji. Poziv k zmanjšanju porabe energije ("ker je pridobivanje energije glavni razlog za uničevanje naravnih virov, globalna otoplitev, kisli dež, sprememba klime") pa odpira povsem nova vprašanja na relaciji lokalno - globalno.

¹¹ Pri tem pa še vnaprej ostaja nerazjasnjeno vprašanje, ali, v koliko in kako se bo izginjanje lokalnih posebnosti, na primer v zvezi z izumiranjem dialektov in uveljavljanjem standardnega knjižnega jezika, ponovilo tudi v globalno-druženem merilu?

Ozaveščanje podobnosti in različnosti od drugih

Lokalna distinktivnost zadeva v širše vprašanje lokalne (teritorialne) identitete. Le to pa ni že enkrat za zmeraj opredeljena, temveč temelji na nenehnem samoraziskovanju, v katerem se, hkrati z razširjanjem okvirov primerjanja z drugimi, razkriva tisto, kar je lokalno posebnega in edinstvenega. V primerjavah z drugimi kraji lokalni prebivalci nenehoma razkrivajo podobnosti in razlike. Oboje pa je izhodišče za *proces ozaveščanja*, ki se odvija od samoumevnega sprejemanja vnaprejšnjih danosti, k reflektivnemu, proaktivnemu, selektivnemu in načrtovanemu uveljavljanju lastne identitete.

Ugotovljene podobnosti z drugimi so lahko izhodišče za doseganje večjih učinkov v smislu agregiranja kopičenja (economies of scale), ali pa gre za razkrivanje podobnosti, ki hkrati pomeni vzpostavljanje *kompetitivnih* odnosov do drugih. Reagirane na to je lahko težnja k še večji lokalni distinktivnosti in prizadevanje za še nadaljnje razkrivanje razlik v podobnostih.

Na podlagi spoznanih razlik do drugih krajev pa se vzpostavljajo bodisi odnosi *komplementarnosti* s poudarkom na lastne komparativne prednosti ali pa gre za razlike, ki pomenijo nepremostljivo medsebojno *inkompatibilnost*.

Tako lokalne enote vstopajo v situacijo, ko - podobno kot vsak posameznik - jih ne zadovoljuje več vnaprejšnja določenost v širšem prostoru, temveč se zavestno pojavljajo kot akter v transnacionalnem povezovanju. V preteklosti je bilo v slovenskem pa tudi v mednarodnem merilu značilno, da so se na primer posamezna mesta velikokrat povezovala zelo *naključno* in ne na osnovi proučenih podobnosti in razlik. Poleg velike vloge naključij pa je šlo še za politično usmeritev, na primer med levičarskim Koprom in Ferraro; tudi *pobratene* občine oz. mesta pa velikokrat niso znala izkoristiti komplementarnosti za možni prenos relevantnih izkušenj.

Vsaka lokalna enota bi torej vse bolj potrebovala svojo "zunanjo politiko", vendar ne kot poseben sektor, tako kot se rudimentarno to pojavlja že doslej. Vse bolj bodo tudi akterji v reševanju klasičnih "notranjih zadev" vsak na svojem problememskem področju hkrati prisiljeni "ponotranjiti" tudi zunanje izkušnje in sodelavce. To je že sedaj razvidno na primer v delovanju policije, vzemimo v zvezi s prekupevanjem z mamili v čezmejnem "prometu".

Ilustrativna konkretizacija obravnavanih sklopov

a) Naravno okolje

V vasi Osp so zunanji obiskovalci v preteklem desetletju začeli ugotavljati, da stena kraškega roba ob vasi predstavlja pravzaprav eno od najboljših plezališč za športne plezalce z vsega sveta. Majhna, nepomembna vasica z veliko depopulacijo in postaranim prebivalstvom, je tako dobila spodbude od zunaj in tudi vse več obiskovalcev z vseh kontinentov. Danes že ugotavljajo, da skorjada ni športnega plezalca na svetu, ki ne bi vedel za Osp, hkrati s tem, ko ga ne poznajo številni prebivalci iz okolice. Nekaj, kar je bilo v preteklosti *brez vrednosti*, je za zelo izbrano

in na podlagi medijev in v svetovnem merilu organizirano skupino športnih plezalcev, postalo *pomembna vrednota*. Kot taka torej predstavlja zunanji izziv lokalnim akterjem, da uveljavijo njeno specifično identiteto. Tudi pri tem pa so se že pojavile omejitve, na katere opozarjajo varstveniki narave, saj bi večje število obiskovalcev ogrozilo gnezdenje redkih ptic v skalovju nad vasjo ipd. Vrsta drugih primerov iz izbranega območja zahodne Slovenije opozarja na to, kako posebnosti naravnega okolja na določenih lokacijah iz vsega sveta privabljajo številne skupine obiskovalcev in udeležencev v specifičnih mednarodnih programih (Postojnska jama, jama Vilenica, kjer gre za mednarodna srečanja pisateljev, ipd.).

b) Primeri posebnosti grajenega okolja

Iz proučevanega območja Istre lahko zelo ilustrativno povzamemo tudi izkušnje o stičiščih in prežemanju lokalega in globalnega z vidika grajenega okolja. Pri tem prihaja tako do konfliktnih interesov in zastojev, blokad, kot tudi do afirmativnih programov in inovativnih rešitev. V primeru "Toncity Pacific" je prišlo do pobude za gradnjo poslovnih prostorov za morebitne potrebe podjetnikov iz Avstralije, Pacifika in Jugovzhodne Azije v zvezi z dejavnostjo Luke Koper v njeni neporedni bližini ter bližini mestnega središča. Gre za pobudo podjetnika, avstralskega Slovenca, ki je hkrati z zainteresiranostjo Mestne občine Koper, od le-te ugodno kupil zemljišče, na katerem naj bi postavili poslovno središče za firme, ki želijo izkoristiti to ugodno lokacijo za vstopanje v Evropo z juga, z Jadrana.

V realizaciji tega projekta pa je prišlo do zastoja, ker je spomeniško varstvo ugotovilo, da bi bila realizacija predlaganih načrtov vizualno moteča glede na staro mestno jedro (zahteva po znižanju višine objekta), in da tlorisno ni v skladu s tradicionalnim vzorcem regionalne arhitekture.

Tudi v tem primeru torej prepoznamo nasprotje med ekonomsko-racionalističnim, instrumentalističnim pristopom, ki upošteva predvsem ceno in stroške ter interesom za ohranjanje arhitekturne dediščine, kot enemu od temeljnih konstitutivnih elementov edinstvene lokalne identitete.

Ta edinstvena identiteta Kopra je še posebej simbolno izpostavljena s "Pretorsko palačo", ki je bila že včasih in sedaj po prenovi ponovno reprezentativni sedež občinske oblasti. Tudi v tem primeru je šlo za vključevanje akterjev od drugod (iz Italije in iz EU v okviru programa Phare).

Navedli pa bi lahko še vrsto primerov iz slovenske in hrvaške Istre ter od drugod, ko je edinstvena lokalna identiteta z vidika grajenega okolja predstavljala izhodišče za raznovrstne mednarodne programe. V Piranu se značilno pojavlja vsakoletno mednarodno delovanje arhitektov, podobno v Štanjelu, pa nadalje v Motovunu v hrvaški Istri, v Grožnjanu pa se je uveljavil mednarodni center "Glasbene mladine" idr.

c) Lokalne posebnosti življenjskega stila

Manj opazne kot v gornjih primerih pa so spremembe življenjskega stila lokalnega prebivalstva. Čeprav gre v manjših mestih Slovenije še vedno za zelo stacionarno prebivalstvo, za razmeroma poredko spreminjanje stalnega bivališča, pa gre hkrati za močno izpostavljenost tujim medijem, zlasti televiziji. Internet sicer še ni

množično razširjen. Kljub temu pa gre za nekatere značilne globalne vplive in tudi za konkretne posege, ki vključujejo spremembe v načinu življenja in tudi prostor-sko-fizične spremembe v kraju.

Takšnega značaja je na primer uvajanje - na osnovi ameriškega know-howa - trgovinske mreže Dan in noč, torej 24-urne dostopnosti trgovine potrošnikom. Ob tem prihaja do sprememb v časovni organizaciji vsakdanjega življenja, ki je v tem submediteranskem okolju v preteklosti imela še vrsto specifičnosti, na primer značilni ritem, ki ga izraža klimatska variabilnost v teku dneva, t.j. opoldanski počitek ipd. Hkrati prihaja do sprememb v prehrani, kar vsaj simbolno lahko izrazimo s prisotnostjo McDonald'sa in kitajske restavracije, ki povečujeta možnost izbire; za nekatere pa predstavljata disonanco v mediteranskem okolju. V primeru McDonald's je šlo spet za vprašanje skladnosti ali neskladnosti z identiteto starega mestnega jedra, pri čemer se je izkazalo, da imajo tudi lokalne oblasti določeno "pogajalsko moč" v odnosu do mednarodno uveljavljene podjetniške identitete.

Končno tudi prevzeti vedenjski vzorci preko mednarodnega omrežja Lions in Rotary klubov zadevajo spremembe življenjskega stila. Hkrati pa je ravno Lions klub organiziral mednarodno likovno kolonijo v propadajoči in že pretežno opuščeni vasi Abitanti, da bi tako z mednarodnim angažmajem prispeval k oživitvi in afirmaciji lokalne identitete v konkretnih edinstvenih okoliščinah.

Feedback globalno spoznanih meja rasti

783

Za prikazani poziv k *omejevanju uporabe energije* in v zvezi s tem (individualizacije) transporta ljudi in dobrin, hkrati s spodbujanjem lokalnega pridelovanja hrane za lastne potrebe, vse to prav z značilnega okoljskega vidika - čeprav še zelo nedoločno - terja radikalno spremembo v interpretaciji lokalno-globalnih odnosov. Tu gre za poziv nazaj k *samo-oskrbi* in v določenem smislu k *samozadostnosti* ter k *omejevanju mobilnosti* ljudi in dobrin. Globalna spoznanja o končnosti tega sveta - pri današnji tehnologiji - preusmerjajo tako naše poizkuse razumevanja odnosov in redistribucije moči, kot tudi teritorialne raznovrstnosti. Vprašanja o svobodi in kontroli, konfliktnih interesih ter njihovem razreševanju v kontekstu lokalne demokracije, konflikti ter sodelovanje med teritorialnimi enotami v zvezi s problemi okolja, vse to je treba postavljati v kontekst *spoznavanja meja rasti*, meje rasti pa - kot je bilo že večkrat ugotovljeno - pomenijo *meje svobode!* To pomeni več kontrole v družbeni sferi, pa tudi barier in omejitev v fizičnem prostoru, še zlasti v mestnih naseljih. Iz tega se nakazujejo velike preusmeritve tudi v načinu življenja ljudi, na primer vse ostrejša *meja individualizaciji* bivanja in gibanja ter zahteve po *okrepitevi kolektivizma*, do česar prihaja - tako kot v tradicionalnih skupnostih - iz nuje in ne le po svobodni izbiri.

Tako se nam nekako nepričakovano v določeni obliki *spet vrača* stara znanka - "logika igre z ničelno usoto". Pred nami so torej še velika odprta vprašanja, tako glede dosedanjih pričakovanj in prepričanj v emancipacijsko perspektivo skupin in posameznikov kot tudi glede teritorialne diverzifikacije sveta.

LITERATURA

- Announcing new quality standards for hotel classification (2001): Glej: <http://www.theaa.co.uk/hotels/Ratings.html>
- Ash, Amin (1997): Placing Globalization: Theory, Culture and Society, Vol. 14 (2), 123 - 137
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens, Scott Lash (1996): Reflexive Modernisation, Cambridge, Polity Press
- Bekemans, Léonce, Robert Picht (eds.) (1993): European Societies between Diversity and Convergence, Vol. 1, Presses Interuniversitaires Européennes, Vol. I - Presses Interuniversitaires Européennes
- Borja, Jordi and Manuel Castells (1996): Local and Global, London, Earthscan Publications
- Cairncross, Frances (1997): The Death of Distance: How the Communications Revolution Will Change our Lives, London, Orion Bussiness Books
- Cek, Danijel (2001): Ljubljancani kot domačini, v: Delo, 22. 5. 2001
- Clark, Terry Nichols (2000): Old and new paradigms for urban research, Urban Affairs Review, Vol. 36, No. 1, September, 3 - 45
- Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije (1992): Ustava Republike Slovenije, Ljubljana, 61 - 64
- Delors, Jacque (1996): Learning: The Treasure Within, Report to UNESCO, Paris, UNESCO
- Erickson, Bill, Marion Roberts (1997): Marketing Local Identity, v: Journal of Urban Design, Vol. 2, No. 1
- Hamelink, Cees (1983): Cultural Autonomy and Global Communications, New York, Longmans
- Held, David (ed.) (2000): A Globalizing World? Culture, Economics, Politics, London, The Open University
- Hirschman, Albert (1970): Exit, Voice and Loyalty, Harvard University Press
- Hostelling International: Who we are and what we do (2001), glej: http://www.ihhf.org/iyhf_about_gb.html
- Ingersoll, Richard (1999): Decompressing Venice, v: Architecture, Aug. 1999, Vol. 88, Issue 8, 49 - 54
- International Union of Local Authorities (1997): Final Declaration 33rd IULA World Congress, Mauritius, 10 April
- Ito, Youichi (1988): Global Communication and Cultural Identity: An East Asian Perspective, v: Schütte, Hellmut (ed.) Strategic Issues in Information Technology, Maidenhead Pergamon Infotech
- Košir, Fedja (1998): Slovenska šola za arhitekturo v mednarodnih teoretskih tokovih, Piranesi, No. 7/8, Vol. 5, jesen 1998
- Lake, R. W. (1987): Resolving Locational Conflict, New Brunswick, N.J., Center for Urban Policy Research
- Mlinar, Zdravko (ed.) (1992): Globalization and Territorial Identities, Aldershot, Avebury
- Mlinar, Zdravko (1995): Local Responses to Global Change, v: The Annals of the American Academy, 540, July 1995, 145 - 156
- Mlinar, Zdravko (1995a): Territorial Dehierarchization in the Emerging New Europe, v: Langer, Josef, Wolfgang Pöllauer (eds.) Small States in the Emerging New Europe, Verlag für Soziologie und Humanethologie, Eisenstadt, 161 - 180
- Mlinar Zdravko (1996): Stages in the evolution of socio-territorial organization: Nation-building and Region-building in Slovenia, v: Brunn, Gerhard (Hrsg.) Region und Regionsbildung in Europa, Wissenschaftliche Konferenz, Siegen, 10 - 11 Oktober 1995, 211 - 226

- Mlinar, Zdravko (1997): Territorial Diversification and/or Homogenization? From Identities as Islands to Identities as Crossroads, v: Forsgren Tuuli, Martin Peterson (eds.) *Cultural Crossroads in Europe*, Swedish Council for Planning and Coordination of Research, Stockholm, 163 - 177
- Mlinar, Zdravko, Franc Trček (1998): Territorial Cultures and Global Impacts, v: Axtmann, Roland (ed.) *Globalization and Europe: Theoretical and Empirical Investigations*, London, Pinter, 77 - 92
- Mlinar, Zdravko (2000): Glokalizacija ali getoizacija lokalne demokracije, v: *Teorija in praksa*, No. 3, Ljubljana, FDV, 413 - 436
- Mlinar, Zdravko (2001): Conceptualizing the process of globalization, v: Woodward Alison, Martin Kohli (eds.) *Inclusions and Exclusions in European Societies*, London, Routledge, str. 169-186
- Mušič, Vladimir Braco (1999): Civilna družba med državo in krajevno samoupravo - v urbanizmu, v: Bohinc, Rado, Metod Černetič (eds.) *Civilna družba v Sloveniji in Evropi*, Ljubljana, Društvo Občanski forum
- Peachey, Paul, Erich Bodzenta, Wladzimirz Mirowski (eds.) (1984): *Residential Areal Bond: Local Attachment in Delocalized Societies*, New York, Irvington Publishers
- Pirjevec, Jože (1996): Kulturne in politične zgradbe v Trstu kot priče meščanske samostojnosti, v: Agosti, Aldo et al, *Kriza socialnih idej*, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo
- Simmel, Georg (1964): *Conflict - The Web of Group Affiliations*, New York, Free Press
- Smith, Michael Peter (2001): *Transantional Urbanism: Locating Globalization*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd
- Sorokin, Pitirim et al (1930): *Systematic Source book in Rural Sociology*, Mineapolis, The University of Minnesota
- Taylor, Peter (1995): Beyond Containers: Internationality, Interstateness, Interterritoriality, *Progress in Human Geography*, 19, 1, Mar., 1- 15
- Teune, Henry, Zdravko Mlinar (2000): The Developmental Logic of Globalization, v: Ciprut, Jose V. (ed.) *The Art of the Feud: Reconceptualizing International Relations*, Westport, Praeger, 105 - 122
- Tomlinson, John (1995): Homogenization and Globalization, v: *History of European Ideas* 20, No. 4 - 6, 891 - 897

NEKAJ IZZIVOV IZGRADNJI VARNOSTNE ARHITEKTURE V EVROPI DANES

Povzetek: *Evropa po koncu hladne vojne oblikuje nov varnostni sistem, ki med drugim temelji na varnostnih organizacijah, kot so OZN, Nato, Zahodnoevropska zveza, EU, OVSE in Svet Evrope. Zahodnoevropska zveza se je v času hladne vojne razvijala v senci Nata, Evropska skupnost pa je bila predvsem ekonomsko-politična skupnost zahodnoevropskih držav, ki se je z ustanovitvijo skupne zunanje in varnostne politike ter združitvijo z Zahodnoevropsko zvezo začela udeleževati tudi na varnostnem in vojaškem področju. Velike ambicije EU na teh področjih ne morejo zakriti njene vojaške inferiornosti v primerjavi z Natom (ZDA), kar je bilo nenazadnje potrjeno z Natovim vojaškim posegom na Kosovu. Vojaške ambicije EU so tudi zapletle njene odnose z Natom. Vendar pa sta teroristični napad v ZDA (11. septembra 2001), kot najhujši tovrstni akt v zgodovini, in začetek skupnega boja proti terorizmu prispevala k okrepitvi zaveznitva in verjetno tudi k hitrejši ureditvi odnosov med ZDA, EU in evropskimi članicami Nata.*

Ključni pojmi: *Evropska varnost, mednarodna varnost, EU, Nato, ZEU*

Uvod

Zaradi svoje politične, ekonomske, predvsem pa zgodovinske dinamike Evropa predstavlja enega izmed bolj elastičnih politično-ekonomskih konceptov sodobnega sveta. Danes lahko govorimo o posebni evropski zgodovinski identiteti, težko pa je jasno opredeliti evropsko socioekonomsko in varnostno identiteto. Zato je pomembno, da se najprej spomnimo nekaterih definicij Evrope, ki imajo vsaka različne posledice za varnost:

- definicija, po kateri je Evropa Zahodna Evropa in predvsem Evropska unija,
- definicija, po kateri Evropa sega "od Atlantika do Urala". V preteklosti sta se na to definicijo opirala Sovjetska zveza in general de Gaulle predvsem z namenom političnega in varnostnega razlikovanja med Evropejci in Američani.

* Prof. dr. Anton Grizold, minister, Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije.

- definicija, po kateri je Evropa ozemlje "med Poljsko in Portugalsko". To definicijo je v 80. letih 20. stoletja zagovarjalo predvsem evropsko mirovno gibanje. Ta koncept Evrope izključuje ZDA in ZSSR in zato ne upošteva vpliva ZDA in novo nastalih držav na območju bivše Sovjetske zveze na varnost v Evropi.

- definicija Evrope, ki jo opredeljujejo protokoli in dokumenti OVSE, in ki se nanaša na Območje varnosti v Evropi (European Security Area). Gre za pragmatično usmeritev, ki poskuša upoštevati geopolitično in geostrateško realnost Evrope po hladni vojni (Hyde-Price, 1991: 9-12).

Seveda so vse zgoraj naštetje definicije politične, zato lahko zaključimo, da je najtočnejša definicija Evrope tista, ki obravnava Evropo predvsem kot območje varnosti, na katerem se razvija celovita institucionalna infrastruktura. Ta struktura se prepleta z aktivnostmi vojaških in nevojaških dejavnikov in institucij na različnih ravneh (nacionalnih, regionalnih, globalni) s ciljem zagotoviti stabilnost in varnost evropske celine kot celote.

Namen pričujočega prispevka je dvojen, in sicer: a) analizirati različne dejavnike, ki določajo nastajanje (oblikovanje) novega institucionalnega okvira evropskega varnostnega okolja po koncu hladne vojne ter b) opredeliti ključne izzive, ki se pojavljajo v procesu izgradnje evropske varnostne arhitekture danes.

Spreminjajoča se varnostna struktura v Evropi

V zadnjih treh stoletjih se je varnostni sistem Evrope korenito spremenil (Knudsen, 1996: 32). V kolonialnem obdobju je ta sistem vključeval tudi varnost več osvojenih delov sveta, med letom 1949 in padcem berlinskega zidu pa je varnost v Evropi razvila svojo dinamiko, danes znano kot obdobje dveh blokov, v katerem sta bili supersili poglavitna dejavnika, ki sta določala varnostno politiko v Evropi. V tem obdobju so "varnostno skupnost" zagotavljali EU, Nato in Varšavski pakt, pri čemer je vsaka izmed naštetih organizacij delovala v okviru delitve Evrope na Vzhod in Zahod. Nato na kapitalistični strani in Varšavski pakt na socialistični strani sta delovala na "ničelni" osnovi, pri čemer je ena stran pridobivala prednost na račun druge. S padcem berlinskega zidu (1989) se je hladna vojna in blokovska razdelitev končala. Varšavski pakt ni preživel vseh radikalnih sprememb, ki jih je prinesel konec hladne vojne. Članstvo v Natu pa je postalo pomemben cilj za države, ki so bile nekoč del komunističnega režima. S članstvom v Natu in EU si omenjene države prizadevajo zagotoviti varnost svojim državljanom (Archer, Jalonen, 1996: 7).

Na začetku 90. let 20. stoletja je bilo na institucionalni ravni varnostne politike v Evropi vzpostavljenih veliko mednarodnih institucij, katerih naloga je bila omogočiti neovirano vključitev bivših socialističnih držav v skupno evropsko varnostno strukturo. Evropa se s koncem hladne vojne torej ponovno usmerja v nov varnostni sistem, ki ga danes tvorijo številne različne organizacije, kot so EU, Nato, Zahodnoevropska zveza (Western European Union), OVSE, Svet Evrope, različne druge zveze, občasna srečanja vodij držav in vlad, svetovalni odbori, sporazumi o skupni varnostni politiki, razorožitvena območja itd. (Ullman, 1991: 44).

Evropska unija in Zahodnoevropska zveza - varnostno jedro Evrope

Konec hladne vojne je prinesel v mednarodnih odnosih na globalni in regionalni ravni številne spremembe (zlome komunističnih režimov, razpad Sovjetske zveze, Češkoslovaške in Jugoslavije, razpustitev Varšavskega pakta itd.), ki so tako imenovano "varnostno jedro Evrope" - EU in Zahodnoevropsko zvezo - postavili pred nove izzive, kot sta soočenje z nestabilnostjo in ekonomskimi spremembami v Vzhodni Evropi, kakor tudi vzpostavljanje okvira za združitev obeh Nemčij. Obenem je EU začela predstavljati model za prihodnost evropske celine v celoti, še zlasti kot način odprave zgodovinskih ločnic med evropskimi državami s pomočjo multilateralnih institucij.

V 90. letih 20. stoletja se je začela porajati zamisel o novi, spremenjeni vlogi evropskih obrambnih organizacij (Zahodnoevropske zveze in EU). Z uresničenjem te zamisli bi se EU morala pomembno okrepiti na področjih zunanje in varnostne politike. Zaradi konca hladne vojne je med EU, Zahodnoevropsko zvezo in Natom nastal spor glede vprašanja, ali bo oblikovanje evropske varnostne in obrambne identitete potekalo na račun atlantske zveze. Nekatere države (Francija, Španija) so se zavzele, da bi se vloga Evrope v obrambni politiki okrepila, medtem ko naj bi se Nato omejil na teritorialni element evropske obrambe. Politične elite v Zahodni Evropi so prav tako dosegle soglasje glede potrebe po metodi za okrepitev varnosti na celotni evropski celinii. Nova metoda je temeljila na močnejši povezavi med članicami EU in Zahodnoevropske zveze, kakor tudi na širitvi članstva le-teh na vzhodnoevropske države. Kljub ambicijam na področju varnostne politike v Evropi, pa je zelo hitro postalo očitno, da kratkoročno EU nanjo ne more zelo pomembno vplivati, kar nam med drugim dokazuje tudi dejstvo, da so po vseh prizadevanjih EU na področju vojske in obrambe, zahodnoevropske države kmalu pričele manjšati nacionalne proračune za obrambo, najprej Nemčija in Velika Britanija, nato pa še Francija in nekatere druge države (glej Tabelo 1).

Tabela 1: Bruto nacionalni proizvod in poraba za obrambo, letna nihanja (%) (na osnovi fiksnih cen)

Država	Povprečje 1975-1979	Povprečje 1980-1984	Povprečje 1985-1989	Povprečje 1990-1994	1995	1996	1997	1998	1999e
(0)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Bruto nacionalni proizvod									
Belgija	3.2	0.2	2.6	1.0	2.3	1.3	3.0	2.9	1.9
Kanada	4.4	1.4	3.5	0.4	2.8	1.7	4.0	3.1	2.9
Češka	/	/	/	/	/	/	/	/	1.3
Danska	3.7	1.5	1.8	1.7	3.0	3.3	3.1	2.9	1.6
Francija	3.7	1.6	2.8	0.9	1.7	1.1	2.0	3.2	2.3
Nemčija	4.0	0.4	2.5	5.4	1.2	1.3	2.2	2.8	1.7
Grčija	5.3	0.5	1.8	1.3	2.1	2.4	3.2	3.7	3.5
Madžarska	/	/	/	/	/	/	/	/	4.2
Italija	4.8	0.8	3.1	0.6	2.9	0.7	1.5	1.4	1.4
Luksemburg	2.5	1.3	6.9	6.0	3.8	3.0	3.7	5.7	3.3
Nizozemska	3.4	0.1	2.5	2.0	2.3	3.1	3.6	3.7	2.2
Norveška	5.1	1.7	2.1	3.3	3.8	4.9	4.3	2.1	0.6
Poljska	/	/	/	/	/	/	/	/	3.5
Portugalska	5.5	1.1	5.6	1.7	2.9	3.2	3.5	3.5	3.5
Španija	2.5	1.0	4.5	1.1	2.7	2.4	3.5	3.2	4.3
Turčija	5.3	4.7	6.0	3.2	7.2	7.0	7.5	2.8	-1.5
Velika Britanija	2.5	1.0	4.3	0.3	2.8	2.6	3.5	2.2	0.7
ZDA	4.5	1.8	3.2	1.3	2.3	3.4	3.9	3.9	3.6
Proračunska poraba za obrambo									
Belgija	4.4	0.1	1.4	-7.3	-2.4	-1.5	-1.1	-0.4	1.1
Kanada	2.0	6.2	2.0	-3.1	-6.4	-9.0	-6.7	3.7	-2.0
Češka	/	/	/	/	/	/	/	/	8.3
Danska	2.6	0.2	1.0	-0.5	-1.3	0.2	0.6	-	-0.3
Francija	3.8	3.3	1.3	-0.7	-4.9	-1.9	0.1	-2.9	2.7
Nemčija	0.5	1.2	-0.4	-7.6	-2.1	-1.6	-2.4	0.3	1.5
Grčija	4.6	8.0	-3.9	-1.1	1.5	6.1	5.2	8.7	4.3
Madžarska	/	/	/	/	/	/	/	/	6.7
Italija	-0.2	2.4	3.1	-0.5	-9.7	0.7	-1.0	2.4	-0.5
Luksemburg	3.9	3.8	7.5	4.1	-2.1	3.5	7.1	7.2	4.5
Nizozemska	2.3	2.7	2.0	-2.9	-3.4	1.6	-0.8	-1.1	-1.5
Norveška	2.4	2.6	1.6	0.3	-9.1	1.0	-1.5	6.6	-3.7
Poljska	/	/	/	/	/	/	/	/	2.1
Portugalska	-9.5	0.1	5.2	0.2	6.5	-3.5	1.7	-3.5	4.3
Španija	..	1.9	0.5	-3.5	3.5	-1.9	0.9	-2.6	3.9
Turčija	7.6	1.0	6.5	3.4	1.1	6.9	5.3	3.8	5.8
Velika Britanija	-1.4	2.6	-3.1	-4.2	-8.1	0.5	-6.0	1.8	-3.6
ZDA	-0.8	6.0	2.0	-5.3	-5.0	-4.8	-0.5	-2.6	1.4

Vir: www.nato.int/docu/pr/1999/p99-152e.htm

Nekaj razlogov za vojaško-obrambno inferiornost EU v primerjavi z Natom

Več kot 40 let je bila Evropska skupnost, danes Evropska unija, predvsem ekonomsko-politična skupnost zahodnoevropskih držav. Od 80. let 20. stoletja je bila vse intenzivneje aktivna (še posebej pod vplivom Francije in Nemčije) kot porajajoči se subjekt mednarodnih odnosov, za kar si je prizadevala z uporabo učinkovitih sredstev, kot so trgovina, diplomacija, gospodarstvo in obramba.

Trditev, da je bila doslej ES/EU veliko manj pomembna na področju vojske in obrambe kakor Nato in ZDA, je osnovana. Sedanji položaj EU na vojaško-obrambnem področju je posledica več dejavnikov. Najpomembnejši so:

Po 2. svetovni vojni je bila poglobljena skrb znova svobodnih zahodnoevropskih držav predvsem bojazen, da bi si Nemčija znova pridobila vojaško moč. Po letu 1947 se je ta bojazen, predvsem za ZDA in Veliko Britanijo, preusmerila na ZSSR. V odgovor na vojaško grožnjo s strani slednje so se zahodnoevropske države povezale v skupno evroatlantsko vojaško in politično zvezo - Nato. Na drugi strani pa je poskus vzpostaviti skupno zahodnoevropsko vojsko¹ kot neke vrste kompromis za ponovno oboroževanje Nemčije (kar je bilo nenazadnje v interesu ZDA v luči korejske krize) propadel, saj je predlog zavrnil francoski parlament.² S podpisom pariškega mirovnega sporazuma 23. oktobra 1954 pa je kljub temu neuspehu med Francijo, Veliko Britanijo, Zahodno Nemčijo, Italijo in državami Beneluksa nastala neke vrste obrambna zveza (Zahodnoevropska zveza).

Države podpisnice pariškega sporazuma so se izrecno izjavile v prid sodelovanju z Natom. V tem sodelovanju je Zahodnoevropska zveza ostajala v senci Nata in je kot medvladna organizacija pričela izgubljati pomen.

Nato pa je bil zmožen postati oboje: a) mehanizem za odstranitev pomanjkanja občutka varnosti v zahodnoevropskih državah zaradi možnosti ponovnega nemškega vojaškega napada in b) koalicija, ki bi bila zmožna preprečiti napad ZSSR in njenih zaveznic. Prvi generalni sekretar Nata, lord Ismay, je nekoč izjavil: "Z Natom bodo Rusi ostali zunaj, Američani znotraj, Nemci pa spodaj."³

Drugi dejavnik, ki je EU preprečil odigrati pomembnejšo vlogo na vojaško-obrambnem področju, je bila ameriška politika nadaljnjega razvoja Nata kot organizacije, s pomočjo katere so ZDA širile ameriške interese v svetu. Že vse od ustanovitve Nata⁴ so v tej vojaški in politični organizaciji ZDA igrale poglavitno vlogo z operativnega, finančnega in razvojnega vidika.⁵

Tretji dejavnik je bil interes zahodnoevropskih držav za kar najmanjšo porabo za obrambo.⁶ Evropske članice Nata veliki vložki v nacionalno obrambo niso

¹ S podpisom Obrambnega sporazuma Evropske skupnosti (European Defense Community Agreement) 27. maja 1952.

² To se je zgodilo 29. avgusta 1954.

³ Mandelbaum, M.: *The Dawn of Peace in Europe, A Twentieth century Fund Book*, New York, str. 12.

⁴ Nato je bil ustanovljen 4. aprila 1949.

⁵ Ameriški Kongres tudi danes ostaja najstrožji kritik velikih investicij v razvoj Nata.

⁶ Po virih Nata, ZDA za obrambo porabijo okrog 3,2% svojega BNP (med hladno vojno 6%), Francija 2,8%, Velika Britanija 2,6%, Nemčija 1,5% in Španija z 1,4% pa sta na dnu lestvice. Ham van, Peter van: *Europe's New Defense Ambitions: Implications for Nato, the US and Russia*, Gorge C. Marshall, European Center for Security Studies, Germany, 2000, 1, str. 18.

posebej zanimali; varne pod okriljem Nata so nacionalne dohodke raje porabljele na drugih področjih, kot so socialna blaginja, zdravstvo, varstvo okolja itd.

Konec hladne vojne je radikalno spremenil varnostne razmere v Evropi, saj se je, splošno gledano, zmanjšala možnost vojaškega napada z vzhoda, pa tudi možnost vojaškega spopada med zahodnoevropskimi državami. V novih varnostnih razmerah so se dojemanje grožnje, varnostni interesi in prioritete držav članic EU spremenili, kar je imelo dvojne posledice: a) pritisk javnega mnenja v državah članicah EU za zmanjšanje obrambnih proračunov in preusmeritev teh sredstev v reševanje drugih socialnih problemov (npr. brezposelnost) in b) težave pri doseganju soglasja med članicami EU glede nadaljnjega razvoja skupne obrambe v okviru Nata in/ali v okviru EU.

Preobrti, ki so vplivali na spremenjeno varnostno vlogo EU

Najpomembnejša dogodka, ki sta primorala evropske vlade, da so spremenile svoja stališča do varnostne politike EU, sta bila:

- a) odločitev Laburistične stranke pod vodstvom Tonyja Blaira, da Veliko Britanijo približa Evropi in
- b) vojaški poseg Nata na Kosovu.

Preusmeritev Velike Britanije

Leta 1997 se je Blairova vlada odločila aktivneje izpostaviti ključno vlogo Velike Britanije v Evropi. Prevzela je pobudo za prenovo sodelovanja v Evropi na obrambnem področju. Nekateri strokovnjaki menijo, da je bil razlog vzpostavitev ravnotežja nesodelovanju Velike Britanije v nekaterih drugih evropskih projektih - predvsem evropski monetarni uniji. Uradno srečanje med Veliko Britanijo in Francijo leta 1998 v St. Maloju je prineslo resničen prebrat v obravnavanju varnostne politike EU, saj je bila sprejeta odločitev, da politika EU zajame tudi razsežnost varnosti.⁷ Vodje držav in vlad EU so odločitev potrdili na vrhunskem srečanju v Kölnu v Nemčiji 3. in 4. junija 1999 in jo konkretizirali na vrhunskem srečanju EU v Helsinkih s sprejetjem dokumenta o Skupni evropski varnostni in obrambni politiki (Common European Defense and Security Policy - CEDSP) 10. in 11. decembra 1999, ki je temeljil na dveh sklepih:

- združitvi Zahodnoevropske zveze z EU, kar je pomenilo evropski ekonomski in finančni strukturi dodati vojaško razsežnost z ustanovitvijo novih političnih in vojaških teles v okviru Sveta EU, kot so Politični in varnostni odbor (Political and

⁷ Marca 1999 je premier Tony Blair izjavil: "Mi, Evropejci, ne smemo pričakovati od Združenih držav, da bodo posredovale pri vsakem neredu na našem lastnem pragu. Evropska unija bi morala biti sposobna samostojno prevzeti nekaj varnostnih nalog in to bomo lažje dosegli s skupnimi evropskimi prizadevanji, kakor bi lahko storile posamezne države." Govor britanskega premiera Tonyja Blaira "Nato, Evropa in naša bodoča varnostna politika" ob 50-letnici ustanovitve Nata, Royal United Services Institute, London, 8. marec, 1999.

Security Committee),⁸ Vojaški odbor (Military Committee)⁹ in Vojaška uprava (Military Staff).¹⁰ Začasne strukture teh teles EU so začele delovati marca 2000; - ustanovitvi vojaških sil EU za hitro posredovanje,¹¹ s pomočjo katerih bi EU lahko samostojno in brez pomoči ZDA in Nata preprečevala in reševala razne krize v Evropi.

Natov vojaški poseg na Kosovu

Natov vojaški poseg na Kosovu¹² je bil drugi preobrat, ki je potrdil dejstvo, da je Evropa na vojaško-obrambnem področju kljub letom dogovarjanj in birokratskih naporov brez ZDA bosa, gola in gluha - nezmožna, da bi pometala celo pred domačim pragom. Iz kosovske lekcije smo se naučili, da so ZDA še zmeraj poglavitni dejavnik v ohranjanju varnosti celine in bodo tako dolgo, dokler Evropa ne bo pokazala voljo za prevzem večje odgovornosti za lastno obrambo. Prav zadnji dejavnik je spodbudil preobrat v razmišljanju o obrambnem sodelovanju v Evropi.

Na področju razvoja samostojnih vojaško-obrambnih struktur EU se je zadnja leta veliko dogajalo, zato je bilo veliko problemov, izhajajočih iz prizadevanj za doseg tega strateškega cilja, doslej rešenih na bolj ali manj prirejen način. Poglavitni problemi EU pri izgradnji njenih vojaških zmogljivosti so:

Ureditev odnosov med EU in Natom na eni strani in EU in ZDA na drugi strani s ciljem zagotoviti medsebojno sodelovanje brez podrejanja. Junija 2000 je predsednik Clinton obiskal Evropsko misijo v Bruslju, kar je bil prvi uradni sestanek najvišjih predstavnikov EU in ZDA po daljšem času. Glavnina razprave je zadevala vprašanje, kaj želi EU doseči s pridobitvijo samostojnosti na vojaško-obrambnem področju. Američani so izpostavili nekaj skupnih interesov EU in ZDA, kot so kultura, trgovina, finančna vlaganja, zgodovinske povezave, preprečitev razpada ruske federacije na nacionalne entitete¹³ in potrebo ZDA po izgradnji nacionalnega

⁸ Politično in varnostni odbor je zadolžen za vse vidike Skupne zunanje in varnostne politike, vključno s Skupno evropsko varnostno in obrambno politiko. Med morebitno vojaško krizo bo Politično in varnostni odbor vodil politične in strateške operacije pod vodstvom Sveta. Ham van, *Peter van: Europe's New Defense Ambitions: Implications for Nato, the US, and Russia*, George C. Marshall, European Center for Security Studies, Germany, 2000, 1, str. 10.

⁹ Vojaški odbor sestavljajo obrambni ministri držav članic EU ali njihovi vojaški predstavniki. Vojaški odbor bo dajal vojaške nasvete in priporočila Političnemu in varnostnemu odboru. *Ibid.*

¹⁰ Vojaška uprava bo Svetu zagotavljala strokovno svetovanje in podporo glede Skupne evropske varnostne in obrambne politike. Vojaška uprava je zadolžena za zgodnja svarila pred krizami, oceno položaja in strateško načrtovanje v nalogah preprečevanja konfliktov in reševanja kriz EU (*Petersburške misije*). *Ibid.*

¹¹ Do leta 2003 bi EU morala biti sposobna poslati na krizna območja do 15 brigad ali 50-60 000 vojakov za tako imenovane petersburške misije (opredeljene v Petersburški deklaraciji Zahodnoevropske zveze iz leta 1992: humanitarne, reševalne, mirovne, pomirjevalne misije in akcije reševanja kriz). Nova sila za hitro posredovanje pod vodstvom EU bi morala biti pripravljena v 60 dneh in ostati aktivna vsaj eno leto. *Ibid.*, str. 11.

¹² Grizold, Anton in dr.: *Varnostne politike velesil, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, 2000*, str. 237-9.

¹³ Ponovna nacionalizacija ruske federacije bi lahko vodila v stanje, v katerem bi Rusija preusmerila svoje vitalne interese stran od priključevanja EU in poskušala obnoviti svoj položaj globalne sile, ki bi nazadnje lahko predstavljal novo grožnjo varnosti EU.

raketnega obrambnega ščita. Znova so izpričali svoj interes za krepitev Evrope na vojaško-obrambnem področju, saj bi bila tako EU skupaj z ZDA bolj dejavna v zagotavljanju globalne varnosti, tudi na območjih kot so Severna Koreja, Bližnji Vzhod, Jugovzhodna Azija, Perzijski zaliv itd. Razprava pa je tudi pokazala, da EU in ZDA zelo različno dojemata grožnjo mednarodni varnosti: medtem ko je za EU predvsem regionalna ali subregionalna, je grožnja za ZDA globalna.

Ureditev odnosov med državami članicami EU in kandidatki za članstvo v EU na eni strani in med državami članicami EU in članicami Nata na drugi strani. Položaj je danes precej zapleten, saj šest članic Nata ni med članicami EU (Islandija, Turčija, Poljska, Češka in Madžarska), Zahodnoevropska zveza pa omogoča štiri načine članstva oziroma sodelovanja:

članice (10 - Belgija, Francija, Grčija, Italija, Luksemburg, Nemčija, Nizozemska, Portugalska, Španija, Velika Britanija), pridružene članice (6 - Islandija, Norveška, Turčija, Madžarska, Češka in Poljska), države opazovalke (5 - Irska, Danska, Avstrija, Finska, Švedska) in pridružene partnerke (7 - Bolgarija, Estonija, Latvija, Litva, Romunija, Slovaška in Slovenija).

Razlika v statusu zgoraj naštetih držav v EU, Zahodnoevropski zvezi in Natu določa vpliv posamezne države na proces političnega odločanja v vseh treh mednarodnih organizacijah.

Institucionalna ureditev obrambnega sistema EU. Gre predvsem za vprašanje skupne zunanje politike in načel strateške varnosti, na katerih bo temeljila obramba EU. EU zato mora oblikovati in sprejeti lastno varnostno in obrambno strategijo ter ustrezno doktrino, da bi mogla odgovoriti na temeljna vprašanja glede časovnih okvirov in razlogov za uporabo vojaške sile EU, kakor tudi, kdo bo odločal o njeni uporabi.

Financiranje vojaško-obrambnih zmogljivosti EU. Problem tukaj predstavlja predvsem javnost v državah članicah EU, ki ne podpira povečanja nacionalnih proračunov za obrambo. Za zdaj obstaja samo ena dejanska možnost za financiranje vojaško-obrambnih zmogljivosti EU, in sicer prerazporeditev sredstev držav članic na obrambnem področju, kar bi lahko pripeljalo do odločitve, ki se je Američani najbolj bojijo: "več za EU in manj za Nato."

Oblikovanje ustrezne vojaške strategije EU. Očitno je, da vojaške zmogljivosti EU ne bodo imele organizacijske oblike skupne obrambe, ampak bodo zasnovane predvsem za samostojno izvajanje tako imenovanih petersburških misij (glede slednjih glej opombo 12).

Pri izvajanju navedenih misij bo potrebno doreči nekatera skupna načela v zvezi z najpomembnejšimi odprtimi vprašanji, kot so: uporaba sile v sodobnih mednarodnih odnosih in še posebej njena upravičenost, vloga Združenih narodov, suverenost držav, humanitarne intervencije itd.

Sklepna zapazanja

Evropski integracijski procesi so dosegli pomembno raven razvoja na vseh ključnih področjih: v gospodarstvu, financah, politiki in varnosti. Zdaj je potrebno

najti najboljši odgovor na vprašanje, ki je ključno za nadaljnji razvoj EU: ali bo EU zmožna doseči soglasje o skupnem političnem sistemu, ki bo omogočil dosego vseh zgoraj naštetih ključnih ciljev. Gre za največjo dilemo tako prihodnjega razvoja EU kot tudi vzpostavitev trajne varnosti v Evropi kot celoti. Dokler vprašanje ne bo rešeno, bo prihodnost Evrope ostala razpeta med vizionarskimi pričakovanji močne Evrope na eni strani in vizijo veliko manj ambiciozne skupnosti, ki rešuje sprotne probleme, na drugi strani. Pričakujemo lahko, da bo razprava o tem, kakšna bo nova Evropa, trajala dolgo časa. Kakorkoli že, za nadaljnjo izgradnjo evropske varnostne arhitekture bo imel vsekakor usoden vpliv teroristični napad v ZDA (11. septembra 2001).

Kot najhujši tovrstni nasilni akt v novejši zgodovini, je omenjeni teroristični napad sprožil radikalne premike v mednarodnih odnosih predvsem v luči novega razumevanja sodobne varnostne paradigme. Odslej se bo tudi v praksi delovanja držav uveljavljalo spoznanje, da je varnost strukturna prvina posameznika, družbe/države in celotne mednarodne skupnosti. Mednarodni sistem se bo po tem dokončno reorganiziral. V tem okviru so se pričela oblikovati nova zaveznitva malih, srednjih in velikih držav, vzpodbujena z bojem zoper terorizem. Najbolj se je okrepilo tovrstno zavezništvo med ZDA, EU ter evropskimi članicami Nata. Transatlantsko zavezništvo v praksi postaja mnogo bolj operativno, kar bo lahko ugodno vplivalo na hitrejšo ureditev odnosov med ZDA in EU ter EU in Natom. V kolikor bosta ZDA in Rusija našli skupni interes v boju zoper terorizem, se bo prav gotovo povečal vpliv Rusije na urejanje varnostno-političnih zadev v Evropi. Seveda pa je nadaljnje preoblikovanje mednarodnega sistema v mnogočem odvisno od povračilne akcije ZDA na teroristični napad.

Kakorkoli že, pričakovati je, da bo nadaljnji razvoj nove evropske varnostne arhitekture temeljil na naslednjih postavkah:

Varnost v Evropi je zaradi že navedenih številnih sprememb v začetku 90. let 20. stoletja dobila novo podobo. Po koncu hladne vojne so se v Evropi navidezno zmanjšale možnosti za neposreden vojaški spopad med supersilama, kljub odpravi blokovske delitve in upočasnjenu oboroževanju, pa so nastale razmere za nove grožnje varnosti v Evropi.

Vzporedno s težnjo po izboljšanju varnosti v Evropi, ki je spodbudila evropske države k iskanju možnosti za skupen varnostni sistem, se povečuje politična, vojaška, gospodarska in socialna nestabilnost. Deloma gre za posledico nerešenih zgodovinskih vprašanj, mednarodnega terorizma, valov beguncev, vprašanj meja in suverenosti držav in medetničnih sporov, v osnovi pa za posledico razpada socialističnega socialnega sistema in nezadovoljstvo in razočaranje državljanov v procesu gospodarske in politične tranzicije.

Ekonomska razsežnost varnosti je glede na razdelitev evropskih držav na gospodarsko bolj in manj uspešne torej izrednega pomena, pomembne pa so tudi njene ekološke, socialne in humanitarne razsežnosti.

Varnostni sistem v Evropi nastaja na treh osnovnih ravneh, in sicer:

- nacionalni (države zagotavljajo nacionalno varnost kot politično in osebno vrednoto, ki se z uporabo vseh sestavin nacionalnega varnostnega sistema udejanja kot temeljna posameznikova in skupinska pravica),
- večnacionalni (obstoj raznih dvostranskih in večstranskih varnostnih sporazumov, npr. odborov za reševanje odprtih varnostnih vprašanj, srečanj vodij držav in vlad, omejitev uporabe konvencionalnega orožja itd.) in
- mednarodni (mednarodne organizacije, katerih naloga je zagotoviti mir in varnost mednarodni skupnosti - OZN, Nato, Zahodnoevropska zveza, OVSE, EU, Svet Evrope (Grizold, 1996: 12).

Varnost v Evropi je sočasno zagotovljena tudi na regionalni in subregionalni ravni, predvsem v obliki aktivnega sodelovanja med državami v gospodarskih, političnih, kulturnih in drugih varnostnih zadevah (npr. boj proti kriminalu, drogam in trgovini z orožjem itd.).

Med pomembnejšimi meddržavnimi regionalnimi in subregionalnimi forumi, ki prispevajo k stabilnosti in varnosti v Evropi, so: Nordijski svet oz. svet severnoevropskih držav in regij (Nordic Council), Konferenca o varnosti in sodelovanju v Sredozemlju (Conference on Security and Cooperation in the Mediterranean), Srednjeevropska pobuda (Central European Initiative), Pakt za stabilnost jugovzhodne Evrope (Stability Pact for South Eastern Europe), Baltiški svet oz. svet baltiških držav (Baltic Council), Barentsov regionalni svet oz. svet držav, ki imajo izhod na Barentsovo morje (Barents Regional Council), Arktični svet oz. svet držav, katerih ozemlje sega v arktični krog (Arctic Council) itd.

Temeljni sestavni deli varnostnega sistema v Evropi so operativne varnostne organizacije - OZN, Nato, Zahodnoevropska zveza, OVSE in Svet Evrope. Te organizacije so se v preteklosti (z izjemo OZN) popolnoma osredotočile na varovanje Evrope in v EU vključenih držav Zahodne Evrope. Sedanje razmere na področju varnosti v Evropi pa zahtevajo temeljito prenovno prejšnjega institucionalnega okvira varnosti v Evropi. Obstoječe organizacije niso bile ustanovljene z namenom, da bi lahko skupaj ali posamezno delovale v razmerah po hladnih vojni. Mednarodne organizacije morajo zato prilagoditi svoje naloge in strukture novih okoliščinam, predvsem novemu načinu razumevanja varnosti kot celovitega in nedeljivega pojava. Poglavitno skupno organizacijsko spoznanje danes je, da nobena posamezna organizacija ni zmožna pokrivati varnostnih in obrambnih potreb evropske celine kot celote, zato je nujno, da se delovanje več organizacij poveže, tudi v smislu iskanja nove varnostne identitete Evrope.

Skupni varnostni sistem v okviru OZN, v katerem članice ne smejo uporabljati sile v medsebojnih odnosih in skupno nastopijo proti agresorju, ostaja pomembna sestavina varnosti v Evropi. Spoznanja iz preteklosti kažejo, da je ključen problem mednarodne skupnosti, kako zagotoviti, da bi ključni dejavniki (velike sile) ostali branitelji mednarodnega prava in varnosti in ne postali kršitelji. Zato je splošno soglasje članic OZN o vlogi, namenu in strukturi te svetovne mednarodne organizacije bistveno pri zagotavljanju mednarodnega miru in varnosti v 21. stoletju.

Nadaljnji obstoj Nata, sedaj najučinkovitejše evroatlantske obrambne organizacije, je odvisen predvsem od dveh ključnih dejavnikov:

- a) prihodnjega sodelovanja med Evropo in Ameriko na področju varnosti (povezava varnostnih interesov EU in ZDA) in
- b) jedra v okviru EU in Zahodnoevropske zveze ter ostalih, da oblikujejo skupno varnostno-obrambno politiko in okrepijo skupno obrambno strukturo (glej Rowen, 1997: 161).

Zdi se, da je evropsko jedro po vrhu EU v Helsinkih (9. - 11. decembra 1999) potrdilo svojo pripravljenost za oblikovanje skupne, od Nata neodvisne, obrambne politike in strukture, ki bi bila nova oblika evroatlantskega sodelovanja na področju varnosti, v katerem bi bile evropske države enakovredne partnerke ZDA.

Tudi ZDA sodelujejo v procesu oblikovanja nove varnostne arhitekture v Evropi. Prisotnost ZDA v Evropi zagotavlja pomemben element stabilnosti in varnosti ter obenem predstavlja poseben katalizator za evropske integracije na gospodarskem, političnem in varnostnem področju.

Stabilnost in konsistentnost sistema varnosti v Evropi je odvisna tudi od vloge OVSE. Slednja je kot evroatlantska varnostna organizacija potrebna za določanje in spoštovanje pravil in načel pri svojih članicah (skupaj 54) na nacionalni ravni (uveljavljanje demokracije, človekovih pravic, pravne države) in tudi na mednarodni ravni (sodelovanje namesto neposrednega tekmovanja, mirno reševanje problemov in sporov itd.)

Na moskovski konferenci OVSE leta 1991 je bilo načelo človekovih pravic priznано kot skupna dobrina vseh držav članic in mednarodne skupnosti v celoti. V skladu s tem načelom, kršitve človekovih pravic niso več notranja zadeva držav članic. To tudi pomeni, da ima OVSE tam, kjer človekove pravice predstavljajo temeljno sestavino individualne in kolektivne varnosti države, legitimno pravico poseganja in uporabe varnostnih mehanizmov, da bi preprečila te kršitve. Zato OVSE poziva k oblikovanju celovitega koncepta varnosti na osnovi sodelovanja in vseh ključnih razsežnosti individualne in kolektivne varnosti (gospodarske, socialne, politične, humanitarne, okoljske itd.), kakor tudi k skupnim naporom držav članic na tem področju (potem, ko bodo dosegle soglasje o temeljnih varnostnih mehanizmi in instrumentih). V tem pogledu bo pomen OVSE v evropski varnostni strukturi vse večji, ne le pri budnem spremljanju potencialnih kriznih situacij in zgodnjem svarjenju pred njimi, preprečevanju širitve sporov in normalizaciji stanja po sporu, temveč tudi pri opredeljevanju evroatlantskega partnerstva.

Rusija, največja, vojaško najmočnejša in trenutno zelo ranljiva in nestabilna bivša sovjetska republika, je prav tako pomembno vpletena v izgradnjo nove varnostne arhitekture v Evropi. Odnose med Rusijo in Zahodom bi lahko opisali kot pogojno mirne, saj še zmeraj temeljijo na zastraševanju in grožnjah uporabe sile (vključno z jedrskim orožjem). Trajna ureditev teh odnosov je možna predvsem ob nadaljevanju naslednjih dveh procesov:

- a) notranjem preoblikovanju Rusije v demokratično državo, vključeno v Evropo in

b) oblikovanju skupne, nedeljive in demokratične Evrope (glej Goodby, 1998)

Velike spremembe v geopolitičnih in vojaško-političnih razmerah v Evropi po koncu hladne vojne so na ravni mednarodne skupnosti glede varnosti na površje prinesle nove izzive in vire ogrožanja, zato bo mednarodna skupnost morala biti bolj kot v preteklosti zasnovana na načelih sodelovanja, mirnega reševanja sporov in medsebojne krepitve večstranskih institucij, ki si bodo zmožne zagotoviti članstvo vseh držav v regiji. Sedanje varnostne razmere v Evropi odpirajo popolnoma nove možnosti za uveljavitev modela sodelovanja za zagotovitev varnosti v Evropi in v svetu. Sočasno pa odsevajo vse težavnosti, zapletenosti, nasprotja in nevarnosti praktične uporabe takšnega varnostnega modela. Kljub vsemu pa ima varnostni sistem v Evropi na voljo številne organizacije in institucije, ki bi lahko ob ustrezni delitvi nalog in sodelovanja pripomogle k vzpostavitvi novega skupnega in celovitega sistema varnosti v Evropi. Tak sistem bi bil zmožen učinkovito pokrivati vse varnostne potrebe držav in tudi evropske celine v celoti.

VIRI

- Archer, Clive and Olli-Pekka Jalonen (1996): *Changing European Security Landscape*. Tampere: Peace Research Institute Research Report No. 63.
- Goodby, James (1998): *Europe Undivided. The New Logic of Peace in U.S.-Russian Relations*. Washington, D.C., Stanford: United States Institute of Peace Studies, Institute for International Studies, Stanford University.
- Grizold, Anton (1996): *Slovenia and European Security Integration*. Peace and the Sciences, 27(September 1996). Vienna: International Institute for Peace.
- Grizold, Anton (2000): *Varnostne politike vesesil*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ham van, Peter van (2000): *Europe's New Defense Ambitions: Implications for NATO, the USA, and Russia*. Germany: George C. Marshall European Center for Security Studies.
- Hyde-price, Adrian (1991): *European Security beyond the Cold War. Four Scenarios for the Year 2000*. London: The Royal Institute of International Affairs/Sage publications.
- Mandelbaum, M. (1996): *The dawn of peace in Europe*. New York: A Twentieth Century Fund Book.
- Rowen, Henry S. (1997): *The Uncertain Future of the Atlantic Alliance*. In Dennis L. Bark (ed.) *Reflections on Europe*, pp.125-162. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University.
- Ullman, Richard H. (1991): *Securing Europe*. Twickenham: A Twentieth Century Fund, Inc.

KONEC DOLGEGA STAVKOVNEGA VALA V SLOVENIJI?

Povzetek: V Sloveniji je pogostnost stavk v drugi polovici 80. naglo naraščala, v 90. je bila do leta 1997 visoka, potem pa je naglo upadla. To naglo upadanje dolgega stavkovnega vala ob koncu 90. sovpada z vse intenzivnejšimi interesnimi fragmentacijami med zaposlenimi v slovenskem gospodarstvu. V drugi polovici 90. je v skupnem (vse manjšem) številu stavk, delež stavk v negospodarstvu naraščal. Ker se je ta sprememba dogajala ob vse večji interesni fragmentaciji zaposlenih v gospodarstvu, so bile stavke v negospodarstvu vse šibkeje kontekstualizirane z ustrežno artikularnimi zahtevami zaposlenih v gospodarstvu. V takšnih okoliščinah so stavke v negospodarstvu implicirale poglobljanje interesnih cepitev med različnimi kategorijami zaposlenih v družbi. Njihovi dezintegracijski učinki so (bili) nadpovprečni, ker je (bilo) interesno organiziranje zaposlenih v gospodarstvu (primerjalno) šibko. Zaradi teh procesov je socialni dialog otežkočen, s tem pa tudi implementacija socialnega tržnega gospodarstva v Sloveniji.

Ključni pojmi: stavka, sindikat, 'realni socializem' - 'komunizem', 'post-komunizem', transformacija, interesna fragmentacija, socialno tržno gospodarstvo, socialno partnerstvo

Edini vir sistematičnih podatkov o stavkah na Slovenskem, sindikat (ZSSS), ugotavlja, da je letno število stavk v Sloveniji ob koncu 90. naglo upadlo¹. Leta 1998 so našteji 42, leta 1999 26 in leta 2000 30 stavk. Čas, ko so bile stavke na Slovenskem podobno redek pojav, je že precej oddaljen. Nazadnje je bila tako nizka frekvenca stavk zabeležena pred dvajsetimi leti, v začetku 80. (Lukan, 1992). Zdi se, kot da bi najnovejša nagla umiritev nakazovala preskok Slovenije iz skupine dežel z visoko v skupino dežel z nizko pogostnostjo stavk.

Kaj vse to pomeni? Kaj se dogaja s stavkami in stavkajočimi v Sloveniji? Ali razlogov za stavkanje ni več? Ali lahko rečemo, da se je Slovenija tudi v tej točki približala sistemu 'renskega' (Albert, 1993), visoko reguliranega, socialnega tržnega gospodarstva, v katerem je število stavk po definiciji majhno? Po institucijah, ki regulirajo kolektivna delovna razmerja (centralizirana kolektivna pogajanja, visoka pokritost

* Dr. Miroslav Stanojević, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede.

¹ Za najnovejše podatke o stavkah v Sloveniji se zahvaljujem ZSSS. Podatke je zbral in sistematiziral izvršni sekretar tega sindikata Pavle Vrhovec. Brez njegovega truda ugotavljanje osnovnih značilnosti stavk na Slovenskem sploh ne bi bilo možno.

zaposlenih s kolektivnimi pogodbami ter sistem soodločanja) je Slovenija še kar podobna tem družbam. In sedaj tudi stavk v Sloveniji takorekoč ni več.

Pred prehitrim optimizmom, kljub obetavnim podobnostim, svarijo nekateri 'odtenki'. V razvitih sistemih socialnega tržnega gospodarstva so stavke redek pojav, ko pa se pojavijo so masivne in dolgotrajne (Edwards in Hyman, 1994: 253). Ob koncu 90. postajajo stavke v Sloveniji sicer dokaj redek pojav, zdi se pa, da v drugih dimenzijah močno odstopajo od obrazca stavk iz razvitih, visoko reguliranih okolij.

V prvem delu pričujočega članka bom predstavil osnovne statistične značilnosti stavk v Sloveniji v 80. in 90. letih.

V drugem delu članka bom ugotovljene značilnosti stavk vmestil v kontekst 'komunistične', po eni, in 'post-komunistične' Slovenije, po drugi strani. Podal bom grobe orise poglavitnih virov stavk, njihove sektorske distribucije in funkcije v teh dveh zgodovinskih kontekstih.

V sklepnem delu članka bom skušal identificirati ključne razlike oziroma podobnosti med stavkami v jugo/slovenskem 'komunizmu' in slovenskem 'post-komunizmu'. Na osnovi te primerjave bom nakazal temeljne značilnosti stavk v Sloveniji ob koncu 90. Rezultate celotne analize bom uporabil za oblikovanje kratke, bolj kakovostno naravnane ocene industrijskih odnosov v Sloveniji: ali (res) lahko rečemo, da postaja slovenski sistem industrijskih odnosov podoben razvitim sistemom visoko reguliranega, socialnega tržnega gospodarstva?

Statistične značilnosti stavk v Sloveniji v 80. in 90. letih

V obdobju 1960-1989 so podatke o stavkah zbirale republiške zveze nekdanjih sindikatov. Zaradi dokaj 'rezerviranega' odnosa teh sindikatov do stavk in šibkosti njihovih služb, so zbrani podatki o stavkah verjetno pomanjkljivi. Kljub temu ostajajo ti podatki za raziskovalce neizogibna 'referenca', saj so bili vsi drugi vpogledi v stavke ožji in praviloma bolj fragmentarno naravnani.

Na osnovi sindikalnih podatkov in lastnih raziskav je prvi sistematični vpogled v stavke v nekdanji Jugoslaviji zagotovil Neca Jovanov (1979). Tudi v 80., ko je ta pojav imel bolj dramatične razsežnosti in je temu primerno pritegnil večjo raziskovalno pozornost, so bile analize, ki jih je opravil Jovanov, med najbolj sistematičnimi na tem področju (Jovanov, 1989).

Kot smo že omenili, v 90. letih je podatke o stavkah v Sloveniji zbiral ZSSS. Ta sindikat je v preteklem desetletju vključeval več kot 50% sindikalizirane delovne sile in je posebej dobro organiziran v industriji (Stanojević, 2000a). Podatke o stavkah, v katere se ZSSS vključuje in/ali jih organizira, zagotavljajo njegovi lokalni aktivisti. Ob tem strokovna služba ZSSS, na osnovi sistematične analize časopisnih člankov, že celo desetletje zbira tudi podatke o stavkah, ki jih organizirajo drugi sindikati.²

² Kljub večji zanesljivosti sindikalnih podatkov iz 90., je izračune, ki jih navajamo v nadaljevanju, in ki temeljijo na teh podatkih, še zmeraj potrebno brati z določeno rezervo. Večino poročil o stavkah so namreč podajali njihovi udeleženci in/ali organizatorji. Zaradi tega je zelo verjetno, da zbrani podatki rahlo deformirajo podobo stavk ter da, posebej, vsebujejo možna pretiravanja glede števila udeležencev. Kljub vsem pomislekom, lahko na osnovi tega edinega sistematičnega vira oblikujemo vsaj približno podobo stavk v Sloveniji v preteklem desetletju.

Obstoječi podatki o stavkah v Sloveniji omogočajo grob pregled njihove pogostnosti v 80. in 90. letih. Rekonstrukcija drugih dimenzij stavk - njihove velikosti, trajanja in obsega - za isto obdobje pa je že težja. Problem so že omenjeni manj zanesljivi podatki iz 'predtranzicijskih' let. Zaradi tovrstnih omejitev bodo tabelarni pregledi, ki jih podajam v nadaljevanju, praviloma zajeli (z izjemo pregleda pogostnosti stavk) le 'tranzicijska' 90. leta. Te preglede bom sproti, ob povzemanju vsebin tabel, dopolnjeval z najpomembnejšimi rezultati analiz in ocenami raziskovalcev iz 'predtranzicijskega' obdobja.

Osnovne statistične značilnosti stavk v Sloveniji bom primerjal z ustreznimi značilnostmi stavk v državah EU, ki sta jih Edwards in Hyman (1994: 254) izračunala za obdobje 1950-1990.

Pogostnost stavk

Primerljiv podatek o pogostnosti stavk je število stavk na milijon pripadnikov delovne sile (zaposlenih in brezposelnih). Ker po anketi o delovni sili šteje aktivno prebivalstvo Sloveniji približno 1 milijon oseb (988 000 po anketi iz 3. četrtletja 2000, Statistical Office of the Republic of Slovenia, 30. November 2000), bom zbrane letne podatke o številu stavk v Sloveniji uporabljal neposredno.

Po podatkih, ki jih za štiridesetletno obdobje navajata Edwards in Hyman, je (bila) nizka frekvenca stavk značilna za dežele kot so Avstrija, Nizozemska, Nemčija, Norveška, Švedska in Danska, kjer se je število stavk gibalo od 1 (v Avstriji) do največ 50 (Danska) na milijon pripadnikov aktivne delovne sile. Višja pogostnost stavk je (bila) na Irskem (100), v Franciji (120) in Italiji (135) (Edwards in Hyman, 1994: 254).

Tabela 1 kaže, da je bila pogostnost stavk v Sloveniji v večjem delu 80. in 90. visoka. Pred letom 1980 je bilo število stavk v Sloveniji nizko, saj jih je bilo od 100 do 300 letno v celotni nekdanji Jugoslaviji (Jovanov, 1989: 29-36). Ob koncu 80. je bilo v nekdanji Jugoslaviji že več kot 1000 stavk letno (npr. leta 1987 in 1988), od teh jih je bilo samo v Sloveniji med 200 in 300 letno (Lukan, 1992: 176-177). V Sloveniji se je relativno visoka pogostnost stavk (od približno 100 do 200 letno) ohranjala do leta 1997. Po letu 1997 je pogostnost stavk v Sloveniji nizka (manj kot 50 stavk letno).

Tabela 1: Pogostnost stavk v Sloveniji (1980-2000)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Število stavk	62	47	18	96	100	104	163	227	228	232

Vir: Lukan, 1992: 176-177

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
ZSSS	193	120	107	112	116	88	34	20	16
Drugi	-	12	2	13	13	11	8	6	14
Število stavk	193	132	109	125	129	99	42	26	30

Vir: ZSSS

V obdobju 1983-1997 je bila Slovenija po pogostnosti stavk podobna skupini evropskih družb, ki veljajo za okolja, ki so k stavkam bolj nagnjena. Ob koncu 90. postaja Slovenija vse bolj podobna deželam, za katere je značilna nizka pogostnost stavk.

Velikost stavk

V večini članic EU je povprečno število udeležencev stavk 500 in več (največ v Italiji, 2 042). Najnižja povprečna udeležba v stavkah je ugotovljena na Finskem (256) in Irskem (267) (Edwards in Hyman, 1994: 254).

V 60. letih se je v povprečno stavko v nekdanji Jugoslaviji vključevalo 90 delavcev; leta 1988 se je število udeležencev povprečne stavke več kot podvojilo (Jovanov, 1989). V začetku 90. so bile stavke v Sloveniji še večje, potem pa se njihova povprečna letna velikost manjša. Ob koncu desetletja (leta 2000) so bile stavke v Sloveniji po številu udeležencev več kot trikrat manjše v primerjavi z letom 1992., oziroma skoraj na ravni jugoslovanskega povprečja iz 60. let.

Tabela 2: Velikost stavk v Sloveniji (1992-2000)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1992 2000
Povprečno število udeležencev	372	296	189	252	288	173	171	129	112	220

Vir: ZSSS

Po podatkih, ki jih navajata Edwards in Hyman, so stavke v družbah EU bolj množične kot v Sloveniji. Celo v primeru Finske (256) in Irske (267), kjer so med evropskimi družbami dolgoletna povprečja najnižja, število udeležencev značilno presega devetletno povprečno velikost stavk v Sloveniji (220).

Dolžina stavk

Ko seštevek vseh izgubljenih delovnih dni delimo s številom udeležencev stavk, dobimo podatek o povprečnem trajanju stavk. Po tem izračunu stavke na Danskem, Finskem, v Nemčiji, na Nizozemskem in v Angliji (brez stavk v pre-

mogovnikih) trajajo 4 do 5 dni. Na Švedskem (8.7), Norveškem (9.6) in na Irskem (11.9) so stavke bistveno daljše, v Italiji (1.7) in Avstriji (1.8) pa bistveno krajše.

V 60. in 70. letih so stavke v nekdanji Jugoslaviji praviloma trajale manj kot en dan; v 80. so bile daljše, saj jih je več kot polovica trajala več kot en dan (Jovanov, 1989; po: Lukan, 1992: 178). Ob začetku in koncu 90. so stavke v Sloveniji trajale manj kot tri dni. Sredi 90. so bile daljše, približno 5-dnevne (od 3.9 dni leta 1993 do 6.6 dni leta 1998).

Tabela 3: Trajanje stavk v Sloveniji (1992-2000)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1992 2000
Dolžina stavk (v dnevih)	2.6	3.9	5.5	3.6	4.0	6.2	6.6	2.9	2.6	4.2

Vir: ZSSS

Lahko rečemo, da je dolžina stavk v Sloveniji zmerna. Devetletno povprečje 4.2 dneva nakazuje obrazec, ki je zunaj ekstremov, ki jih predstavljajo dolgoletna povprečja stavk v Italiji (1.7) po eni, ter na Irskem (11.9) po drugi strani.

Obseg stavk

Obseg stavk v članicah EU je ali nizek (od 19 v Avstriji do 73 izgubljenih delovnih dni na 1000 zaposlenih na Norveškem) ali pa izrazit (od 145 na Danskem do 478 v Italiji) (Edwards in Hyman, 1994: 254).

Devetletno povprečje obsega stavk v Sloveniji je 91.5. Tabela 4 razkriva, da se je v Sloveniji obseg stavk v preteklem desetletju radikalno zmanjšal.

Tabela 4: Obseg stavk v Sloveniji (1992-2000)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1992 2000
Izgubljeni dnevi na 1000 aktivnih prebivalcev	189	138	112	102	137	95	38.5	7.5	4.8	91.5

Vir: ZSSS

V primerjavi s članicami EU je obseg stavk v Sloveniji atipičen. Trend zmanjševanja tega atipičnega obsega nakazuje približevanje skupini družb za katere je značilen nizek obseg stavk.

Če povzamem: Prvič, do približno polovice 80. so se stavke v Sloveniji in celotni nekdanji Jugoslaviji relativno redko pojavljale. Bistvena sprememba se zgodi sredi 80. Od tedaj do leta 1997 je bila Slovenija po pogostnosti stavk zelo podobna evropskim okoljem, ki so izrazito nagnjena k stavkam (Irska, Francija in Italija). V

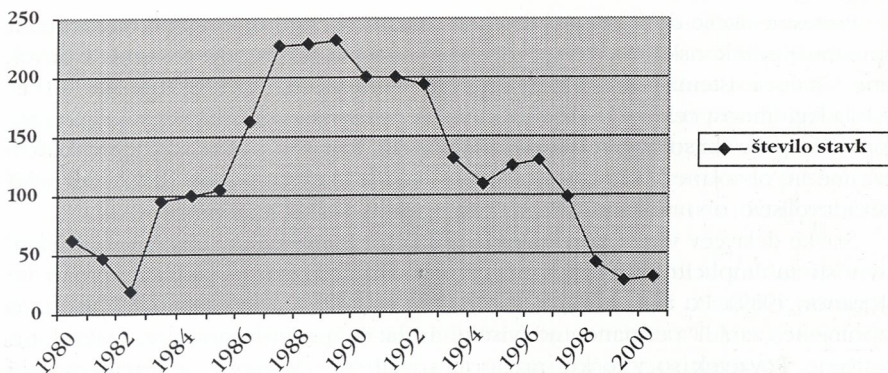
zadnji tretjini 90. se je pogostnost stavk v Sloveniji znižala do ravni, ki je značilna za evropska okolja, ki so k stavkam manj nagnjena.

Drugič, kljub naraščanju števila udeležencev stavk ob koncu 80. in v začetku 90. let, so bile stavke v Sloveniji v primerjalni perspektivi (z izjemo leta 1992, ko lahko govorimo o srednje velikih stavkah) majhne. Podatki za 90. kažejo njihovo atipičnost v dimenzijah velikosti in obsega.

Tretjič, do 80. let so bile stavke v Sloveniji in nekdanji Jugoslaviji kratke, saj so trajale manj kot en dan. V 80. in 90. so postajale daljše. Kljub temu dolgotrajne stavke niso postale tipična značilnost industrijskih odnosov v Sloveniji. Po podatkih za 90. je Slovenijo namreč možno uvrstiti v skupino dežel, za katere je značilna zmerna dolžina stavk.

Lahko rečemo, da slovenski stavkovni obrazec karakterizirajo majhne stavkovne akcije. Naraščanje njihove pogostnosti v 80., višek pogostnosti ob koncu 80., ohranjanje visokega števila do leta 1997, potem pa naglo 'usihanje', kaže podobo dolgega stavkovnega vala (Slika 1), ki povezuje 80. in 90. leta, obdobje poznega 'komunizma' in zgodnjega 'post-komunizma' na Slovenskem. Ob koncu 90. postajajo stavke v Sloveniji dokaj redek pojav.

Slika 1: Stavkovni val v Sloveniji (1983-1997)

Stavke v jugo/slovenskem 'komunizmu' in slovenskem 'post-komunizmu'

'Mehanizmi' in funkcije 'mikro stavk' v jugo/slovenskem 'komunizmu'

Iz predstavljene statistične evidence je možno razbrati obstoj dveh dokaj jasno razmejenih stavkovnih obdobj v jugo/slovenskem 'komunizmu'.

Od začetka 60. do približno polovice 80., ko se je sprožil proces dezintegracije 'komunizma', je prevladoval obrazec kratkotrajnih (manj kot en dan) protestnih akcij majhnih skupin zaposlenih (90 udeležencev). Pogostnost teh protestnih akcij je bila nizka.

Te stavke so bile pretežno defenzivne, oziroma obrambne, saj so z njimi najbolj ogrožene skupine zaposlenih običajno le reagirale na slabšanje lastnega material-

nega položaja. V kontekstu cikličnih tržnih reform so se namreč posamezni segmenti gospodarstva, in znotraj teh posamezna podjetja, občasno soočali s težavami. Poslovne težave podjetij so se manifestirale v deprivaciji zaposlenih, posebej nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev. V takšnih okoliščinah so se 'zaradi slabih ter neustrezno razdeljenih plač' (Lukan, 1992: 169) običajno manjše skupine znotraj teh najbolj izpostavljenih kategorij zaposlenih občasno odločale za stavko.

Osrednje 'tarče' teh protestov so bila vodstva oziroma direktorji podjetij. S kratkimi 'ustavitvami dela' so skupine najbolj depriviranih delavcev izražale nezadovoljstvo ter od direktorjev zahtevale višje plače.

Te protestne akcije majhnih skupin depriviranih fizičnih delavcev so bile 'divje'. Praviloma so nastajale in potekale 'mimo' sindikatov: sindikati jih običajno niso podpirali, pogosto pa so jim tudi odkrito nasprotovali (Arzenšek, 1984: 59-60; Lukan, 1992: 167-168; 173). Vpogledi v poteke stavk iz tega časa kažejo, da so stavkajoči, kljub pasivnosti sindikatov, imeli določeno (institucionalno) znotrajorganizacijsko podporo, saj so delavski sveti oziroma posamezni člani delavskih svetov izražali razumevanje za njihove zahteve (Lukan, 1992: 173). Tovrstna podpora stavkajočim je bila, v celoti gledano, šibka. V osnovi so bile protestne akcije delavcev spontane, fragmentarne, organizacijsko šibko podprte ali pa sploh brez podpore.

Protestne akcije delavcev so bile divje tudi v nekem drugem, bolj implicitnem pomenu. Ker zakonsko niso bile predvidene, niso bile ne prepovedane in ne dovoljene. S stališča sistema so bile obravnavane kot manj ali več obrobne 'napake'. In ker je bila legitimnost celotnega sistema utemeljena na njegovi delavski naravnosti, so bile 'napake', ki so povzročale nezadovoljstvo delavcev, politično/ideološko kritizirane in 'obsojane'. V tovrstnem ideološkem kontekstu je bilo samo delavsko nezadovoljstvo, ob implicitni nelegalnosti, spejmano kot legitimno.

Stavke delavcev v nekdanji Jugoslaviji so bile, kljub njihovi majhnosti, defenzivnosti in implicitni nelegalnosti, do zgodnjih 80. let relativno učinkovite (Jovanov, 1989). Po izbruhu protesta so bile zahteve stavkajočih običajno hitro izpolnjene, zaradi permanentno visoke inflacije pa tudi običajno zelo hitro izničene. Povzetek socioloških razlag te specifične (kratkoročne) učinkovitosti stavkajočih v jugo/slovenskem 'komunizmu' bom podal v nadaljevanju. Pred tem bom na kratko orisal drugo stavkovno obdobje jugo/slovenskega 'komunizma'.

Kontekst tega drugega stavkovnega obdobja je dezintegracija 'komunizma' oziroma 'realnega socializma'. Bolj natančno povedano, stavke iz 80. so, v primerjavi s stavkami do začetka 80., že bile manifestacije in dejavniki tega velikega dezintegracijskega procesa. Podatki, ki so predstavljeni v Tabeli 1 oziroma na Sliki 1 kažejo, da je od leta 1983 do leta 1989 število stavk v Sloveniji dramatično naraščalo (od 96 stavk v 1983 do 232 v 1989 letu). V primerjalni perspektivi so to visoke oziroma izjemno visoke letne frekvence stavk. Podobna dramatična rast je bila ugotovljena pri številu udeležencev. Kot smo že omenili, Jovanov je ugotavljal, da je povprečna stavka iz leta 1988 v nekdanji Jugoslaviji vključevala že (približno) 200 stavkajočih. Takoj po osamosvojitvi Slovenije je število udeležencev povprečne slovenske stavke doseglo število 372 (glej Tabelo 2). Kljub temu, da so to bile v primerjalni perspektivi še zmeraj majhne oziroma zmerno velike stavke,

za jugo/slovenske razmere so bile že očitno masivne, množične. V drugi polovici 80. so se premaknile iz tovarniških dvorišč na ceste. Začeli so se množični shodi delavcev pred poslopji državnih organov. Tarča protestov se je premaknila z direktorjev na državo (Lukan, 1992: 172-173). Delavci so se neposredno obračali na politične voditelje. Ta nova oblika protestov je po dveh ključnih značilnostih - po številu udeležencev in učinkovitosti, predstavljala obrnjeno podobo stavk iz 60. in 70.. Kljub vse večjemu številu udeležencev in vse večji pogostnosti, so bile stavke iz 80. v osnovi vse manj učinkovite. V primerjavi s stavkami do 80., v katerih so bili maloštevilni stavkajoči relativno uspešni, je bilo izpolnjevanje naraščajočega števila zahtev stavkajočih v kontekstu gospodarske krize in zloma sistema (vse bolj) neizvedljivo.

Če odmislimo pravkar orisane posebnosti stavk iz obdobja zloma 'realnega socializma', lahko rečemo, da je bila občasna samostojna stavkovna akcija majhne skupine fizičnih delavcev proti direktorju tipičen stavkovni obrazec jugo/slovenskega 'komunizma'. To je bila empirično sicer ugotovljena, primerjalno pa neka dokaj nereflektirana, izrazita posebnost jugo/slovenskega 'realnega socializma'. V drugih 'realsocialističnih' družbah tovrstnih stavk ni bilo. Tam so se stavke pojavljale v omejenih časovnih obdobjih, bolj v kontekstih ljudskih vstaj proti državi.

Od kod je izvirala ta nenavadna posebnost jugo/slovenskega 'realnega socializma'? Zakaj je jugo/slovenski 'komunizem', ki se je po vseh bistvenih značilnostih ujemal z drugimi sistemi 'relanega socializma', kazal strpnost do 'mikro stavk'?

Temeljna značilnost interesnih struktur 'realnega-socializma', se pravi vseh nekdanjih konkretnih 'realsocialističnih' družb, je bila visoka stopnja fragmentacije delavskih interesov. Delavstvo je bilo v teh sistemih ekstremno atomizirano. Kolektivističnih orientacij med zaposlenimi, ki so bili praviloma pasivni in apatični, ni bilo (Pollert, 1999). Podobno interesno atomizacijo je v jugoslovanskih (slovenskih) podjetjih ugotavljal Arzenšek (1984).

To temeljno istovetnost sfragmentiranih delavskih interesov so v družbah 'realnega socializma' 'gnetle' širše interesne cepitve, ki so izvirale iz razlik v razmerju med državo in gospodarstvom v sistemih 'realnega socializma'. V jugoslovanski različici 'realnega socializma' je bilo prav to razmerje, v primerjavi z drugimi družbami 'realnega socializma', atipično.

Klasični 'realni socializem' je karakterizirala 'komandna ekonomija' oziroma plansko gospodarstvo. V tem kontekstu so bila državna podjetja predmet nenehnega hudega obremenjevanja s prenapetimi centralno planskimi cilji. Ti pritiski so povzročali integracije znotraj podjetij: povezovanje delavcev in direktorjev proti državi. Notranje napetosti med delavci in direktorji se v kontekstu nenehnih planskih pritiskov države in nenehnega skupnega nasprotovanje tem pritiskom, niso mogle artikulirati. Dodatno so jih še posebej onemogočale utečene preventivne avtoritarne regulacije (npr. vseprisotnost tajne policije in partijsko kontrolirani sindikati) (Pollert, 1999:53).

V jugoslovanski različici 'realnega socializma' je bila 'komandna ekonomija' zgodaj demontirana. Primarno državno reguliran sistem družbene reprodukcije se je ohranjal v relativno deregulirani obliki, ki je lahko prenašala - za bolj rigidne sisteme neznosne - večje 'količine' tržnih samoregulacij. Zaradi tega so gospodarske

organizacije v nekdanji Jugoslaviji že imele značilnosti podjetij, saj so delovale kot relativno avtonomni, kvazi tržni subjekti. Drugače povedano: v jugo/slovenskem 'komunizmu' podjetja niso bila izpostavljena koncentriranim pritiskom prenapetih centralnih planov. Zaradi tega v jugo/slovenskem 'komunizmu' država ni bila skupni nasprotnik direktorjev in delavcev. Direktorje in delavce je v nekdanjem jugoslovanskem sistemu bolj povezoval uspeh na trgu. Če tega uspeha ni bilo, če je bilo podjetje v težavah in če so se te težave manifestirale v izraziti deprivaciji delavcev, so se ti odločali za stavko. Ugotovil sem že, da so delavci stavkovno akcijo usmerjali na direktorja ter da je bil rezultat te akcije za delavce, vsaj kratkoročno, ugoden. Njihove 'ustavitve dela' so bile učinkovite.

Županov je učinkovitost stavk v jugo/slovenskem 'realnem socializmu' razlagal z legitimizacijskimi potrebami politične elite. Te so se izpolnjevale znotraj t.i. 'velike koalicije', v politični menjavi, ki je potekala med politično elito in delavci. Na kapilarni ravni je ta menjava potekala med relativno avtonomno participativno (samoupravljalno) po eni ter podjetniško-upravljalno strukturo gospodarskih organizacij po drugi strani. Problem tega dualizma je bila predimenzioniranost participativne strukture. Ta je poudarjala izpolnjevanje socialnih funkcij podjetja, njegovo učinkovitost pa je odpirala v ozadje (Županov, 1983). Tovrstni dualizem je zagotavljal hitro politizacijo znotrajpodjetniških konfliktov. Če, na primer, v podjetju, ki se je znašlo v težavah, pritisk 'samoupravnih struktur' ni zagotavljal ustreznega izpolnjevanja obveznosti do delavcev, so delavci s stavko povzročali zunanjo politično intervenco v strukturo moči organizacije (Županov, 1977:216-227). Zadostovala je kratka 'ustavitev dela', na katero so lokalne politične elite, zaradi lastnih legitimizacijskih potreb, reagirale s sankcioniranjem managementa (praviloma v obliki kadrovskega 'rošad') in izpolnjevanjem zahtev stavekajočih. Tovrstna učinkovitost stavk je sproti utrjevala legitimnost celotnega režima, saj je 'realni socializem', kot sem omenil, temeljil na veliki neformalni menjavi med delavci in politično elito, znotraj katere je politična elita sprejemala izrazito socialno naravnost podjetij, delavci pa so tej eliti v zamenjavo zagotavljali politično podporo (Županov, 1989: 108). V tem kontekstu, v okolju jugo/slovenskega 'realnega socializma' iz 60. in 70. let, so bile torej majhne stavke učinkovite.

Orisani 'mehanizem' stavk nakazuje, da so stavekajoči jugo/slovenski delavci imeli zaveznike zunaj podjetja, v ustreznih 'centrih' politične moči. Zaradi tovrstnih posebnosti jugo/slovenskega 'realnega socializma' so se nasprotja med delavci in direktorji v jugo/slovenskih podjetjih lahko artikulirala in občasno tudi manifestirala v stavkah majhnih skupin fizičnih delavcev. Tovrstnih praks v drugih 'realnih socializmih' ni bilo.

Če povzamem: V nekdanji Jugoslaviji so bile stavke defenzivne oziroma obrambne akcije majhnih skupin depriviranih proizvodnih delavcev iz najslabših podjetij. To je bila prva temeljna značilnost teh praks. Njihova druga ključna značilnost je bil tip zavezništva, ki se v drugih 'realnih socializmih' na tako sistematičen način ni pojavljal. Dodatne vire moči so stavekajoči v jugo/slovenskih podjetjih pridobivali s politizacijo konflikta oziroma z vključitvijo zunanjih političnih 'centrov' v znotrajorganizacijski konflikt. Stavkajoči, čigar primarna tarča so bili direktorji, so se povezovali z ustreznimi segmenti politične elite. V jugoslovanski različici 'realnega socializma' je bil v ospredju razcep med direktorji po eni ter delavci in

državo po drugi strani. V drugih 'realnih socializmi' je bila osrednja cepitev med delavci in direktorji na eni ter državo na drugi stani.

Stavke v slovenskem 'post-komunizmu': upadanje vala 'mikro stavk' v gospodarstvu in stopnjevanje stavkovnih akcij v 'negospodarstvu'

Statistični podatki, ki sem jih predstavil v prvem delu tega članka, kažejo, da je po letu 92. pogostnost stavk v Sloveniji, ob rahlem naraščanju sredi 90., postopno upadala. Kljub tovrstnemu trendu je bilo letno število stavk v Sloveniji vse do leta 1997. (primerjalno) visoko. V letu 1992, ko je bila frekvenca stavk (v 90.) najvišja, je udeležba v povprečni stavki dosegla nasploh najvišjo točko v dvajsetletnem obdobju (in verjetno najvišjo v zgodovini stavkovnih gibanj na Slovenskem). S povprečno udeležbo 372 stavkajočih so bile za slovenske razmere te protestne akcije še kar 'prave', množične stavke. V terminih stavk je bilo leto 1992 nasploh izjemno. Število izgubljenih dni na tisoč prebivalcev je bilo v tem letu ekstremno visoko, skoraj 40-krat višje kot leta 2000! Te velike stavke iz leta 1992 so v povprečju trajale 2.6 dni. V primerjavi s kratkimi stavkami iz obdobja 'komunizma' so bile približno trikrat daljše (Tabela 3).

Statistika torej razkriva, da je že prej omenjeni stavkovni val, ki sem ga na Sliki 1 predstavil le v dimenziji pogostnosti, v 'post-komunistični' Sloveniji dejanski višek dosegel leta 1992, ko je bila v skoraj dvestotih stavkah udeležba najvišja in tudi število izgubljenih dni zaradi stavk nasploh najvišje. Kot sem že omenil, v primerjalni perspektivi so se le te stavke iz leta 1992 približale značilnostim stavk iz evropskih okolij, ki so k stavkam tradicionalno bolj nagnjena. Po tem 'odmiku' oziroma začasni, enoletni prelevitvi majhnih v srednje velike stavke, so se stavke na Slovenskem spet približale 'predtranzicijskemu' obrazcu (po udeležbi) relativno majhnih stavk. V primerjavi s stavkami v 'komunizmu', vključno z obdobjem njegove dezintegracije v 80. letih, so imele te majhne stavke iz 90. neko očitno posebnost. Bile so bistveno bolj razvlečene, bolj dolgotrajne kot v 'komunizmu'. Razvlečenost stavk je višek dosegla leta 1998, ko so bile stavke na Slovenskem že relativno maloštevilne. V tem letu so stavke v povprečju trajale 6.6 dni!

Osnovni vzrok stavk v 90. je bil podoben vzrokom stavk v 'komunizmu'. Tako kot v 'komunizmu' so tudi delavci v 'post-komunizmu' stavkali zaradi 'nezadovoljstva s plačami'.³ Analiza stavkovnih zahtev za obdobje 1994-1997 razkriva, da je

³ V prvi polovici 90. so posebno kategorijo vzrokov konfliktov predstavljali zapleti, ki so nastajali v povezavi s privatizacijskimi procesi. Divje privatizacije, organizacijske in kadrovske spremembe, povezane z lastninjenjem in restrukturacijami podjetij, ter neustrezna obveščenost delavcev o teh procesih, so bili pomembni dejavniki konfliktov v prvi polovici 90. Zaradi zelo počasne in še zmeraj nedokončane privatizacije so ti dejavniki delovali v posameznih segmentih gospodarstva tudi v drugi polovici 90. V prvi polovici 90. je bilo med sindikalno tekmovanje dodaten vir konfliktov. Tedaj so ob izbruhih konfliktov (ponavadi v kontekstu privatizacijskih restrukturacij) različni, medsebojno konkurenčni sindikati s stopnjevanjem zahtev skušali pridobiti delavce na svojo stran. Radikalizirali so lastna stališča, kar je peljalo v zaostrovanja in politizacije, ki so presežale okvire realističnega (Coser, 1956) konflikta. Od polovice 90. ta specifični vzrok konfliktov ne deluje več. Med sindikati so se vzpostavila relativno kooperativna razmerja in medsebojne razmejitve po panožnem in teritorialnem načelu.

bilo tovrstno nezadovoljstvo v ozadju 84% primerov vseh stavk. V dveh tretjinah vseh primerov so zaposleni delavci stavkali zaradi zamikov pri izplačevanju plač, ko en mesec (30.2%), dva meseca (19.9%) in celo več (12.8%) plač sploh niso dobili (Poročilo o delu ZSSS, 1998: 129). V 90. so bile torej stavke delavcev v slovenskem gospodarstvu, tako kot v tipičnih 'predtranzicijskih' časih, večinoma defenzivne. Bile so obrambne akcije skupin najbolj ogroženih delavcev. Tudi tokrat so bile tarče teh najbolj deprimiranih skupin vodstva podjetij.

V začetku 90. se je normativno in organizacijsko okolje stavk, v primerjavi z obdobjem 'komunizma', bistveno spremenilo. V novem okolju so bile stavkovne akcije legalizirane.⁴ Ob tem se je njihova legitimnost, ob vsebinskih spremembah, ki jih bom skušal pojasniti v nadaljevanju, ohranjala. Istočasno se je zgodila pomebna sprememba v neposrednem organizacijskem okolju stavkovnih akcij. Spremenil se je odnos sindikatov do stavk. Po izbruhu konfliktov so se v stavke sindikati začeli vključevati, nekatere so celo organizirali. Ta generalna sprememba odnosa sindikatov do stavk, ki je bila s pravkar omenjeno legalizacijo stavk še dodatno utrjevana, je izvirala iz radikalnega spreminjanja njihovega družbenega položaja. To se je začelo že v obdobju dezintegracije 'komunizma', ko so se 'stari režimski' sindikati prvič soočili z ugašanjem političnih virov lastne 'transmisijske' moči. Istočasno so se na sindikalnem prizorišču začeli pojavljati novi konkurenčni, pozneje tudi 'novi', od 'starih' odcepljeni sindikati. Pod pritiskom tovrstnih sprememb so se vsi po vrsti začeli obračati k delavcem. Po tem 'obratu', ki je vseboval značilnosti hude medsebojne konkurence, so imeli stavkajoči zagotovljeno odkrito podporo (vsaj enega) sindikata. S tem so pridobili vir organizacijske moči, ki ga v 'komunizmu' niso imeli. Ta novi vir je načeloma presegal organizacijsko kapaciteto delavskih svetov, saj so ti bili po definiciji omejeni le na znotrajorganizacijska razmerja.

Natančnejši vpogled v distribucijo stavk v 90. kaže, da so se tudi v slovenskem 'post-komunizmu' stavke praviloma pojavljale v podjetjih, ki so se soočala s poslovnimi težavami. V 90. letih so bile stavke najbolj koncentrirane v delovno intenzivnih panogah, znotraj katerih so se tovrstna podjetja bolj pogosto pojavljala. V obdobju 1994-1997 je bilo absolutno število stavk najvišje v kovinski in elektro industriji (188), tekstilni in usnjarsko-predelovalni industriji (103), gradbeništvu (48) in lesni industriji (41) (Poročilo o delu ZSSS, 1998: 124). Ker kovinska in elektro industrija po številu podjetij in zaposlenih močno presega druge delovno intenzivne panoge, so bile stavke dejansko najbolj koncentrirane v tekstilni industriji, gradbeništvu in lesarstvu.

Do sedaj orisane značilnosti stavk v slovenskem 'post-komunizmu' razkrivajo podobo ohranjanja in, potem, splošne umiritve velikega stavkovnega vala, ki se je sprožil še v kontekstu dezintegracije 'realnega socializma'. Znotraj te splošne podobe je ostala zakrita neka druga, bistvena značilnost slovenskega stavkovnega 'prizorišča' v 90. letih: v drugi polovici 90. so se začeli spreminjati akterji stavk na Slovenskem. Znotraj trenda splošnega upadanja števila stavk se je začel večati delež stavk v 'negospodarstvu'. Sprožil se je proces 'terciarizacije' stavk v Sloveniji.

⁴ Pravica do stavke je bila opredeljena v ustavi. Leta 1991 je bil sprejet Zakon o stavki.

Ta proces je vseboval stavke, ki so močno odstopale od utečenega obrazca majhnih stavkovnih akcij v gospodarstvu.

Kljub prvi, relativno zgodnji stavki v storitvenem sektorju iz leta 1993⁵, se je dejanska prelomnica v stavkovnih aktivnostih v storitvenem sektorju zgodila nekaj let pozneje. Izoblikoval jo je sindikat slovenskih zdravnikov FIDES. Po opozorilni stavki ob koncu leta 1995, so zdravniki v začetku 1996 s tritedensko stavko zahtevali višje plače. Referenčna točka njihove stavkovne zahteve so bile visoke plače v neki drugi (sodniški) skupini. Stavka zdravnikov⁶ je imela nekatere popolnoma nove, v dotedanjih slovenskih stavkovnih praksah neznane značilnosti. Prvič je resno stavkovno akcijo sprožila neka večja družbena skupina zunaj gospodarstva, ki z rednim izplačevanjem plač ni imela težav. Ob drugih številnih novostih - množičnosti, dobri organiziranosti in vztrajnosti, je bila največja novost, ki so jo k praksam stavkovnega delovanja na Slovenskem prispevali zdravniki, ofenzivnost. Njihova stavka ni bila obrambna. Bila je akcija neke po logiki družbene delitve dela močne profesionalne skupine, ki se je osredotočila na (pre)razporejanje javnih sredstev v lastno korist. Njihova tarča je bila država.

Stavka FIDES-a je postavila nove standarde sindikalnega delovanja v javnem sektorju. Po stavki tega sindikata so leta 1996 stavkali še učitelji in vzgojitelji v vrtcih (33 000 udeležencev), zaposleni v storitvenih dejavnostih v organizaciji sindikata K-90 (4000 udeležencev), zaposleni v šolah v ljubljanski regiji (10 000 udeležencev) ter sodniki na okrožnih in okrajnih sodiščih in zaposleni na univerzah in raziskovalnih institutih. Naslednje leto je desetdnevna stavka železničarjev povzročila velike težave v gospodarstvu in se celo-znašla na dnevnem redu Državnega zbora. Ob koncu istega leta so dva dneva stavkali kontrolorji letenja. V letu 1998 so opozorilno stavkali zaposleni na univerzah, raziskovalnih institutih in železničarji, v začetku leta 1999 pa tudi vozniki ljubljanskega potniškega prometa. V letu 2000 so opozorilno stavkali zaposleni v 14 raziskovalnih institutih, zaposleni v dejavnostih zdravstva in socialnega varstva ter sindikati delavcev v energetiki Slovenije.

Če povzamem: Empirična evidenca sugerira tri temeljne značilnosti stavkovnega prizorišča (dosedanje) 'post-komunistične' Slovenije: prvič, ohranjanje 'podedovanega' obrazca majhnih stavk v gospodarstvu; drugič, naglo upadanje pogostnosti stavk ob koncu 90.; in, tretjič, znotraj trenda splošnega upadanja letnega števila stavk, večanje deleža stavk v javnem storitvenem sektorju se pravi: terciarizacija stavk.

V nadaljevanju bom skušal pojasniti te tri značilnosti stavkovnega prizorišča 'post-komunistične' Slovenije. Pred tem bom povzel osnovne značilnosti interesnih konstelacij, ki so se izoblikovale po veliki sistemski spremembi ob koncu 80. in začetku 90. let. Te nove interesne konstelacije so 'koordinate', s pomočjo katerih

⁵ Organiziral jo je Sindikat delavcev v vzgoji, izobraževanju in raziskovalni dejavnosti Slovenije

⁶ Stavka zdravnikov je povzročila velike težave v sistemu javnega zdravstva. Po kompromisu, ki je bil dosežen med vlado in sindikatom FIDES, naj bi plače zdravnikov dosegle zahtevano raven v dvoletnem obdobju. Ker se vlada doseženega dogovora ni držala, se je jeseni leta 2000 soočila z novimi pritiski zdravnikov in novimi kompromisi, ki zdravniške plače še bolj približujejo idealu sodniških plač.

bom poskušal izoblikovati razlago treh identificiranih značilnosti slovenskega stavkovnega prizoriča.

Omenil sem, da je bil interesni razcep med delavci in direktorji po eni in državo po drugi strani, osrednji razcep klasičnega 'realnega socializma'. V jugo/slovenski različici 'realnega socializma' je bil v ospredju razcep med direktorji ter delavci in državo.

V kontekstu sistemske spremembe ob kocu 80. in začetku 90. let, oziroma prehoda na primarno tržno regulacijo družbene reprodukcije, so ti podedovani razcepi, vključno z bazično interesno fragmentacijo, 'kanalizirali' (re)strukturacijo interesov v transformacijskih družbah.

Ker je bila država s sistemsko spremembo povsod načeloma izločena iz gospodarstva, je v deželah nekdanjega klasičnega 'realnega socializma' centralno planško obremenjevanje podjetij izginilo in s tem tudi osnovni interesni razcep klasičnega 'realnega socializma' (delavci in direktorji proti državi). Brez tega razcepa je preostala le še realnost atomiziranih delavcev, ki direktorjem kolektivno nikoli niso nasprotovali. Na tem mestu lahko le rečem, da to 'empirično' izhodišče klasičnega 'relanega socializma' ni bilo ravno 'humus' stavk.

Načelna izločitev države iz gospodarstva je v Sloveniji implicirala drugačne interesne konstelacije. Odcepitev države od gospodarstva v tem primeru ni implicirala avtomatičnega izginotja temeljnega podedovanega razcepa v tej družbi. Konflikt med delavci in direktorji je bil v Sloveniji zgodovinsko že artikuliran. In ker je bil artikuliran, se je v slovenskem 'post-komunizmu' le nadaljeval, tokrat načeloma brez 'vpletanja' države. Zaradi razpadle koalicije med delavci in politično elito, ter zaradi nove demokratične legitimacije političnih elit, so te bile na stavkovne akcije na sploh bistveno manj občutljive kot prej. Povezovanje delavcev in politikov proti direktorjem je bilo na sistemski ravni načeloma ukinjeno. V tem novem okolju so stavke samodejno, 'čez noč', izgubile prejšnjo legitimizacijsko funkcijo. Naenkrat so postale bolj ekonomske kot prej. Njihova politizacija ni bila več samoumevna. Na bolj praktični ravni so akterji stavk to spremembo zaznavali z zamikom. Stavkali so kot prej in postopoma ugotavljali, da imajo njihove akcije v novem okolju drugačne učinke. Pred sabo so pogosto še zmeraj imeli državo (kot večinskega lastnika); s stavkovnimi pritiski na njene predstavnike so po preizkušenem obrazcu preverjali pripravljenost države na izpolnjevanje obveznosti. V primerjavi z obdobjem 'komunizma' so bila tovrstna preverjanja le še sledovi starih povezav, saj v primerjavi s 'prejšnjimi časi' niso bile sistemskega značaja, temveč vse bolj obrobne in začasne; njihov prostor se je v 90. progresivno ožil.

Pravkar orisane interesne konstelacije ponujajo izhodišče za razlago treh značilnosti stavkovnega prizorišča 'post-komunistične' Slovenije.

Zakaj se je, torej, v gospodarstvu 'post-komunistične' Slovenije ohranjal 'predtranzicijski' obrazec majhnih stavk?

Tako kot druga transformacijska okolja, je tudi Slovenijo v začetku 90. zaznamovala huda 'transformacijska depresija', potem pa številne transformacijske

napetosti. V posameznih segmentih gospodarstva so se kopičila interesna nasprotja do nivoja 'pregretilih', visokih stopenj latentne konfliktnosti. V tem težavnem okolju je bila država večinski lastnik številnih, tudi najbolj 'problematičnih' podjetij. Kot sem že nakazal, je bila država - ta sicer tradicionalna zunanja 'referenčna točka' stavkajočih v Sloveniji, v novem, spremenjenem okolju tudi sama bistveno spremenjena; znašla se je v novi, 'podjetniški', restrukturacijski vlogi. Po naravi te nove vloge je ta nekdanji ključni zaveznik delavcev v boju proti direktorjem, delavce v novem okolju definitivno zapustil. Neizogibna implikacija tovrstnega ugašanja ključnega vira moči stavkajočih bi moralo biti izginjanje ali vsaj naglo upadanje števila stavk. Predstavljena empirična 'evidenca' kaže, da je bila pogostnost stavk v Sloveniji, kljub tej zgodnji bistveni spremembi okolja, v večjem delu 90. relativno visoka.

To nepričakovano ohranjanje stavk je še bolj presenetljivo, če upoštevamo še dva druga, za organiziranje kolektivnih protestnih akcij nič pretirano spodbudna, sprotna rezultata transformacijskih procesov: rast brezposelnosti in rast števila manjših podjetij. Prvi med temi dejavniki je začel delovati zgodaj, drugi pa z zamikom. Oba sta potencialno stavkajoče še bolj odvrčala od stavke. Inducirala sta interesne fragmentacije med zaposlenimi, ki so v kombinaciji s spremenjeno vlogo države spodbudnile kolektivno delovanje zaposlenih oziroma spodbujale individualizacijo konfliktov.

Ob tovrstnem spodnašanju kolektivnega delovanja zaposlenih, prej omenjena inercija starega stavkovnega obrazca (ko so stavkajoči spremembe zaznavali z zamikom), lahko (le delno) pojasni ohranjanje (visoke frekvence) stavk v večjem delu 90. Edini dejavnik, ki lahko pojasni ohranitev stavk v slovenskem 'post-komunizmu', so sindikati. Njihova moč je bila daleč pod ravni moči države - nekdanjega ključnega delavskega zaveznika. Kot izrazito spluralizirane interesne organizacije so se znašli v nenavadnem, težavnem okolju. To okolje je definiral že strukturirani konflikt med direktorji in delavci, hkrati pa sta omenjena neugodna dejavnika (nova 'podjetniška' država in 'bič' trga) artikulacijo stavkovnih akcij močno ovirala.

V takšnem okolju bi se tudi sindikati z daljšo tradicijo samostojnega delovanja znašli v resnih težavah. Pri slovenskih sindikatih je bila tradicija avtonomnega sindikalnega delovanja skromna, nezaupanje delavcev do sindikatov tudi precejšnje. Zaradi tega je razumljivo, da mobilizacijska kapaciteta (Offe, 1985; Kelly, 1998; Tilly, 1978) slovenskih sindikatov, kljub njihovim reformam in spremenjenemu odnosu do stavkajočih, ni (bila) na zavidljivi ravni. Njihova šibka mobilizacijska kapaciteta je v kombinaciji s tradicijo majhnih stavk ter z visoko latentno konfliktnostjo, v zgoraj omenjenem 'protistavkovnem' okolju, lahko le ohranjala majhne stavke.

To so torej dejavniki, ki pojasnjujejo ohranjanje obrazca malih stavk v gospodarstvu transformacijske Slovenije.

In zakaj se val teh novih/starih malih stavk ob koncu 90. v Sloveniji umirja?

Nakazal sem, da so bile stavke, tako v 'komunistični' kot v 'post-komunistični' Sloveniji, večinoma defenzivne akcije najbolj ogroženih skupin fizičnih delavcev. Njihove stavke so bile stavke iz obupa. Če se število teh stavk zmanjšuje, bi to lahko pomenilo, da število skupin depriviranih, ki so se zaradi mizernih plač (ki so jih ob tem prejemale z 'zamikom', 'po kosih' ali pa sploh ne) odločale za stavko, upada. Problem tovrstne razlage upadanja stavk v gospodarstvu je v njeni nekonsistentnosti s preverljivim dejstvom, da delovno-intenzivne panoge (in z njimi slabo plačani delavci) v Sloveniji še zmeraj predstavljajo relevanten segment celotnega gospodarstva. Zaposleni v tem delu gospodarstva se, kljub izpostavljenosti intenzivnim deprivacijam, ob koncu 90. za stavke odločajo v vse manjši meri.

Prvi, bolj kratkoročni dejavnik te umiritve bi lahko bila aktualna gospodarska konjunktura v mednarodnem okolju. Ta ustvarja 'ventil' za delovno intenzivne panoge, saj v konjunkturi tudi te lahko realizirajo svoje izdelke na tujih trgih. Prva recesija bo v teh panogah povečala težave in, posledično, konflikte.

Drugi dejavnik bolj dolgoročnega značaja, ki vpliva na izginjanje stavk med najbolj depriviranimi skupinami, sem že predstavil. Tradicionalne zunanje referenčne točke stavkajočih izginjajo. Podpora 'centrov' politične moči stavkajočim peša, s tem pa tudi učinkovitost majhnih stavkajočih skupin. Ta dva dejavnika se kombinirata z brezposelnostjo in rastjo števila manjših podjetij. Zdi se, da so 'sinergijski' učinki vseh teh (kratkoročnih, srednjeročnih, in bolj dolgoročnih) dejavnikov, ki spodnašajo (interes za) kolektivno delovanje, v Sloveniji začeli dosegati izrazitejša kumulativne efekte (še)le proti koncu 90. Sindikate te spremembe prehitujejo. Razmerje med 'protistavkovnimi' dejavniki, in sindikati se spreminja v škodo sindikatov. Organizacijska moč sindikatov, ki je zadostovala za ohranjanje majhnih stavk v 90., za sprožanje kolektivnih akcij zaposlenih proti koncu 90., ne zadostuje več. Na kopičenje (učinkov) neugodnih dejavnikov sindikati (ne le slovenski) ne najdejo pravega odgovora. Zdi se, da prav ta sprememba razmerja moči oziroma relativna šibitev organizacijske/mobilizacijske kapacitete sindikatov, pojasnjuje upadanje stavkovnih kolektivnih akcij zaposlenih v slovenskem gospodarstvu.

Zaradi spremenjenega razmerja moči v družbi, se skupine najbolj depriviranih delavcev v Sloveniji ob koncu 90. vse težje odločajo za stavko. Tudi za njih, tako kot za vse druge skupine v gospodarstvu, ki so sicer tradicionalno močno nezadovoljne s plačami⁷, postaja stavka ob koncu 90. predraga in preveč tvegana akcija.

⁷ O nezadovoljstvu zaposlenih s plačami govorijo slovenske javnomnenjske raziskave. Primerjava z drugimi transformacijskimi državami (npr. z Madžarsko) kaže, da je to nezadovoljstvo v Sloveniji zelo visoko (značilno višje kot v Madžarski).

In končno, zakaj se v Sloveniji, ob splošnem trendu upadanja števila stavk, te pospešeno 'terciarizirajo'?

Skupine zaposlenih zunaj gospodarstva pritiskom brezposelnosti niso izpostavljene. Tudi organizacijskih fragmentacij, ki bi bile primerljive z 'drobljenjem' organizacij v gospodarstvu, v 'negospodarstvu' ni. Zaradi tega so zaposleni v 'negospodarstvu', v primerjavi z zaposlenimi v gospodarstvu, v 'izhodišču' interesno bolj homogeni. Zaradi strateškega pomena funkcij, ki jih zapolnjujejo, imajo te skupine posebne vire moči, ki jih deprivirani delavci v gospodarstvu, po logiki družbene delitve dela, nikoli niso imeli. Zaradi vseh teh dejavnikov se zaposleni v 'negospodarstvu' lahko učinkovito interesno organizirajo. In zaradi tega lahko s stavko popravljajo svoj materialni položaj. V primerjavi s tradicionalnim obrazcem stavk v gospodarstvu, ki so bile obrambne akcije majhnih skupin depriviranih fizičnih delavcev iz praviloma najslabših podjetij v delovno intenzivnih panogah, so stavke v 'negospodarstvu' ofenzivne protestne akcije večjih, relativno homogenih profesionalnih skupin, ki zasedajo bolj plačana in po logiki družbene delitve dela praviloma bolj 'strateška' delovna mesta v javnih storitvah. Kljub temu, da je število stavk v javnem storitvenem sektorju v primerjavi s številom stavk v gospodarstvu majhno, so njihovi širši učinki intenzivnejši. Ko izbruhnejo, praviloma povzročijo širše blokade družbenega sistema in pritegnejo veliko medijsko pozornost. Dinamika in velikost teh konfliktov razkriva rastočo militantnost interesnih organizacij zaposlenih v slovenskem javnem storitvenem sektorju ter njihovo vse večjo mobilizacijsko kapaciteto.

Sklep

Oris stavk iz 80. in 90. razkriva, kljub zelo različnim kontekstom, njihov enoten obrazec, ki ob visokih frekvencah, ki povezujejo dve desetletji, opravičuje uporabo metafore velikega stavkovnega vala v 80. in 90. letih. 'Osnovne enote' tega velikega vala so bile tako v 80. kot v 90. protestne akcije relativno majhnih skupin delavcev, ki so ugotavljale, da jim denarna nadomestila, ki jih dobivajo (ali pa tudi ne) za opravljeno delo, ne zadostujejo za preživetje. Frekvenca teh majhnih stavk je v drugi polovici 80. naglo naraščala, v 90. je bila do leta 1997 visoka, potem pa je naglo upadla. V primerjavi s koncem 80. ter začetkom 90. je v zadnjih letih v slovenskem gospodarstvu zavladal mir.

Podobne stavkovne oblike v gospodarstvu 'komunistične' in 'post-komunistične' Slovenije so oblikovali različni (kontekstualni) dejavniki. V jugo/slovenskem 'komunizmu' so bile majhne, relativno učinkovite stavke sestavina mehanizma 'velike koalicije' oziroma legitimacije prejšnjega družbenega reda. Legitimacijske potrebe politične elite so bile vir moči stavkajočih delavcev.

V 'post-komunizmu' so bile majhne, praviloma manj učinkovite stavke, rezultat kombiniranja novih (kratkoročnih in bolj dolgoročnih) dejavnikov, ki so večinoma otežkočali sprožanje kolektivnih akcij depriviranih družbenih skupin v gospodarstvu. Med temi dejavniki so najpomembnejši 'umik' države iz gospodarstva,

brezposelnost in hitro večanje števila malih podjetij. Edini dejavnik, ki je ohranjanje kolektivnih akcij depriviranih skupin spodbujal, so bili (spluralizirani) sindikati. Njihova organizacijska kapaciteta je zadostovala za ohranjanje obrazca majhnih stavk ter njihove relativno visoke frekvence v prvi polovici 90. Proti koncu devetdesetih se je konstelacija ugodnih in neugodnih dejavnikov spreminjala v korist drugih, saj je 'teža' dejavnikov, ki so kolektivno delovanje destimulirali naraščala, naraščanje organizacijske moči sindikatov v gospodarstvu pa ustrezne dinamike ni imelo. Zaradi spreminjanja razmerja med ugodnimi in neugodnimi dejavniki, so stavke v gospodarstvu, delno tudi pod vplivom konjunktura v mednarodnem okolju, izginjale.

V drugi polovici 90. se je, znotraj splošnega trenda upadanja pogostnosti stavk, večal delež stavk v 'negospodarstvu'. Ugotovil sem, da so dejavniki, ki spodnašajo kolektivne akcije zaposlenih (pritisk brezposelnosti, organizacijska fragmentacija), v tem sektorju bistveno šibkejši kot v gospodarstvu. Če se zaposleni v takšnem okolju sindikalizirajo, potem je medsebojno tekmovanje (s sindikalizacijami integriranih) interesnih skupin, ki je osredotočeno na izboljševanje njihovega lastnega položaja, neizogibno.

V razmerju do teh skupin je država (v ožjem pomenu, v svoji delodajalski funkciji) v kočljivem položaju. Kot formalni nasprotnik teh skupin, ki so del širšega državnega 'aparata', je z njimi v intenzivni menjavi. Če v tej menjavi ne izpolni pričakovanja vseh skupin, se sooča z nevarnostjo blokad širšega državnega aparata (in posledično družbe), ki jih bodo povzročile nezadovoljne skupine. Obenem, zaradi potrebe po ohranjanju širšega ravnotežja (proračunskih omejitev) istočasnega izboljševanja položaja vseh skupin, ki bi vsaj približno ustrezalo njihovim aspiracijam, ne more zagotoviti. Zdi se, da so v tem okolju interna pravila, ki bi 'uredila' plače v javnem sektorju, nedosegljiva.

Konflikti v javnem sektorju sploh niso posebnost Slovenije. Pogosto se pojavljajo tudi v številnih razvitih okoljih socialnega tržnega gospodarstva (Ferner in Hyman, 1998).⁸ V luči te primerjave (s stališča razvoja industrijskih odnosov, ki ustrezajo razvoju socialnega tržnega gospodarstva) v Sloveniji ne bi smeli predstavljati večje težave.

Opravljen analiza tovrstno optimistično napoved močno relativizira, saj nakazuje, da imajo konflikti v slovenskem javnem sektorju, zaradi specifičnih problemov na neki drugi ravni, drugačne, v osnovi bolj razdiralne učinke kot v razvitem okolju. Temeljna razlika med sistemi industrijskih odnosov v razvitih okoljih in v Sloveniji je namreč v primerjalni šibkosti interesnega predstavljanja zaposlenih v gospodarstvu Slovenije.

Ta šibkost je jasno prepoznavna tudi na stavkovnem prizorišču Slovenije, saj ga v 90. karakterizira vse manjše število vse manjših stavk. V gospodarstvih visoko reguliranih sistemov se stavke sicer redko pojavljajo, ko pa se pojavijo so množične in dolgotrajne. Te značilnosti stavk v razvitejših okoljih indicirajo visoko solidarnost med zaposlenimi ter tej primerno visoko organizacijsko/mobilizacijsko kapaciteto sindikatov v teh okoljih. Lahko rečemo, da so občasne množične in

⁸ V teh okoljih uporabljajo države različne strategije 'regulacije', od občutljivih zakonskih intervenc do privatizacijskih restrukturacij javnega sektorja.

dolgotrajne stavke v družbah socialnega tržnega gospodarstva pomembna oblika manifestiranja in reprodukcije moči dela, zaradi katere je v teh družbah tržno gospodarstvo nasploh socialno.

V Sloveniji veliko število manjših stavk iz prve polovice 90. ne nadomeščajo maloštevilne večje stavke (tiste, ki bi nakazovale moč, ki lahko oblikuje 'fizionomijo' socialnega tržnega gospodarstva). To splošno istočasno zmanjševanje pogostosti in velikosti stavk je izrazito, kljub pojavu večjih, bolj množičnih stavk v slovenskem 'negospodarstvu' v drugi polovici 90. Zaradi tega ta splošni trend hitrega upadanja stavk indicira predvsem šibkost interesnega organiziranja delojemalcev v slovenskem gospodarstvu.

V razvitih sistemih socialnega tržnega gospodarstva so interesna nasprotja v javnem sektorju kontekstualizirana z močnimi interesnimi organizacijami dela (in kapitala) v gospodarstvu. V Sloveniji so interesna nasprotja v javnem sektorju, zaradi šibkosti interesnega organiziranja v gospodarstvu, nekontekstualizirana. Ker so nekontekstualizirana, so samoreferenčna in, temu primerno, kontingenčna. Implicirajo nestabilnost, neravnovesja in interesne cepitve med različnimi kategorijami zaposlenih v družbi. Rezultat je tendenčno omejevanje prostora socialnega dialoga na vseh ravneh družbenega sistema.

Dezintegracijski učinki konfliktov in javnem sektorju so torej v Sloveniji nadpovprečno močni, ker je interesno organiziranje v gospodarstvu (primerjalno) šibko. In ker to neravnovesje implicira splošno šibitev interesnega organiziranja v družbi (ki je temelj socialnega tržnega gospodarstva), posredno tudi ovira razvoj socialnega tržnega gospodarstva v Sloveniji.

LITERATURA

- Albert, M. (1993): *Capitalism against Capitalism*, London: Whurr Publishers
- Arzenšek, V. (1984): *Struktura i pokret*, Beograd: Institut društvenih nauka
- Coser, I.A. (1956): *The Functions of Social Conflict*, London: Routledge and Kegan Paul
- Edwards, P. and Hyman, R. (1994): 'Strikes and Industrial Conflict: Peace in Europe?', in: *New Frontiers in European Industrial Relations*, R. Hyman and A. Ferner (eds), Oxford: Blackwell
- Ferner, A. in Hyman, R. (1998): *Changing Industrial Relations in Europe*, Oxford: Blackwell
- Jovanov, N. (1979): *Radnički štrajkovi v SFRJ od 1958. do 1969. godine*, Beograd: dijalog
- Jovanov, N. (1989): Sukobi, Nikšić: Univerzitetška riječ
- Kavčič, B. (1996): *Analiza izvajanja zakona o soupravljanju delavcev (raziskava)*, Ljubljana: ITEO
- Kelly, J. (1998): *Rethinking Industrial Relations*, London: Routledge
- Lukan, B. (1992): *Problemi institucionalizacije in regulacije stavk (magistrsko delo)*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede
- Offe, C. (1985): *Disorganized Capitalism*, Cambridge-Oxford: Polity Press
- Pollert, A. (1999): *Transformation at Work in the New Market Economies of Central and Eastern Europe*, London: Sage
- Poročilo o delu ZSSS in njenih organov med 2. In 3. kongresom (1998), Ljubljana: ZSSS
- Stanojević, M. (2000a): *Slovenian Trade Unions - The Birth of Labour Organisations in Post-Communism*, Družboslovne razprave, no. 32-33

- Stanojević, M. (2000b): The German Model of Industrial Relations in Post-Communism: Workplace co-operation in Hungary and Slovenia, paper presented at 10th Conference of the International Association for the Economic of Participation, University of Trento
- Streeck, W. (1988) 'Neo-Corporatist Industrial Relations and the Economic Crisis in West Germany', in: Goldhorpe, J.H. (ed.), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford: Clarendon Press
- Statistical Office of the Republic of Slovenia, Labour Force Survey, 30. November. 2000
- Tilly, C. (1978): *From Mobilization to Revolution*, New York: McGraw-Hill
- Županov, J. (1983): *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus
- Županov, J. (1987): *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb: Školska knjiga
- Županov, J. (1989): 'Samoupravni socializam - konec neke utopije', v: *Študijski dnevi 1989*, Socializam in demokracija, Ljubljana: FSPN

VOJILNA REFORMA NA ČEŠKEM - VOLILNI INŽENIRING V PRAKSI

Povzetek: Izredne volitve v Poslansko zbornico Parlamenta Republike Češke leta 1998 so potrdile trend izpred dveh let: oblikovanje trdnih vladnih koalicij je zmeraj težje. Razlog za to dejstvo je predvsem slaba politična kultura političnih elit in njihova nepripravljenost iskati kompromisne rešitve. Po oblikovanju "skrite tihe velike koalicije" sta se dve veliki politični stranki - socialni in državljanski demokrati - odločili za tehnične spremembe volilnega sistema, ki naj bi v prihodnje zagotovile trdne vladne koalicije. Volilna reforma, ki sta jo stranki pripravili, predstavlja zanimiv primer volilnega inženiringa. Pod pritiskom ustavnega člena o proporcionalnosti volilnega sistema so predlagatelji v ta sistem vnesli spremembe, ki zagotavljajo zelo večinske posledice volitev. Vendar so bili glavni členi reforme razveljavljeni s strani Ustavnega sodišča. Češka republika torej manj kot eno leto pred volitvami nima veljavnega volilnega zakona. To dejstvo lahko predstavlja grožnjo za stabilnost demokracije in pravnega reda na Češkem.

Ključni pojmi: Češka republika, parlamentarne volitve, proporcionalni sistem, večinski sistem.

Uvod

Volilni sistem lahko definiramo kot eno od glavnih kategorij sodobnih političnih sistemov. Nekateri politologi oz. sociologi politike so celo prepričani, da volilni sistem predstavlja glavno determinanto za oblikovanje strankarskih sistemov in s tem tudi stabilnosti in moči vlade oz. opozicije. Korelacija med obliko volilnega sistema in strankarsko-politično areno je od druge polovice štiridesetih let postala sfera zanimanja velikega števila raziskovalcev političnih procesov. Razlog za to dejstvo je bil predvsem politični razvoj v medvojni, t.i. weimarski Nemčiji, katere volilni sistem je bil razpoznan kot eden glavnih razlogov krize strankarskega in političnega življenja. V povojni Evropi naj bi takšno nevarnost preprečil volilni inženiring v smislu preoblikovanja volilnih sistemov v interesu stabilnosti političnega sistema. Tako naj bi večji prostor dobili večinski volilni sistemi anglo-saksonskega tipa, dvokrožni večinski sistemi, mešani volilni sistemi ali pa vsaj večins-

* Dr. Ladislav Cabada, predstojnik oddelka za sociologijo in politologijo na Fakulteti za humanitarne študije, Zahodnočeška univerza v Plznu.

ki elementi v proporcionalnih volilnih sistemih. Vse naštete oblike naj bi zagotovile večjo stabilnost vlad oz. vladnih koalicij, podpirale moč velikih političnih strank in preprečile premočno "balkanizacijo" strankarskih aren. Najprimernejši naj bi bili dvostrankarski ali pa vsaj bipolarni strankarski sistemi (Novák, 1997).

Seveda so vse naštete trditve samo teoretske mitologije, ki jih zelo težko potrdimo z raziskovanjem in primerjalno analizo praktičnih volilnih dogodkov. Tako je tudi znameniti ameriški politolog italijanskega rodu Giovanni Sartori ugotovil, da sta t.i. Duvergerjeva zakona o korelaciji med (enokrožnim) večinskim volilnim sistemom in bipartizmom, oz. med proporcionalnim volilnim sistemom in multipartizmom samo tendenci, vsekakor pa nista "stoodstotno" veljavna zakona.

Povojno spreminjanje volilnih sistemov je bilo karakterizirano predvsem z uvažanjem višjih volilnih pragov v proporcionalne sisteme (tu je treba opozoriti, da mnogokrat ni šlo samo za umetno zagotovljeno večjo stabilnost vlade in poenostavljanje strankarskih sistemov, ampak tudi za ukrep, ki je bil usmerjen tudi proti nacionalnim in drugim političnim manjšinam - npr. desetodstotni volilni prag v Turčiji namenjen kurdski manjšini), oblikovanjem prvih mešanih volilnih sistemov (Nemčija, Madžarska) ali pa s postopnim prehodom k večinskemu volilnemu sistemu (npr. Francija). Veliko renesanso pa je volilni inženiring zaživel po letu 1989, ko je prišlo do razpada sovjetskega bloka in kasneje tudi bivše Jugoslavije. T.i. nove demokracije, v katerih so do takrat volitve potekale samo simbolično, z že vnaprej znanim izidom, ali pa sploh niso potekale (delegatski sistem v Jugoslaviji), so začetek političnih sprememb istovetile z organiziranjem svobodnih volitev. Pri njihovi organizaciji so inspiracijo za oblikovanje volilnega sistema iskale ali v demokratični zgodovini (Češkoslovaška, Poljska) ali v izkušnjah nekaterih zahodnih držav.

Večina post-komunističnih držav se je odločila za proporcionalni volilni sistem z volilnim pragom. Izjemo je na eni strani predstavljala Poljska z proporcionalnim sistemom brez volilnega praga, na drugi strani Hrvaška z uvedbo dvokrožnega večinskega volilnega sistema. V prvem primeru je izbrani volilni sistem pomenil veliko razdrobljenost strankarske arene in pogoste vladne krize (Kubát, 2000), v drugem primeru pa zmago Tudmanove Hrvatske demokratske zajednice in nato monopolizacijo hrvaške politike (Cabada, 2000: 166). Poseben primer je predstavljala Madžarska s svojim (super)mešanim volilnim sistemom (Klíma, 2001: 55; Cabada, 2000a: 109-110).

Organizacija parlamentarnih volitev v Republiki Češki

Tudi federativna Češkoslovaška republika se je leta 1990 opredelila za proporcionalni volilni sistem za volitve tako v dvodomni federalni parlament, kot tudi za enodomne nacionalne parlamente Češke in Slovaške. Ta volilni sistem je odgovarjal sistemu, v medvojnem obdobju. V tem času so sicer volitve v oba doma češkoslovaškega parlamenta potekale na podlagi "čistega" proporcionalnega volilnega sistema, v katerem je bil še leta 1935 (zadnje volitve pred drugo svetovno vojno) uveden dvoodstotni volilni prag. Razlog za njegovo uvedbo je bila želja

omejiti vstop čeških fašistov in marginalnih političnih strank nacionalnih manjšin v parlament (Cabada, 2000b).

Tudi na volitvah leta 1990 je bil na Češkoslovaškem v proporcionalni volilni sistem uveden volilni prag. Posebnost je predstavljalo dejstvo, da je bil za oba dela federacije izbran drugačen volilni prag - za češki del pet odstotni, za slovaški del samo tri odstotni. Kot razlog so politiki navajali predvsem manjše število slovaških volivcev. Leta 1992, ko so potekale druge demokratične volitve, je bil volilni prag na Češkoslovaškem že poenoten. Za koalicije je bil uveden aditivni volilni prag - tako je za koalicijo dveh strank veljal prag 7%, za koalicijo treh strank 9% in za koalicijo štirih in več strank 11%. Ta aditivni volilni prag je bil sicer relativiziran z oblikovanjem koalicijskih strank, za katere je veljal samo pet odstotni volilni prag (Cabada, 1999).

Po razcepitvi Češkoslovaške, sprejetju nove češke ustave decembra 2000 in oblikovanju samostojne Republike Češke se je češki enodomni parlament - nacionalni svet - spremenil v Poslansko zbornico dvodomnega parlamenta. Kot drugi dom je bil ustanovljen Senat, vendar so prve volitve v to drugo zbornico potekale šele leta 1996. Poslanska zbornica se je odločila za ohranitev proporcionalnega volilnega sistema z aditivnim volilnim pragom za volitve v spodnji dom. O volilnem sistemu v Senat so potekale predvsem politične, manj pa strokovne razprave. V medvojnem obdobju je bil volilni sistem v Senat isti kot za Poslansko zbornico, kar je relativiziralo pomembnost in razlog obstoja tega drugega doma. Zato so politiki zahtevali oblikovanje drugačnega volilnega sistema kot za poslansko zbornico. Ta zahteva je sicer bila vpisana že v ustavo - volitve v Poslansko zbornico potekajo na podlagi proporcionalnega volilnega sistema, volitve v Senat na podlagi večinskega sistema. Dve glavni možnosti sta bili enokrožni sistem s sedemindvajsetimi volilnimi okraji, v katerih bi bili izvoljeni vedno trije kandidati, ter enainosemdeset volilnih okrajev, kjer bi bil na podlagi dvokrožnega večinskega sistema izvoljen en kandidat. Slednja varianta je bila na koncu tudi izbrana.

Na podlagi proporcionalnega volilnega sistema z aditivnim volilnim pragom so potekale volitve v Poslansko zbornico leta 1996 in tudi izredne volitve leta 1998. Že volitve leta 1996 pa so prinesle nekatere dvome o primernosti tega volilnega sistema. Razlog za te je bil volilni izid, ko je v Poslansko zbornico vstopilo sedem političnih subjektov, poleg drugih tudi dve ekstremistični stranki - Komunistična stranka in Republikanci - brez kakršnegakoli koalicijskega potenciala. Takšen izid je pomenil oblikovanje manjšinske desno-sredinske vlade s podporo socialdemokratske stranke. Čeprav se je ta vlada hitro spremenila v večinsko vlado (z večino enega glasu), pa se je predvsem največja koalicijska stranka - Državljanska demokratska stranka - počutila ogroženo zaradi možnosti oviranja vladnih odločitev s strani socialdemokratov (Cabada, 1999).

In prav v tem obdobju so se pojavila prva razmišljanja o reformi volilnega sistema, ki bi zagotovil takšne volilne izide, ki bi omogočali oblikovanje trdnih vladnih koalicij ali pa celo enostrankarskih vlad. Gre torej za ideje, ki izhajajo z prepričanja, da z dobro "izbranim" volilnim sistemom lahko dosežemo izide, ki so zaželeni za "stabilizacijo" političnega sistema. Takšen način razmišljanja lahko ned-

vomno označimo kot volilni inženiring. Za spremembo volilnega sistema za volitve v Poslansko zbornico je obstajalo več variant - uvedba nekaterih večinskih elementov (predvsem povečanje števila volilnih okrajev in povečanje aditivnega volilnega praga, ki bi izključil ekstremistične in "majhne" stranke), sprememba matematične metode preračunavanja (do sedaj metoda Hagenbach-Bischoff), ali pa uvedba drugačnega volilnega sistema (mešani, dvokrožni večinski ali pa celo enokrožni večinski). Vendar diskusije znotraj nekaterih političnih strank in v strokovnem okolju niso niti vlado niti parlament pripeljale do sprejetja kakršnekoli spremembe.

Izredne parlamentarne volitve leta 1998 so torej potekale po starem volilnem sistemu in njihov izid je bil zelo podoben izidu z leta 1996. Glavno spremembo je predstavljal neuspeh Republikancev, katerim ni uspelo prekoračiti volilnega praga, ter nadomestitev konservativne Državljanske demokratske aliancije z novo ustanovljeno liberalno-konservativno stranko, ki je nastala po odcepitvi od Državljanske demokratske stranke - Unijo svobode (Cabada, 1999). Povolilna pogajanja med predstavniki glavnih političnih strank niso bila uspešna pri oblikovanju levo-sredinske oz. desno-sredinske vlade. Nesporazum med predstavniki strank je na koncu pripeljal predsednike dveh najmočnejših strank k "nestandardni" politični odločitvi - oblikovanju velike koalicije. Vendar v tej koaliciji samo ena stranka - socialdemokratska - zaseda vladne poste, zato mnogi avtorji to vlado označujejo kot manjšinsko (v slovenskem okolju poglej npr. Zajc, 2000: 57). Strinjam se z analizo politologa Michala Klíme, ki t.i. opozicijski sporazum, ki so ga socialdemokrati in državljanski demokrati sklenili, označuje kot "skrito tiho veliko koalicijo" (Klíma, 1999).

Ena od glavnih tem, ki se je pojavila tudi v sporazumu, ki sta ga stranki te tihe koalicije sklenili, je bila tudi volilna reforma. Socialdemokratska stranka je namreč svoji "kartelski" partnerici obljubila, da v roku dvanajstih mesecev od podpisa pogodbe pripravi ustavne spremembe in volilno reformo. V VII. členu te pogodbe je namreč omenjeno, da vlada pripravi spremembe, katere "v skladu z ustavnimi principi Republike Češke okrepijo pomen izidov tekmovanja političnih strank" (Klíma, 2000: 225-226). Ta stavek lahko razumemo kot zahtevo po spremembi volilnih pravil, ki naj bi prinesla največji iztržek največjim strankam, torej strankam opozicijskega sporazuma. Lahko torej rečemo, da se je volilna reforma na Češkem začela s sprejetjem t.i. opozicijskega sporazuma.

Osnovne kategorije volilne reforme

Proces priprave reforme volilnega sistema za Poslansko zbornico se je izkazal kot kompliciran in zahteven. Obe stranki opozicijskega sporazuma sta namreč imeli različne predstave o nekaterih osnovnih kategorijah novega volilnega sistema. Gre predvsem za število volilnih okrajev, matematično metodo preračunavanja volilnih izidov ter število poslancev. Tudi znotraj strank so se pojavljala različna mnenja glede teh kategorij. Tako je npr. podpredsednica socialdemokratov in že zdavnaj najbolj popularna političarka na Češkem Petra Buzková predlagala

varianto spremembe števila volilnih okrajev z dosedanjih 8 na 14. To število ni bilo izbrano po naključju, gre namreč za število novih samoupravnih regij, katerih meje in prebivalstvo bi lahko predstavljali tudi meje in volilno telo posameznih okrajev za volitve v Poslansko zbornico (Klíma, 2000: 227). Toda ta predlog znotraj stranke leta 1999 ni dobil zadostne podpore.

Neskladnost mnenj o nekaterih kategorijah pripravljane volilne reforme znotraj vladne stranke same je zakasnilo pripravo končne verzije zakona o volilni reformi, ki naj bi ga vlada na podlagi opozicijskega sporazuma predstavila najkasneje do 9. julija 1999. Ker do tega termina novelizacija ni bila predstavljena, so državljanski demokrati pritiskali na vlado in ji zastavili novi rok 15. oktobra, po katerem pa bi prišlo do odpovedi sporazuma. Socialdemokrati, ki so v vsakem primeru hoteli obdržati vlado v vsem štiriletnem obdobju med volitvami, so se torej znašli v defenzivi in so pristali na večino zahtev svojega "koalicijskega" partnerja. Kakšne so bile torej osnovne predstave obeh strank o glavnih kategorijah volilne reforme?

	Socialdemokratska stranka	Državljsanska dem. stranka
Število volilnih okrajev	do 36	minimalno 35
Matematična metoda	D'Hondt	Imperiali
Število poslancev	200	160-175
Leto sprejemanja reforme	2000	1999
Veljavnost novega zakona	1. januar 2002	1. januar 2001

Vir: (Klíma, 2000: 229).

Vidimo torej, da so državljanski demokrati zahtevali precej radikalnejšo varianto volilne reforme kot njihovi pogodbeni partnerji, socialdemokratska stranka. To popolnoma odgovarja dejstvu, da glavno prioriteto državljanskih demokratov predstavlja takšna zmaga na naslednjih parlamentarnih volitvah, ki bi jim zagotovila oblikovanje enostrankarske vlade z večinsko podporo v Poslanski zbornici. To bi po mnenju glavnih predstavnikov stranke na čelu s predsednikom V. Klausom najbolj zanesljivo zagotovil enokrožni večinski sistem, ki so ga po volitvah leta 1998 tudi glasno zagovarjali. Za takšno spremembo pa bi bila nujna sprememba ustave, kajti za volitve v Poslansko zbornico je zapisan proporcionalni volilni sistem. Stranki opozicijskega sporazuma pa nista bili dovolj močni za ustavno spremembo, ki zahteva kvalificirano večino v obeh parlamentarnih domovih - v Poslanski zbornici je bila njihova premoč zadostna, v Senatu pa ne. Njuna pozicija se je še poslabšala po senatnih volitvah leta 2000, kajti struktura tretjine senata se je spremenila v prid političnim subjektom nasprotujočih strankam opozicijskega sporazuma.

Ker struktura parlamenta državljanskim demokratom ni omogočala spremembe volilnega sistema iz proporcionalnega v večinskega, so si prizadevali spremeniti proporcionalni sistem, tako da bi v končni obliki dal podobne rezultate kot večinski sistem. Gre predvsem za dve zelo pomembni kategoriji volilne reforme -

število volilnih okrajev ter matematično metodo. Minimalno število okrajev 35 bi pomenilo jasno prednost za večje stranke. To bomo kasneje pokazali z eksperimentalnim preračunanjem volilnih izidov v enem od volilnih okrajev. Takšno število okrajev pomeni odločno povišanje t.i. naravnega volilnega praga (natural threshold) v primerjavi z zakonskim volilnim pragom.

Kar zadeva matematično metodo, so državljanski demokrati zagovarjali najbolj izrazito "večinsko" matematično metodo - Imperiali - ki je doslej predstavljala predvsem teoretsko kategorijo politične znanosti in se v proporcionalnih sistemih v praksi ne uporablja. Odločitev za takšno matematično metodo v kombinaciji s velikim številom volilnih okrajev ter tudi znižanjem števila poslancev bi pomenilo zelo močno podporo takšnim političnim subjektom, ki bi dobili okoli trideset odstotkov glasov. Eksperimentalni izračuni kažejo, da bi takšen izid politični stranki lahko zagotovil tudi več kot šestdeset odstotkov mandatov v Poslanski zbornici!!! Takšna volilna reforma naj bi pomenila oblikovanje dvostrankarskega političnega spektruma z jasno vlado in opozicijo.

Drugi del opozicijskega sporazuma, socialdemokrati, so poskušali omiliti nekatere kategorije reforme volilnega sistema. Razlogi so bili tako "ideološki" (levičarska stranka bi del svojih volivcev le težko prepričala, da je reforma v njihovem interesu) kot tudi "pragmatični" (socialdemokratom se je v letih 1999-2000 po raziskavah javnega mnenja kontinualno zniževala volilna podpora in radikalna reforma volilnega sistema v smeri večinskega bi bila za stranko lahko tudi nevarna). Vendar jim je deloma uspelo omiliti samo matematično metodo preračunavanja volilnih izidov.

Matematične metode

Namesto metode Imperiali, ki so jo predlagali državljanski demokrati, so namreč socialdemokrati dosegli t.i. modificirane metode D'Hondt. Za pojasnitev glavnih razlik med matematičnimi metodami navajamo tabelo z glavnimi metodami - delitelji in kvotami:

1. Volilni delitelji:

- Sainte-Laguë - linija 1; 3; 5; 7; 9...
- Modificirani Saintë-Lague - linija 1,4; 3; 5; 7; 9 ...
- D'Hondt - linija 1; 2; 3; 4; 5 ...
- Modificirani D'Hondt (Koudelka) - linija 1,42; 2; 3; 4; 5...
- Imperiali - linija 2; 3; 4; 5; 6 ...

2. Volilne kvote

- Hare (število glasov/število mandatov)
- Hagenbach-Bischoff (število glasov/(število mandatov + 1))
- Droop ((število glasov/število mandatov + 1) + 1)
- Imperiali (število glasov/(število mandatov + 2))

Poskusimo v kratkem opisati glavne lastnosti in posledice posameznih matematičnih metod. Volilni delitelji so urejeni od najbolj mile do najbolj stroge metode gledano z pozicije manjših političnih subjektov. Metodi Sainte-Lague ter D'Hondt pomagata manjšim političnim strankam, ostale metode, predvsem pa metoda Imperiali, pa pomagajo političnim subjektom, ki dosežejo dvajset in več odstotkov glasov.

Kar pa zadeva volilne kvote, je njihova glavna lastnost povezana s tem, koliko mandatov je razdeljeno že v prvem krogu (skrutiniju) seštevanja in preračunavanja glasov. Tako je metoda Hare v tem smislu spet najbolj primerna za manjše politične subjekte, ker je v prvem krogu preračunavanja razdeljeno manj mandatov in jih je veliki del treba kasneje razdeliti v drugem krogu. Metodi Hagenbach-Bischoff in Droop sta praktično enaki, metoda Imperiali pa omogoča razdelitev največjega odstotka mandatov že v prvem krogu preračunavanja. V primerjavi z volilnimi delitelji volilne kvote lahko razumemo kot manj pomembne matematične metode za proporcionalne volilne sisteme.

Več prostora pa moramo nameniti volilnemu delitelju "modificirani" D'Hondt. Gre za posebno obliko znane metode volilnega delitelja, ki je svoje ime dobila po Belgijcu D'Hondtu in se je iz Belgije, kjer je bila sprejeta pri volilni reformi leta 1899, do leta 1920 razširila v državah kontinentalne Evrope (Klíma, 2001: 63). Modificiranost opazimo pri prvem delitelju, kjer namesto delitelja 1 novelizacija računa z deliteljem 1,42. Ta metoda je na Češkem dobila ime po svojem "izumitelju" in zagovorniku, poslancu Z. Koudelki, metoda Koudelka (Koudelka, 2000). Znotraj češke politične znanosti pa ostajamo raje pri oznaki modificirani D'Hondt (Kubát, 2000a: 282). Povišanje prvega delitelja pomeni podporo večjim strankam in oblikovanju trdnih vladnih koalicij, kar dokazujejo tudi eksperimentalni izračuni. Lahko torej rečemo, da gre za neke vrste kompromisno varianto volilnega delitelja med metodo Imperiali (predlog državljanskih demokratov) in metodo D'Hondt.

Kako resne so lahko posledice različnih volilnih deliteljev si lahko ogledamo na eksperimentalnem izračunu volilnih izidov v enem volilnem okraju (Brno-mesto). Gre za volilni izid na volitvah v Poslansko zbornico leta 1998 (ODS - Državljanska demokratska stranka; ČSSD - Češka socialdemokratska stranka; US - Unija svobode; KDU-ČSL - Krščansko-demokratska stranka-Českoslovaška ljudska stranka; KSČM - Komunistična stranka Češke in Moravske):

*Aplikacija petih različnih metod volilnih deliteljev - okraj z
osmimi mandati (Brno-mesto)*

Sainte-Lague (1; 3; 5; 7...)	Stranka A ODS 69 013	Stranka B ČSSD 66 892	Stranka C US 25 785	Stranka D KDU-ČSL 21 273	Stranka E KSČM 19 323
1	69 013 (1.)	66 892 (2.)	25 785 (3.)	21 273 (6.)	19 323 (7.)
3	23 004 (4.)	22 297 (5.)	8 595	7 091	6 441
5	13 802 (8.)	13 378	5 157	4 255	3 865
7	9 859	9 556	3 684	3 039	2 760
Glasov (%)	34	33	13	11	10
Mandatov (%)	38	25	13	13	13
(Ne)ugodnost (%)	+3	-8	0	+2	+3
Mandatov	3	2	1	1	1

Modificirani Sainte-Lague (1,4; 3; 5; 7...)	Stranka A ODS 69 013	Stranka B ČSSD 66 892	Stranka C US 25 785	Stranka D KDU-ČSL 21 273	Stranka E KSČM 19 323
1,4	49 295 (1.)	47 780 (2.)	18 417 (5.)	15 195 (6.)	13 802 (8.)
3	23 004 (3.)	22 297 (4.)	8 595	7 091	6 441
5	13 802 (7.)	13 378	5 157	4 255	3 865
7	9 859	9 556	3 684	3 039	2 760
Glasov (%)	34	33	13	11	10
Mandatov (%)	38	25	13	13	13
(Ne)ugodnost (%)	+3	-8	0	+2	+3
Mandatov	3	2	1	1	1

D'Hondt (1; 2; 3; 4 ...)	Stranka A ODS 69 013	Stranka B ČSSD 66 892	Stranka C US 25 785	Stranka D KDU-ČSL 21 273	Stranka E KSČM 19 323
1	69 013 (1.)	66 892 (2.)	25 785 (5.)	21 273 (8.)	19 323
2	34 506 (3.)	33 446 (4.)	12 893	10 637	9 662
3	23 004 (6.)	22 297 (7.)	8 595	7 091	6 441
4	17 253	16 723	6 446	5 318	4 831
Glasov (%)	34	33	13	11	10
Mandatov (%)	38	38	13	13	0
(Ne)ugodnost (%)	+3	+4	0	+2	-10
Mandatov	3	3	1	1	0

Modificirani D'Hondt (1,42; 2; 3; 4...)	Stranka A ODS 69 013	Stranka B ČSSD 66 892	Stranka C US 25 785	Stranka D KDU-ČSL 21 273	Stranka E KSČM 19 323
1,42	48 600 (1.)	47 107 (2.)	18 158 (7.)	14 981	13 608
2	34 506 (3.)	33 446 (4.)	12 893	10 637	9 662
3	23 004 (5.)	22 297 (6.)	8 595	7 091	6 441
4	17 253(8.)	16 723	6 446	5 318	4 831
Glasov (%)	34	33	13	11	10
Mandatov (%)	50	38	13	0	0
(Ne)ugodnost (%)	+16	+4	0	-11	-10
Mandatov	4	3	1	0	0

Imperiali (2; 3; 4; 5 ...)	Stranka A ODS 69 013	Stranka B ČSSD 66 892	Stranka C US 25 785	Stranka D KDU-ČSL 21 273E	Stranka E KSČM 19 323
2	34 506 (1.)	33 446 (2.)	12 893	10 637	9 662
3	23 004 (3.)	22 297 (4.)	8 595	7 091	6 441
4	17 253(5.)	16 723 (6.)	6 446	5 318	4 831
5	13 802 (7.)	13 378 (8.)	5 157	4 255	3 865
Glasov (%)	34	33	13	11	10
Mandatov (%)	50	50	0	0	0
(Ne)ugodnost (%)	16	17	-13	-11	-10
Mandatov	4	4	0	0	0

Vir: (*Klíma*, 2001: 65)

Kot vidimo, bi tudi pri obdržanju "proporcionalnega" volilnega sistema lahko z istimi volilnimi rezultati lahko dobili popolnoma različne izide kar zadeva delitev mandatov. Medtem ko v prvih dveh primerih lahko govorimo o proporcionalnih posledicah volilnega sistema, deloma z manjšimi ugodnostmi za majhne politične stranke, v primeru modificirane D'Hondtove metode in predvsem metode Imperiali lahko jasno vidimo večinske posledice volilnega sistema. Volilni inženiring bi torej pri podobnih volilnih preferencah pomenil oblikovanje dvostrankskega ali bipolarnega strankarskega sistema pri formalni uporabi proporcionalnega volilnega sistema za volitve v Poslansko zbornico. Šele pri pogledu na takšen eksperimentalni izračun vidimo, kakšna je bila motivacija predlagateljev različnih variant volilne reforme, predvsem državljskih demokratov.

Da bi še jasneje pokazali, da ima predlagana novelizacija volilne reforme precej večinske posledice, moramo narediti še en korak - po izračunu v enem konkretnem volilnem okraju lahko naredimo podoben izračun na podlagi volilnih izidov z leta 1998 tudi za celo Češko republiko. Takšen izračun je za nekatere metode naredil politolog Tomáš Lebeda - navajamo samo primerjavo med resnično razdelitvijo mandatov leta 1998 in preračunom na podlagi modificiranega D'Hondtovega delitelja ter delitelja Imperiali:

Stranke/mandatov	ČSSD	ODS	KSČM	KDU-ČSL	US
Izid leta 1998	74	63	24	20	19
Modif. D'Hondt	101	88	4	6	1
Imperiali	108	83	4	5	0

Vir: (*Lebeda*, 2000: 244)

Vidimo torej, da bi dve stranki z izkupičkom približno trideset odstotkov imeli praktično vse mandate v Poslanski zbornici. Takšne posledice volilnega sistema torej zelo težko označimo kot proporcionalne. Predlagatelji novelizacije volilne reforme so se torej zavedali, da s sprejetjem volilnega delitelja modificirani D'Hondt praktično oblikujejo volilni sistem z večinskimi posledicami. Proti takšni novelizaciji so nastopali tako predstavniki ostalih parlamentarnih strank kot tudi predsednik države in so že vnaprej opozarjali, da bodo takšno reformo na

Ustavnem sodišču tožili zaradi neskladnosti s ustavo, namreč s členom o proporcionalni obliki volitev v Poslansko zbornico.

Naj na koncu tega dela analize glavnih kategorij volilne reforme na Češkem omenimo samo to, da politična znanost praktično ne pozna absolutnega proporcionalnega volilnega sistema (v nasprotju z večinskim sistemom) - vsi proporcionalni sistemi so torej lahko označeni kot manj ali več proporcionalni, oz. kot sistemi z manjšimi ali večjimi proporcionalnimi posledicami. Ko smo opisovali diskusijo o volilnem sistemu za volitve v Senat, smo omenili tudi možnost volilnih okrajev s tremi mandati. Tudi takšen sistem je bil še zmeraj razumljen kot večinski. Na podlagi volilne reforme za Poslansko zbornico naj bi nastala dva okraja, kjer se delijo samo štirje mandati. Takšni okraji pa naj bi bili mišljeni kot proporcionalni. Vidimo torej, da volilni inženiring omogoča različne definicije posameznih volilnih sistemov. Posvetimo se torej naslednji kategoriji - kategoriji volilnih okrajev.

Volilni okraji in naravni prag

Naslednja zelo pomembna kategorija vsakega proporcionalnega volilnega sistema je velikost volilnih okrajev oziroma število mandatov, ki se delijo v posameznih okrajih. Največji proporcionalni učinek je v takšnih volilnih sistemih, kjer cela država predstavlja volilni okraj (seveda ob upoštevanju, da tudi druge pomembne kategorije kot predvsem matematične metode in volilni prag niso urejene v prid "neproporcionalnosti") - primere takšnih volilnih sistemov imajo v Izraelu, na Nizozemskem ali pa v zadnjem času na Slovaškem.¹ V starem volilnem sistemu je bila Češka razdeljena na osem volilnih enot (okrajev) s povprečnim številom razdeljenih mandatov 25, konkretno število mandatov je odgovarjalo številu volivcev v okrajih (najmanjši 14 - Južnočeški; največji 41 - Južnomoravski). Tako velike enote so zagotavljale, da se je petodstotni volilni prag skoraj prekrival z naravnim volilnim pragom. Novelizacija volilnega zakona pa je glavne parametre popolnoma spremenila, kot kaže naslednja tablica:

Primerjava starih in novih volilnih okrajev:

	Število volilnih okrajev	Povprečno število mandatov v okraju	Najmanjše število mandatov v okraju	Najvišje število poslancev v okraju	Razmerje najmanjši : največji okraj
Stari sistem	8	25	14	41	1 : 2,93
Novi sistem	35	5,7	4	8	1 : 2

Vir: (Lebeda, 2000: 243)

¹ Slovaška je problematičen primer zaradi zelo strogega aditivnega volilnega praga - vsaka stranka v volilni koaliciji mora doseči minimalno pet odstotkov, volilna koalicija kot enota pa mora z vsako članico mora povišati svoj iztržek za minimalno pet odstotkov (npr. koalicija treh strank minimalno 15%, petih strank 25% itn).

Vidimo, da je tudi glede števila in velikosti volilnih okrajev volilna reforma popolnoma spremenila osnovne parametre volilnega sistema v Poslansko zbornico. Tako kot posebna matematična metoda volilnega delitelja, tudi majhni volilni okraj² pomenijo "večinski" element v deklarativno proporcionalnem volilnem sistemu. Podobno velja tudi za naravni prag. Novelizacija zakona sicer določi petodstotni volilni prag za vstop političnega subjekta v Poslansko zbornico (problematiki aditivnega se posvetimo v naslednjem delu), vendar mora poleg tega tudi v vsakem volilnem okraju prekoračiti naravni volilni prag. Vpliv na njegovo višino ima kombinacije strogega volilnega delitelja s prvim deliteljem 1,42 ter majhnosti volilnega okraja oziroma malega števila mandatov, ki so v okraju razdeljeni. Tako npr. v volilnem okraju s samo štirimi mandati naravni prag predstavlja povprečno skoraj 18 odstotkov (Lebeda, 2000: 249-251).

Aditivni volilni prag

Sprememba višine t.i. aditivnih volilnih pragov je naslednja kategorija volilnega sistema v Poslansko zbornico, ki je bila v procesu volilne reforme spremenjena. V prejšnji ureditvi je aditivni volilni prag izhajal iz predpostavke, da je treba preferirati oblikovanje volilnih koalicij, ker naj bi le-to pomagalo pri zmanjševanju strankarske razdrobljenosti. Kot izhodišče je bil sprejet volilni prag za en politični subjekt v višini petih odstotkov; za vsako naslednjo stranko v koaliciji do števila štiri se je prag povečal za dva odstotka. Najvišji aditivni volilni prag, ki ga je torej poznal volilni sistem v Poslansko zbornico, je bil enajst odstotkov in je veljal za volilno koalicijo štirih ali več političnih subjektov.

Tudi ta uredba je bila z novelizacijo spremenjena. In predvsem v tej kategoriji so poskušale stranke t.i. opozicijskega sporazuma prilagoditi s pomočjo volilnega inženiringa volilni sistem njihovim interesom. Predlagatelja sta inspiracijo našla v Mečiarjevi volilni reformi pred parlamentarnimi volitvami leta 1998, ki je imela namen onemogočiti vstop v parlament Slovaški demokratski koaliciji z dvigom aditivnega praga (glej opombo 2). Novelizacija volilnega sistema torej določa, da mora koalicija dveh strank na volitvah pridobiti minimalno 10% glasov, koalicija treh strank 15% glasov ter koalicija štirih in več strank minimalno 20% glasov. Nekaterim avtorjem je takšna ureditev popolnoma legitimna (Sokol, 2000: 38), drugi pa jo nasprotno razumejo kot okrepitev velikih političnih subjektov na račun manjših ali srednje velikih strank (Vodička, 1999).

Ne glede na to, s katero opcijo se strinjamo, moramo opozoriti, da gre v tem primeru očitno za interesno odločitev z jasnim političnim namenom. Kot je znano, so se v reakciji na oblikovanje "skrite tihe velike koalicije" socialnih in državljskih demokratov štiri politične stranke desne sredine odločile oblikovati volilno koalicijo - tetrakoalicijo - ki je veliki uspeh zabeležila na senatnih volitvah leta 1998 in 2000 (Cabada, 1999: 301). Sprememba aditivne koalicije je nedvomno naperjena proti tetrakoaliciji, čeprav oba predlagatelja novelizacije takšne namene zanikata.

² Od 35 okrajev sta dva s štirimi mandati, 14 s petimi mandati, 14 s šestimi mandati, dva s sedmimi mandati ter trije z osmimi mandati.

Financiranje političnih strank na podlagi volitev v Poslansko zbornico

Zadnja od pomembnih kategorij, ki so povezane z volilnim sistemom v Poslansko zbornico in njegovo novelizacijo, je kategorija financiranja političnih strank iz državnega proračuna. Zakon o volitvah določa, da ima vsak politični subjekt, ki na volitvah prekorači volilni prag treh odstotkov, pravico do povrnitve stroškov kampanje, oz. mu za vsak glas pripada določena količina denarja.³ Vidimo torej, da je prag za dodelitev denarja manjši kot prag za vstop v parlament. Razlog za to je predpostavka, da subjekti z višjo podporo od treh odstotkov zastopajo že "nezanemarljivo" skupino volivcev, ki bi bili lahko na naslednjih volitvah sposobni prekoračiti tudi volilni prag. Ta ureditev pa je bila z novelizacijo spremenjena - povrnitev denarja lahko pričakujejo samo subjekti, ki prekoračijo volilni prag.

Poleg direktnega denarja za glasove volivcev, ima vsaka parlamentarna stranka pravico do proračunskega denarja na podlagi števila mandatov, ki jih zaseda. Za vsak mandat so subjekti po stari ureditvi dobivali pol milijona čeških kron na leto (cca. 3 milijoni SIT). Nova ureditev je ta znesek dvakratno povečala, torej na en milijon. Če pogledamo ostale pomembne kategorije novelizacije volilnega sistema (majhni volilni okraji, strog volilni delivec, visoki naravni prag) vidimo, da sta si dve veliki stranki poskusili s to spremembo zagotoviti več denarja v svoji blagajni, hkrati pa omejiti proračunski denar za ostale politične subjekte.

Stranki opozicijskega sporazuma sta praktično za zaprtimi vrati, brez diskusije in pogajanj z ostali parlamentarnimi in neparlamentarnimi političnimi subjekti pripravili volilno reformo, ki je sicer še naprej govorila o proporcionalnem volilnem sistemu, vendar je ta oznaka bila zgolj retorična, ker so pri urejanju vseh glavnih kategorij volilnega sistema so predlagatelji poskušali maksimalno povišati večinske učinke volilnega sistema.

Postopek sprejemanja volilne reforme

Po pogajanjih s predstavniki Državlanske demokratske stranke na prelomu 1999/2000 je socialdemokratska vlada končno 15. marca 2000 poslala v parlament vladni predlog novelizacije volilnega zakona o volitvah v Poslansko zbornico Parlamenta Republike Češke. Edina od glavnih kategorij volilnega sistema, ki ni bila spremenjena, je bilo število poslancev. V vseh ostalih parametrih je novelizacija predstavljala bistven poseg v osnovna določila volilnega sistema. Kljub kritiki opozicijskih strank, predsednika države ter številnih organizacij civilne družbe, so poslanci socialnih in državljanskih demokratov novelizacijo sprejeli v tretjem branju 26. maja 2000. Tudi naslednji korak, sprejetje zakona v Senatu, je bil storjen relativno hitro, čeprav s težavami. Naj omenimo, da je predsednik vlade M. Zeman socialdemokratskim senatorjem na dan glasovanja grozil s izključitvijo stranke, če ne bi glasovali za predlog zakona. Državljanški demokrati so v Senat pripeljali celo tudi tri bolne senatorje, med katerimi je bil tudi eden, ki ga je pred kratkim kap (Klíma, 2000: 239). Na koncu je bil predlog sprejet s 40:38 glasovi.

³ V preračunu približno 600 SIT za en glas.

Začasno se je proces ustavil pri predsedniku države, ki se je očitno že zdavnaj odločil reformi nasprotovati. Pičle tri dni po sprejemu zakona v Senatu ga je vrnil Poslanski zbornici z očitkom, da so tako obsežne spremembe, po njegovem mnenju, možne samo s spremembo ustave. Predsedniški veto pa je bil brez večjih težav v Poslanski zbornici preglasovan in novelizacija je stopila v veljavo. Sledila je tožba predsednika države ter skupine senatorjev na Ustavnem sodišču.

Ustavno sodišče je svoj verdikt izdalo februarja 2001. Ugotovilo je, da večina elementov novega zakona ne odgovarja določitvi ustave o proporcionalnem volilnem sistemu. Gre predvsem za preveliko število volilnih okrajev s premajhnim številom mandatov, ki se v njih delijo, matematično metodo in povečanje količine denarja, ki se iz proračuna izplačuje za poslanski mandat. Ustavno sodišče pa je odločilo, da sprememba aditivne koalicije ni neskladna z ustavo. Predsednik Poslanske zbornice in Državljanske demokratske stranke je Ustavno sodišče obtožil kot sodelavca Grada (torej predsednika države).

Odločitev Ustavnega sodišča pomeni bistven poseg v koncept reforme volilnega sistema, ki sta ga pripravili stranki opozicijskega sporazuma. Kot legalne so bile zaznane samo manjše spremembe volilnega zakona, medtem ko so bile glavne ureditve, s katerimi naj bi bile v sistem vpeljane jasne večinske posledice, označene kot nelegalne.

Kako naprej?

Odločitev Ustavnega sodišča pomeni, da na Češkem trenutno nimamo zakona o volitvah v Poslansko zbornico Parlamenta. Kakšne so lahko posledice tega stanja in kakšne rešitve ponujajo posamezni akterji reformnega poskusa?

Kot najbolj nesrečno lahko označimo željo strank opozicijskega sporazuma vsiliti vsaj nekatere spremembe, zavrnjene s strani Ustavnega sodišča, v pravni red Republike Češke. Kot primer takšnega nesistematičnega vsiljevanja lahko navedemo glasovanje poslancev socialnih in državljanskih demokratov o zakonu o državnih obveznicah, ki je potekalo samo nekaj dni po odločitvi ustavnega sodišča. Poslanci omenjenih strank so v zakon - popolnoma nesistematično - vnesli člen o financiranju strank na podlagi poslanskih mandatov. Zavrnjena količina 1 milijon kron, s katero se ni strinjalo Ustavno sodišče, je bila "znižana" na 900 tisoč. Ta zelo pomemben zakon, ki naj bi stabiliziral državni proračun, je bil poslan v Senat, kjer naj bi senatorji odločali med "manjšim in večjim" zlom - nesprejetjem zakona in proračunskimi problemi ali pa sprejetjem zakona s vsiljenim členom (odločili so se za drugo varianto).

Pričakujemo, da bosta tako stranki opozicijskega sporazuma kot tudi tetrakoalicija pripravili svoje lastne predloge "nove" novelizacije volilnega zakona. Tetrakoalicija je takšen predlog že predložila v Senatu, kjer ima večino mandatov. Bistvo tega predloga je uvedba štirinajstih volilnih okrajev, ki bi odgovarjali številu in mejam samoupravnih enot (naj opozorimo na predlog bivše podpredsednice socialdemokratov P. Buzkove, ki je bil znotraj stranke zavrjen). Tetrakoalicija predlaga preračunavanje glasov na podlagi D'Hondtove metode (nemodificirane)

in vrnitev k prejšnji, bolj mili obliki aditivnega volilnega praga (5, 7, 9, 11%), ki bi ji nedvomno bolj ustrežal kot sedanja ureditev (5, 10, 15, 20%). Ta predlog je bil v Senatu sprejet na začetku avgusta 2001, vendar je težko verjeti, da bi ga podprla večina poslancev, kar je za njegov sprejem nujno.

Torej bo odločilno, s kakšnim predlogom bosta prišli stranki opozicijskega sporazuma - skupno ali pa vsaka posebej. Na podlagi izjav predstavnikov strank lahko računamo na predlog štirinajstih volilnih okrajev, strog aditivni prag ter povečan znesek proračunskega denarja za politične stranke na podlagi števila poslanskih mandatov. Popolnoma nejasna pa je situacija glede matematične metode preračunavanja volilnih izidov.

Zaključek

Poskus reforme volilnega sistema za volitve v Poslansko zbornico Parlamenta Republike Češke predstavlja samo del volilnega inženiringa na Češkem. Poleg volitev v Poslansko zbornico so spremembe zajele tudi volitve v samoupravne enote - tudi za te volitve je bil spremenjen aditivni volilni prag, kar ima večinske posledice predvsem v enotah z manjšim številom svetnikov. Državlanski demokrati odkrito govorijo tudi o možnosti ukinitve Senata ali o spremembi volilnih sistemov za oba parlamentna doma (npr. večinski za Poslansko zbornico ter proporcionalni za Senat). Oblikovanje samoupravnih regij omogoča tudi reorganizacijo Senata v delegirano institucijo (Cabada, 2000c: 12).

Zavlačevanje s pripravo in sprejetjem kompromisnega predloga volilne reforme za volive v Poslansko zbornico bi lahko pomenilo nevarnost za stabilnost demokracije in pravnega reda na Češkem. Poslanska zbornica bo najkasneje julija 2001 končala svojo dejavnost. Če do takrat ne bo nobenega zakona, po katerem naj bi izvolili novo Poslansko zbornico, bo le ta začasno prenehal delovati. Ustava sicer to možnost predvideva, oblikuje se Senat kot dom, ki zagotavlja kontinualnost zakonodajnega dela na Češkem, vendar mu ne dovoljuje samostojne odločitve na treh pomembnih področjih - spremembe ustave, sprejemanje proračuna in spreminjanje volilne zakonodaje!

Torej sprejetje novega volilnega sistema postaja zelo pomembna politična zadeva, katere rešitev bo nedvomno vplivala tudi na potek predvolilne kampanje, ki stranke verjetno čaka že septembra 2001 pri sprejemanju proračuna za leto 2002. Kompromisna rešitev tega problema bi pomirila precej razburkano politično sceno na Češkem. V nasprotnem primeru bo prišlo do še večjega nesoglasja med političnimi strankami, kar ne bi bila prav dobra perspektiva za predvolilni boj in oblikovanje vladne koalicije.

LITERATURA

Cabada, Ladislav (1999): Razvoj strankarskega sistema na Češkem. Teorija in praksa, 2, 290-303.

- Cabada, Ladislav (2000): Chorvatský stát, V Cabada, L., Dvořáková (eds.), V., Komparace politických systémů III., 165-184, Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Cabada, Ladislav (2000a): Maďarská republika, V Cabada, L., Dvořáková, V. (eds.), Komparace politických systémů III., 93-114, Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Cabada, Ladislav (2000b): Český stranický systém 1890-1939. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Cabada, Ladislav (2000c): Jak reformovat Senát... Plzeňský deník, 22. novembra, str. 12.
- Klíma, Michal (1999): A Hidden Silent Great Coalition, V Dvořáková, V. (ed.), Success or Failure? Ten years after, 135-144. Praha: Česká společnost pro politické vědy in Slovenské združenie pre politické vedy.
- Klíma, Michal (2000): Volební reforma v České republice v letech 1998-2000. Politologický časopis, 3, 223-241.
- Klíma, Michal (2001): Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. Praha: Radix.
- Koudelka, Zdeněk (2000): Zmena volebního systému. Politologický časopis, 1, 90-95.
- Kubát, Michal (2000): Politika v Polsku po roce 1989. Volby, volební systémy a jejich politické konsekvence. Praha: Karolinum.
- Kubát, Michal (2000a): K diskusi o změně volebního systému. Politologický časopis, 1, 282-284.
- Lebeda, Tomáš (2000): Priblížení vybraných aspektu reformy volebního systému. Politologický časopis, 1, 242-258.
- Novák, Miroslav (1997). Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia. Praha: SLON.
- Sokol, Petr (2000): Omezující volební klauzule v evropském prostředí. Parlamentní zpravodaj, 6, 38.
- Vodička, Karel (1999): Většinový systém: Mýtus nebo realita? V Klíma, M. (ed.), Možnosti úpravy či reformy volebního systému v České republice, 139-150, Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Zajc, Drago (2000): Parlamentarno odločanje. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

SAMOPREDSTAVITVE STRANK IN MEDSTRANKARŠKA SOOČENJA KOT ORODJE POLITIČNEGA PREPRČEVANJA

Povzetek: V prispevku obravnavam pomen televizije kot medija, na katerega so politične stranke usmerile dobršen del volilne kampanje. Opredelil sem razliko med propagando in političnim marketingom. Z analiziranjem prisotnosti elementov propagande sem politične stranke uvrstil v štiri skupine, ki se v veliki meri ujemajo z doseženimi volilnimi rezultati. Z analiziranjem vsebine in sodelujočih strank na posameznih strankarskih soočenjih sem identificiral glavne dejavnike, ki so vplivali na gledanost strankarskih soočenj. S primerjavo gledanosti v času volilne kampanje se je pokazalo, da le-ta s približevanjem volitev narašča. Ves čas trajanja kampanje pa je bistveno višja kot v času pred in po njej.

Ključni pojmi: volitve, politične stranke, volilna kampanja, politični marketing, propaganda, samopredstavitve, televizijska soočenja, volilna strategija.

832

Uvod

V sodobnih predstavnških demokracijah so volitve eden pomembnejših načinov izražanja ljudske volje. Za politične stranke je uspeh na njih življenjskega pomena, zato njihovi volilni štabi pred in med volitvami skrbno načrtujejo potek volilne kampanje. S pojavom elektronskih medijev, še zlasti televizije, ki potencialnemu volivcu kandidata približa v največji možni meri, so ti prevzeli odločilno propagandno vlogo. S pomočjo televizije postanejo informacije in sporočila političnih strank dostopne širokemu krogu ljudi, istočasno se zmanjša napor kandidatov, značilen za osebna srečanja in zborovanja. Televizijske politične kampanje so večino volilnega telesa spremenile v pasivnega opazovalca, ki celotno predvolilno dogajanje spremlja iz dneвне sobe.

Za sodobne volilne kampanje je značilna podobnost s propagandnimi akcijami za različne potrošne dobrine. "V trenutku, ko se je politika spremenila v medijski spektakel in show business, je obsojena na tekmovanje z drugimi producenti show businessa" (Letica, Meštrovič v Vrcan 1999: 125).

Na parlamentarnih volitvah 2000 sta bila pri oblikovanju TV predstavitev uporabljena dva pristopa. Finančno močnejše stranke so si privoščile plačane propa-

* Tomaž Boh, diplomiran politolog, podiplomski študent na FDV.

gandne spote. Ti predstavljajo najdražjo obliko politične TV propagande, saj njihovo izdelavo in predvajanje financirajo stranke same. Vse stranke pa so se lahko poslužile tako imenovanih samopredstavitev strank in sodelovanja v strankarskih soočenjih. Druga oblika propagande oziroma informiranja volivcev je za politične stranke brezplačna. To je zlasti pomembno za manjše predvsem zunajparlamentarne stranke. Na parlamentarnih volitvah leta 2000 so propagandne spote pripravile samo nekatere največje politične stranke. Ker smo v analizo želeli zajeti kar največje število sodelujočih strank, smo se odločili za analizo samopredstavitev in strankarskih soočenj.

Za zagotavljanje enakih izhodiščnih možnosti pri predstavljanju je RTV Slovenija pripravila poseben pravilnik. Stranke, ki so se prijavile na razpis so dobile pravico do samopredstavitve v dolžini do dveh minut. Vrstni red predstavitev je bil določen na podlagi javnega žrebanja. Oddaje so bile na sporedu vsak delovni dan (v času volilne kampanje) pred osrednjim TV Dnevnikom (ob 19.30) na prvem programu.

Spričo dejstva, da se uradna volilna kampanja v Sloveniji začne samo mesec dni pred volitvami je razumljivo, da se skuša ta kratek čas izkoristiti na najboljši možni način, tudi in predvsem z agresivno propagando, katere pomemben del predstavljajo TV predstavitve. Za moderne volilne kampanje velja, da so v veliki meri postale popolne in resnične televizijske kampanje. Televizija ne samo da prenaša vsebino, ampak jo prinaša naravnost v dnevno sobo in s tem zaobide lokalne politične organizacije, mnenjske voditelje in druge tradicionalne mediatorje v procesu politične komunikacije (Negrine, 1989: 181). Stališča volivcev se v obdobju pred volitvami lahko bistveno spreminjajo, pri čemer množični mediji in predvsem televizija igrajo pomembno vlogo.

Propaganda in politični marketing

Zaradi neodvisnega oblikovanja vsebine in forme samopredstavitev, so v njih politične stranke uporabile vso svojo iznajdljivost in znanje za pripravo prispevkov, ki bi prepričali kar najširši krog volivcev. "Propaganda je nameren in sistematičen poskus oblikovati zaznave, preusmerjati spoznanja in usmerjati vedenje za dosego odgovora, ki podpira namen propagande" (Jowett in O'Donnell v Pečjak, 1995: 133). Cilj politične propagande je seveda prepričati volivce, da je neka ponudba najboljša. Za procese prepričevanja volivcev se uporablja tudi izraz politični marketing. "Če za politično propagando velja zaporedje faz doktrina - program - geslo - simbol, pa politični marketing potisne v ozadje doktrino in program, v ospredju pa so osebnost politika in gesla. Teoretiki političnega marketinga so združili načela politične propagande in ekonomskega marketinga" (Vreg, 2000: 152). Politične kandidate se enači z izdelki in se jih skuša prodati volivcem na trgu (volitvah). Formulo političnega marketinga sestavlja šest kategorij:

1. izdelek promocije: kandidat, njegove ideje in politična opredelitev in njegova osebnost;
2. trg in nastopanje kandidatov pred volivci (definiranje profila kandidata glede na pričakovanja ciljne publike);

3. potrošnik, državljan, njegove potrebe, interesi in pričakovanja;
4. kandidatovih idej, kakovost osebnosti);
5. prodaja (čeprav dobesedno v političnem marketingu ne obstaja): gre za to, da občinstvo spozna kandidata, sprejema njegove ideje ter zagotavlja pristaše;
6. stranka prevzame oblast in uresniči svoj program v dobro skupnosti (Vreg, 2000: 153).

Marketinška koncepcija volilne kampanje postavlja v ospredje kandidata in podoba stranke, program stranke pa potiska v ozadje. V kompleksnem okolju je namreč lahko zelo nevarno podoba stranke graditi na eni politiki, ki se lahko v hitro spremenljivih razmerah pokaže za napačno. Mnogo lažje in varneje je modelirati javno podobo stila vodenja predsednika vlade ali drugega politika (Vreg, 2000: 155). Za idealen model demokratične ureditve velja, da se volivci pri izbiri kandidatov odločajo na podlagi volilnih programov političnih strank ter njihovih opredelitev o določenih vprašanjih, ki se zdijo posameznemu volivcu bistvena. Na odločitev naj ne bi vplivala podoba politika in splošne vrednote, ki jih tako ali tako zagovarjajo skoraj vse stranke enako. Zgoraj omenjena marketinška koncepcija potrjuje ugotovitev, da uspešnost volilnega izida ni odvisna od kakovosti strankarskega volilnega programa, ampak uspešnosti "reklamne akcije", ki jo za "prodajo" svojega izdelka oblikuje politična stranka. Volivci niso pripravljeni sprejeti stroškov, ki bi nastali pri zbiranju informacij, zato se opredeljujejo na podlagi nerealnih kriterijev, kar s pridom izkoriščajo politične stranke (Boh, 2000: 22).

Politična propaganda se od marketinškega koncepta razlikuje po tem, da se do neke mere poleg forme političnega prepričevanja dotika tudi njegove vsebine. To pa še ne pomeni, da je njen cilj celovito predstavljanje dejanskega stanja. Vsebina je uporabljena samo do te mere in na tak način, da pri potencialnih volivcih doseže maksimalen učinek. Zato velja, da propagandna sporočila ne smejo biti prezahtevna, prilagojena morajo biti čim širšemu krogu volivcev.

Pečjak loči tri osnovne tipe propagande (Pečjak, 1995: 136). Med seboj se razlikujejo po značilnostnih podatkih, ki jih predstavljajo. Vendar med posameznimi tipi ni ostre meje. Osnovni tipi so:

Bela propaganda: zanjo je značilno, da predstavlja vse podatke in dejstva v verodostojni neizkrivljeni obliki (resnica je najboljšo orožje). Vendar je redka, še posebej v kriznih razmerah, saj ima ravno zaradi svoje resnicoljubnosti lahko nasprotno učinke.

Črna propaganda: temelji na izmišljotinah in prikrojenih podatkih in uporablja laži in vse mogoče prevare. Značilna je bila za nacistično Nemčijo in v nedavnem balkanskem konfliktu za Srbijo. Temelji na prepričanju, da cilj posvečuje sredstva. Vendar pa je predpogoj za to vrsto propagande nezmožnost sprejemanja nasprotnih informacij (medijski monopol). Razvoj sodobnih komunikacijskih sredstev (predvsem Interneta) in vsesplošna dostopnost elektronskih medijev je omogočila dostop do različnih informacij, kar preprečuje črno propagando.

Siva propaganda: nahaja se nekje vmes med obema skrajnima točkama. Je najbolj pogosta. Njena značilnost je, da ponuja "prikrojeno" resnico. Uporablja resnične podatke, vendar jih zbira selektivno in prikazuje na zelen način. Neprijetne plati namreč zamolči, pogosta so tudi pretiravanja. Manjkajo viri in podatki, s kate-

rimi bi bilo trditve mogoče preveriti. Sivi propagandi ljudje načeloma bolj verjamejo kot črni, nima pa negativnih posledic bele propagande. Kot primer lahko vzamemo trditve o odprtju novih delovnih mest, ne da bi povedali kako jih bomo odprli in koliko jih bo v tem času potrebno zapreti.

Za politično propagando, pri kateri se pojavljajo različna odstopanja od realnosti, je pomembno, kako so predstavljeni viri izkrivljanja. Zelo napačno je namreč, če se za vir izkrivljanja pokaže politični kandidat, saj s tem izgubi svojo kredibilnost pred volivci. Zato se poskuša kot vir prikazati neko tretjo osebo, ki je nedoločljiva in je ni mogoče ob morebitnem odkritju manipulacije identificirati (Pečjak, 1995: 141).

Na dosežen učinek v veliki meri vpliva tudi izbrana propagandna tehnika. S pomočjo izbire prave tehnike je mogoče povečati prednost pred tekmeci, izbira napačne pa ima lahko močne nasprotno učinke. Najučinkovitejše so tiste, ki uspejo vplivati na volivčeva čustva. "Pod njihovim vplivom je posameznik pripravljen spremeniti ne samo čustvene, ampak tudi spoznavne in vedenjske komponente stališč, mnenj in drugih notranjih struktur" (Pečjak, 1995: 151).

Komu je namenjena politična propaganda

Cilj politične propagande in političnega marketinga je jasen. Namen je pridobiti čim več volivcev za podporo določeni politični opciji. Toda kolikšen vpliv ima tak način agitiranja na volilni uspeh neke stranke? Ključno vprašanje je, komu je takšno delovanje sploh namenjeno, katere družbene skupine so najbolj dovzetne?

Raziskave v ZDA so pokazale, da politična propaganda spremeni volilni rezultat približno za 5%. Učinek je na videz majhen glede na vložena sredstva. Toda v primeru tesnega izida odloča praktično vsak glas in v takih primerih je učinkovita kampanja ključnega pomena.¹ Učinkovitost je odvisna tudi od trenutnega položaja v družbi. V urejeni, notranje trdni demokratični družbi s konsolidiranim političnim prostorom je večina volivcev že vnaprej opredeljenih. Zato ima propaganda bistveno manjši vpliv kot v družbah, ki se nahajajo v krizi (gospodarski ali politični), doživljajo politične spremembe ali imajo nekonsolidirano politično areno. To se značilnosti, ki so prisotne v državah v tranziciji, med katere spada tudi Slovenija. Razlike med posameznimi strankami so pogosto minimalne, značilna je visoka stopnja nekonsistentnosti politik, kar zamegljuje politični prostor. Zato je v takih okolišjih pomen učinkovite propagande toliko večji.

Teoretiki delijo volilno telo v tri kategorije. Pri različnih avtorjih se pojavljajo različna poimenovanja le-teh, toda v bistvu gre za podobne ali celo identične skupine.

Prvo skupino predstavljajo ljudje, ki jih politika sploh ne zanima, v medijih ne spremljajo političnega dogajanja in jim je vseeno, kdo je na oblasti. Nezanimanje je lahko rezultat inferiornosti (nezainteresiranost, zadovoljstvo s stanjem kakršno

¹ Spomnimo se samo volitev predsednika ZDA leta 2000, kjer je bil volilni izid tako tesen, da je odločalo nekaj sto glasov.

je) ali odtujenosti (bi sodeloval, vendar ni nobene niti približno sprejemljive alternative) (Boh, 2000: 48). To skupino poimenujejo tudi abstinenti (Pečjak, 1995: 183). V ZDA to skupino predstavlja približno 30% volilnega telesa (Milbrath, 1965: 18), v Sloveniji je delež podoben, volitev se namreč ni udeležilo nekaj manj kot 30% (29,86%)². Pripadniki te skupine se v nobenem primeru ne udeležijo volitev. Ker niso pripravljeni sprejemati politične propagande, nanje le-ta ne vpliva in jih tudi ne doseže. Politične stranke do te velike skupine pristopajo predvsem s prepričevanjem, naj se udeležijo volitev.

Drugo skupino sestavljajo pasivni spremljevalci političnega dogajanja. Teh je okrog 60% volilnega telesa. Delovanje pripadnikov te skupine je omejeno na spremljanje političnega dogajanja prek medijev. Imajo približno predstavo o želeni politični opciji (približno polovica teh je neopredeljena, polovica pa že ima približno odločitev), vendar njihova stališča niso izrazito trdna in jih je mogoče spremeniti. Le ti so ciljna skupina, ki se skoraj zagotovo udeleži volitev, zato so tudi tarča najbolj intenzivnega političnega prepričevanja. Največ uspeha na volitvah bo imela stranka, ki bo na svojo stran uspela pridobiti največji del te volilne skupine.

Tretja skupina pa so volivci, ki so goreči pripadniki ali celo aktivisti neke stranke. To skupino predstavlja približno 10% volilnega telesa (v raziskavi SJM se je za člane političnih strank opredelilo 9,3% vprašanih (Vreg, 2000: 191)). Pripadnike te skupine Milbrath deli na tiste, ki opravljajo prehodne dejavnosti (udeleženec volilne kampanje, prispeva članarino ali denarne prispevke...) in gladiatorske dejavnosti (nosilec strankarske funkcije, nabiralec za strankarske sklade...). Ta skupina ljudi ima trdno oblikovana volilna stališča in pričakovanja, zato nanje politična propaganda ne vpliva, največkrat jo celo sami izvajajo s sodelovanjem na političnih zborovanjih in drugih akcijah ali pa samo z agitiranjem v krogu svojih prijateljev in znancev (Milbrath v Vreg, 2000: 183).

Samopredstavitve strank

Analiza samopredstavitve političnih strank, ki sledi v nadaljevanju, bo poskušala klasificirati posamezne samopredstavitve glede na prevladujočo propagandno značilnost. V realnosti ni pričakovati, da bo mogoče samopredstavitve nedvoumno razvrstiti v eno od kategorij, saj so v praksi čisti tipi redki. Vedno nastopajo kot splet in mešanica različnih pristopov.

Vendar bomo kljub temu posamezne samopredstavitve uvrstili v tisto skupino, katere značilnosti so najbolj vidne.

Za samopredstavitve je oddalo prijavo 14 političnih strank. Dve stranki, ki sta sicer sodelovali na volitvah, prijave za samopredstavitve nista oddali ali pa nista izpolnjevali pogojev, določenih z zakonom in pravilnikom, ki ga je izdal svet RTV Slovenija³. To sta bili Komunistična partija Slovenije in Stranka demokratske akcije Slovenije.

² Podatki o volilni udeležbi so dostopni na domači strani Republiške volilne komisije na naslovu http://www.sigov.si/volitve/udel_ve.htm, dne 20.11.2000.

³ Pravilnik je objavljen na domači strani RTV Slovenija, <http://www.rtvlo.si>, 30.10.2000.

Stranke so za svojo promocijo izbrale različne strategije, pač odvisno od podpore, ki jo imajo v javnosti. Tiste, ki so imele v obdobju pred začetkom uradne volilne kampanje dovolj veliko podporo za vstop v parlament, so se v obdobju kampanje trudile izboljšati svoj rezultat, za gotov vstop v parlament pa so imele dovolj veliko lojalno volilno telo. Stranke na robu volilnega praga so bile v nevarnosti, da ne pridejo v parlament, saj njihovo zvesto volilno telo ni bilo dovolj veliko, da bi jim omogočilo vstop v parlament. Ne smemo pozabiti, da se majhne stranke soočajo s še eno nevarnostjo. Volivec se odloči za stranko, ki je najbližje njegovim prepričanjem. Toda v primeru, ko ima ta stranka omejene možnosti za vstop v parlament, obstaja velika verjetnost, da se bo volivec preusmeril na drugo najbližjo izbiro, ki ima realne možnosti, da doseže dober volilni rezultat (Boh, 2000: 22). Zato je še toliko pomembnejše, da se stranke iz obrobja, ki nimajo dovolj trdnega zvestega volilnega telesa, še toliko odločneje borijo za neopredeljeno volilno telo.

Pri analiziranju strankarskih samopredstavitev bomo strategije, ki so jih izbrale različne stranke, klasificirali s pomočjo elementov strategije. Elementi, ki so ključni za politično propagando, so naslednji:

- identifikacija;
- argumentacija;
- ocena vladavine v času pred volitvami;
- reagiranje na konkurenco;
- predvolilne obljube (Vrcan, Baklijaš, 1999: 130).

Element identifikacije, s katerim stranka predstavi svoje posebnosti. Potencialnim volivcem prikazuje, v čem se stranka razlikuje od drugih političnih strank. Za politično stranko je bistvenega pomena, da ima oblikovano sliko o svoji ciljni skupini. S pomočjo elementa identifikacije se namreč prek predstavitve obrača na to ciljno publiko in poskuša doseči, da se bo določen del volilnega telesa prepoznal v nagovoru politične stranke in se z njo v čim večji meri identificiral. Eden od načinov poudarjanja elementov identifikacije je izpostavljanje imanentnih osebnosti, ki pripadajo stranki ali so njeni simpatizerji, s čimer stranka povečuje svoj ugled v javnosti.

Element argumentacije, ki služi za pojasnjevanje prednosti. Volivcem pove, v čem je njihova alternativa boljša oziroma pravilnejša od vseh ostalih. Element argumentacije mora biti dovolj prepričljiv, da učinkuje na neopredeljeno skupino volivcev, hkrati pa ne preveč vsiljiv, da ne bi dosegel nasprotnega učinka.

Ocena vladavine v času pred volitvami se razlikuje glede na to, ali se je stranka v preteklem mandatu nahajala v opoziciji ali vladni koaliciji. Ta element vsebuje ocene, ali je bila dosedanja vladna politika pravilna in uspešna ali neučinkovita in zgrešena. V ocenjevanju vladavine pred volitvami se pogosto pojavijo elementi negativne propagande. Opozicija ima možnost, da obtožuje vladajočo garnituro za obstoječe težave, pri tem pa pogosto uporablja prvine sive ali pa celo črne propagande.

V reagiranju na konkurenco se pokaže odnos političnih strank do drugih strank, ki so v podobnem položaju kot one. Do najhujšega spopada pride med strankami, ki se borijo za podobno volilno telo in so zaradi tega prisiljene ostreje napadati neposredno konkurenčne stranke.

Sestavni del vsake volilne kampanje so tudi predvolilne obljube. Nekatere obljube so splošne in abstraktne (mir, varnost, blagostanje, poštenost...). Zanje je značilno, da se jih poslužujejo skoraj vse stranke. Nemogoče je natančno definirati ali celo meriti njihovo uresničevanje, zato stranki, ki se jih poslužuje, ni mogoče očitati neizpolnitve danih obljub. Drugo skupino predstavljajo neposredne volilne obljube (npr. 100.000 delovnih mest). Po eni strani so te obljube učinkovitejše, saj pritegnejo volivce, obenem pa se lahko sprevržejo v svoje nasprotje, saj tako neposredne obljube ob morebitni neizpolnitvi ob naslednjih volitvah služijo kot zelo primerno orožje nasprotnim strankam. Slaba stran konkretnih obljub je tudi dejstvo, da od stranke odvrnejo del volilnega telesa, ki bi bil ob uresničevanju takšnih obljub prizadet.

Razdelitev strank v skupine. Glede na to, kako so stranke zasnovale svojo predstavitev, jih je mogoče razdeliti v štiri skupine. Znotraj vsake skupine se pojavljajo podobnosti, ki skupino ločijo od drugih. Odločilen dejavnik, ki je določil, kakšen naj bo način samopredstavitve je položaj, ki ga stranka zavzema pred volitvami in ki ga je imela v preteklih obdobjih.

I. Skupina

V prvo skupine sodijo stranke, ki so v mandatnem obdobju 1996-2000 sedele v parlamentu in se jim tudi na volitvah 2000 ni bilo potrebno bati izpada iz parlamenta. V to skupino sodijo:

- LDS;
- SDS;
- ZLSD;
- SLS+SKD.

Za njihove predstavitve je značilno, da so umerjene, brez direktnih napadov in obrekovanj. V imenu strank so nastopali ugledni člani strank (tisti, ki se zdijo javnosti najbolj zaupanja vredni). Skozi celotno predstavitev je mogoče slediti rdeči niti, ki je podkrepljena z vpletanjem drugih področij. Za samopredstavitve strank, uvrščenih v to skupino velja, da v svojih nastopih uravnoteženo uporabljajo vseh pet elementov politične propagande. Nobena izmed strank ne poudarja konkretnih obljub, ostajajo na polju konsenzualnih tematik. Vodilne teme posameznih strank so naslednje:

- LDS ==> nadaljevanje začrtane poti;
- SLS+SKD ==> povezovanje, državni interes pred strankarskim;
- SDS ==> vlaganje v znanje;
- ZLSD ==> spopad z izzivi prihodnosti in ne strah pred njo.

Te stranke predstavljajo jedro slovenskega političnega prostora. So dokaj trdne in imajo jasno definirano volilno telo.

TABELA 1: Lojalnost volilnega telesa

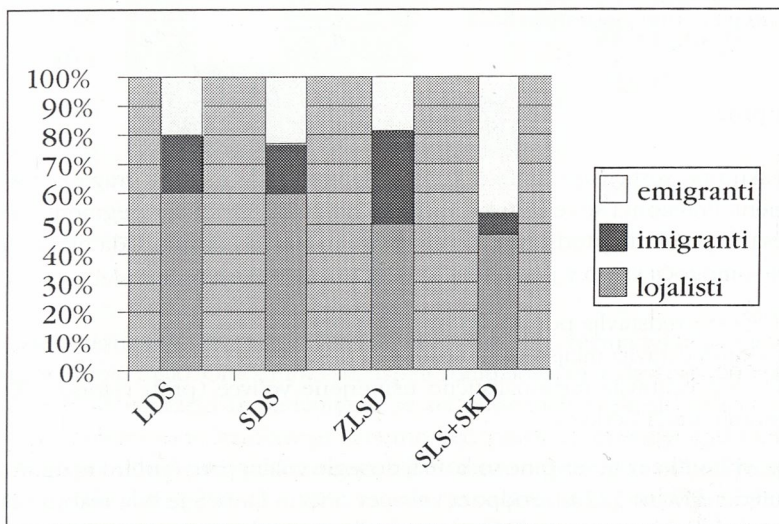
Ime stranke	% volivcev, ki so volili za stranko in so zanjo volili tudi na prejšnjih volitvah	% neopredeljenih na prejšnjih volitvah, ki so volili za stranko
LDS	67 %	14 %
SLS+SKD	51 % (SLS) + 28 % (SKD)	11 %
SDS	73 %	7 %
ZLSD	55 %	8 %

VIR: <http://volitve.cati.si>, 20.11.2000

Zgornja tabela je narejena na osnovi odgovorov volivcev posamezne stranke, ki so isto stranko volili tudi na volitvah leta 1996. Zanimivo je, da je vsem strankam uspelo pridobiti relativno veliko število potencialnih volivcev, ki leta 1996 niso volili (med 7% in 14%). Toda zgornji grafi ne prikazujejo celotne slike lojalnosti volilnega telesa. Stranke, ki so na volitvah 2000 dobile več glasov kot leta 1996 imajo na videz manj zvesto volilno telo.

GRAF 1: Lojalnost volilnega sistema

839

Vir <http://volitve.cati.si>, 20.11.2000

Graf prikazuje potencialno volilno telo za vsako od strank. Pri stranki SKD+SLS smo predpostavili, da so vsi volivci obeh strank volili zdaj združeno stranko. Potencialno volilno telo pomeni skupek vseh, ki so leta 1996 volili neko stranko in tistih, ki so to stranko volili leta 2000, leta 1996 pa je niso. Vse, ki so leta 1996 volili stranko in so jo volili tudi leta 2000, smo poimenovali "lojalisti", "imigranti" so vsi

volivci stranke, ki so leta 1996 volili neko drugo stranko (ali nobene), "emigranti" pa vsi, ki stranke, ki so jo volili leta 1996, leta 2000 niso volili. Seštevek vseh treh je potencialno maksimalno volilno telo - seštevek lojalistov in imigrantov je letošnje volilno telo, seštevek lojalistov in emigrantov pa volilno telo iz leta 1996.

Najzgovornejši podatek v zgornjem grafu je razmerje med imigranti in emigranti. Najboljše razmerje ima ZLSD, ki je uspela pridobiti precejšnje število novih volivcev. Razmerje pa je najslabše pri SLS+SKD, kar je bilo tudi pričakovati, saj se je stranka združila, nato pa se je del združene stranke odcepil in s seboj odpeljal tudi dobršen del volivcev.

Na tem mestu je potrebno omeniti stranko NSi, ki nekoliko odstopa od značilnosti v tej skupini, vendar pa jo z njo družijo tudi mnogo podobnosti. Zato bi jo z nekoliko zadržki vendarle lahko uvrstili v to skupino. Stranka je nastala kot odcepljen del SLS+SKD. V predvolilni predstavitvi je zastopala tradicionalne vrednote, podobno kot združena stranka. Poudarjala je pomen spoštovanja pravne države in ljudske volje, kar jo uvršča v blok strank, ki so se borile za sprejetje večinskega volilnega sistema. Tudi pri njihovi predstavitvi ni bilo opaziti direktnih napadov na druge stranke. Poudarjajo pa predvsem poštenje.

Če pogledamo volilno telo NSi opazimo, da je sestavljen iz dobršnega dela volivcev nekdanje SKD. NSi pred volitvami ni bila parlamentarna stranka, vendar je imela večino značilnosti zgoraj omenjenih političnih strank, lahko bi celo rekli, da se z njeno ustanovitvijo politični prostor ni spremenil, saj je stranka zasedla mesto, ki ga je prej zavzemala SKD.

II. Skupina

To skupino sestavljajo stranke, ki so se gibale nekje na meji praga za vstop v parlament. Praviloma se te stranke obračajo na dokaj specifičen segment volilnega telesa, ki pa hkrati predstavlja dovolj veliko družbeno skupino, da njeno mobiliziranje omogoča vstop v parlament. Predstavnice te skupine so:

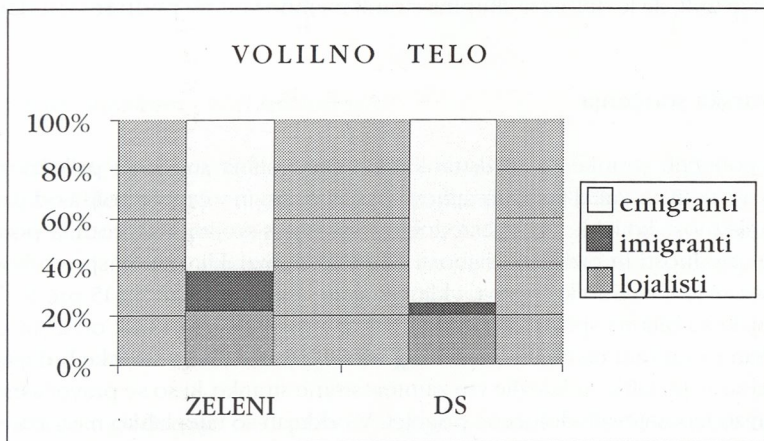
- DeSUS ==> predstavlja populacijo upokojencev;
- SMS ==> predstavlja mlajšo generacijo;
- SNS ==> predstavlja nacionalistično usmerjene volivce (proti vstopu v EU in povečevanju moči Cerkve).

Vse tri stranke iz te skupine so komaj dosegle volilni prag (volilni rezultat se je gibal med 4,34% in 5,17%). Podpora volivcev SNS in DeSUS je bila tekom volilne kampanje dokaj konstantna. SMS pa je uspela v zadnjem hipu mobilizirati svojo ciljno skupino - mlade. Za vse tri samopredstavitve je značilno, da se obračajo skoraj izključno na svojo ciljno skupino. Tako se je v svojem nagovoru predstavnik DeSUS zavzemal predvsem za varovanje pravic upokojencev, poudarjal je pomen gospodarskega razvoja, ki je tako ali tako sredstvo za doseg njihovih ciljev (skrb za upokojence). SMS se je v nagovoru obračal na mlade in poudarjal prednosti, ki jih ima mlada generacija pred starejšimi. SNS je apelirala na evroskeptike in tiste, ki nasprotujejo povečevanju moči Cerkve.

III. Skupina

V tej skupini se nahajati dve stranki, ki imata podobno zgodovinsko usodo. Obe sta bili nekoč parlamentarni stranki, ki sta pomembno prispevali k osamosvojitvi Slovenije in njeni konsolidaciji. Potem sta zaradi notranjih razprtij oslabei in se na parlamentarnih volitvah 1996 nista uvrstili v parlament. To sta DS in ZELENI. Za samopredstavitev obeh strank je bilo značilno, da sta se sklicevali na svoje uspehe in zasluge pri osamosvajanju in konsolidaciji slovenske države. Volivce sta skušali pridobiti s pomočjo zgodovinskih zaslug, saj je bil za obe stranki izpad iz parlamenta velik udarec. Volivci v obdobju odsotnosti niso bili seznanjeni z delovanjem strank (ki je bilo zaradi pomanjkanja sredstev zelo omejeno) in so se večinoma preusmerili na druge alternative.

Graf 2: volilno telo DS in ZELENIH

Vir <http://volitve.cati.si>, 20.11.200

Z grafa vidimo, da je obema strankama "pobegnila" večina volivcev, novih pa so pridobili zelo malo. Obe stranki sta uspeli zbrati nekaj manj kot odstotek glasov.

Stranke, ki izpadejo iz parlamenta se na naslednjih volitvah izredno težko ponovno uvrstijo vanj. Vzrokov je verjetno več, poleg že omenjenega "pobega" volivcev je potrebno omeniti še zmanjšanje članstva in predvsem odhod najposlednejših kadrov v druge stranke, kjer vidijo večjo verjetnost za ponovno izvolitev in s tem nadaljevanje svoje politične kariere.

IV. Skupina

V to skupino se uvrščajo vse druge stranke, ki so sodelovale na volitvah. To so izključno majhne stranke, ki se še nikoli niso prebile v parlament. Ker velike stranke pokrivajo skoraj celoten politični prostor, se morajo te male stranke za morebi-

ten preboj posluževati radikalnih idej. Vse po vrsti iščejo svojo nišo v prostoru, ki ga velike stranke ne pokrivajo. Stranke iz te skupine so:

- Nova stranka → več žensk v politiko;
- Glas žensk Slovenije → več žensk v politiko;
- Naprej Slovenija → kritika obstoječega sistema in obljuba radikalnih sprememb;
- Stranka demokratske akcije Slovenije → ni sodelovala na predstavitev, niti ni bilo možno dobiti njenega programa;
- Komunistična partija Slovenije → ni sodelovala na predstavitev, niti ni bilo možno dobiti njenega programa;
- Deželna stranka Štajerske → ureditev Slovenije po deželah.

Vsaka izmed strank se je zavzemala za nek cilj, ki je njena posebnost, nekatere se sploh niso udeležile samopredstavitev iz takšnih ali drugačnih razlogov. Skupna lastnost je tudi, da je dobila ta skupina strank majhno volilno podporo (pod 0,5%).

Strankarska soočenja

Za politične stranke so medstrankarska predvolilna soočenja priložnost, da prepričajo volivce, zakaj je ravno njihova opcija prava in v čem je boljša od drugih. To je priložnost, ko lahko v neposrednem soočenju s svojimi nasprotniki poudarijo svoje prednosti in razkrijejo slabosti oziroma pomanjkljivosti nasprotnikov. TV Slovenija se je v volilno kampanjo vključila tako, da je organizirala 15 predvolilnih soočenj, ki so bila na sporedu vsak delovni dan med 25.9. in 13.10. ob 21.00-22.00 na prvem programu nacionalne televizije. Soočenja so bila za stranke brezplačna, tako, da so se jih lahko udeležile vse zainteresirane stranke, ki so se pravočasno prijavile in so izpolnjevale določene pogoje⁴. V oddajah so tako lahko nastopale parlamentarne kakor tudi zunajparlamentarne stranke. Oddaje so bile na sporedu v zelo gledanem terminu, tako da si jih je lahko ogledalo čim večje število gledalcev. S pomočjo podatkov o gledanosti teh oddaj bomo poskušali ugotoviti, ali obstajajo relacije med gledanostjo oddaj, tematiko, ki jo oddaja obravnava, ter strankami, ki v njej nastopajo.

Analizo gledanosti predvolilnih oddaj smo izvedli s pomočjo spremljanja gledanosti programov (telemetrije), ki ga izvaja Media publikum - AGB tele services. Pri spremljanju predvolilnih soočenj smo se odločili za dva vidika, in sicer spremljanje gledanosti posameznih oddaj kot celote ter spremljanje gledanosti oddaj po tednih.

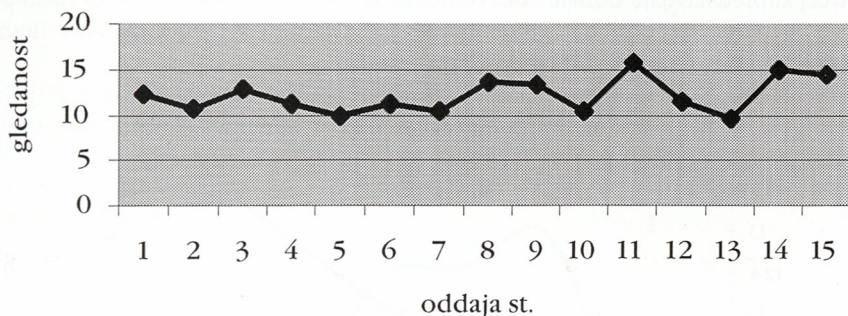
Spremljanje gledanosti posameznih oddaj kot celote. S pomočjo dobljenih rezultatov bomo poskušali ugotoviti, ali se gledanost spreminja glede na časovno oddaljenost od volitev, nastopa parlamentarnih oz. zunajparlamentarnih strank in obravnavane tematike.

⁴ Podrobneje so razpisni pogoji predstavljeni na spletni strani TV SLO : <http://www.rtv slo.si/volitve2000/oddaje.html>

Pri analiziranju gledanosti smo prišli do naslednjih rezultatov:

Graf 3: Gledanost predvolilnih oddaj

GLEĐANOST POSAMEZNIH ODDAJ

Vir: Media publikum - AGB tele services

Iz GRAFA 3 je razvidno, da so gledanosti druge, pete in sedme oddaje odstopale navzdol od gledanosti predhodne in naslednje oddaje. Najbolj izrazit padec je viden pri deseti, dvanajsti in trinajsti oddaji. Pričakovali bi, da se je gledanost pred volitvami povečevala. Toda v navedenih treh oddajah se je zgodilo ravno nasprotno.

843

Kaj so bili vzroki za nenaden padec gledanosti?

Nihanja v gledanosti med prvo in sedmo oddajo so bila dokaj majhna. Kljub temu bomo poskušali primerjati oddaje, ki predstavljajo lokalne minimume v intervalu med prvo in sedmo oddajo z oddajami, ki predstavljajo absolutne minimume. V to zadnjo skupino sodijo deseta, dvanajsta in trinajsta oddaja.

Pri medsebojnem primerjanju predvolilnih strankarskih soočenj se je pokazalo, da so v vseh oddajah, ki so imele nižjo gledanost od povprečja (razen pete oddaje), nastopale tudi zunajparlamentarne stranke. Po drugi strani pa ni opaziti nikakršne podobnosti med temami, ki so bile obravnavane v teh oddajah, tako da težko govorimo o nezainteresiranosti publike za določene teme, kar bi povzročilo upad gledanosti.

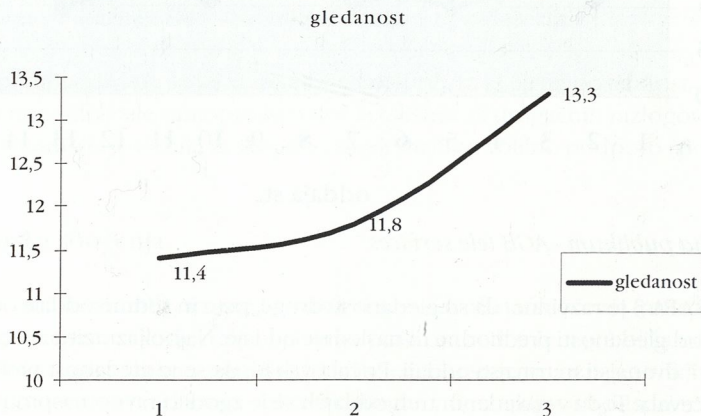
Največjo gledanost so imele oddaje v katerih so nastopale parlamentarne stranke. Tudi tematike teh oddaj se med seboj močno razlikujejo, kar pomeni, da za porast verjetno ni kriva obravnavana snov.

Iz tega lahko sklepamo, da so volivci raje spremljali predstavitev strank, ki jih že poznajo, kot pa novih, zunajparlamentarnih strank. To postavlja manjše (nove) stranke v še dodatno slabši položaj v primerjavi s parlamentarnimi strankami.

Spremljanje gledanosti oddaj po tednih. Predvolilna soočenja političnih strank so se odvijala tri tedne, zato so povprečja gledanosti tako označena tudi na spod-

njem grafu, kjer so izražene povprečne gledanosti oddaj po posameznih tednih. Pričakovali smo, da se zanimanje za predvolilna soočenja dviguje sorazmerno s približevanjem volitev. Volivci so verjetno zainteresirani, da se informirajo o različnih strankah, vendar mnogokrat niso pripravljeni spremljati predvolilnih oddaj daljše obdobje. Zato je obdobje tik pred volitvami (zadnji teden) za stranke najpomembnejši, saj v tem času pridobivajo na svojo stran predvsem neopredeljene volivce, ki predstavljajo dobršen del volilnega telesa.

Graf 4: Gledanost predvolilnih soočenj po tednih

Vir: Media publikum - AGB tele services

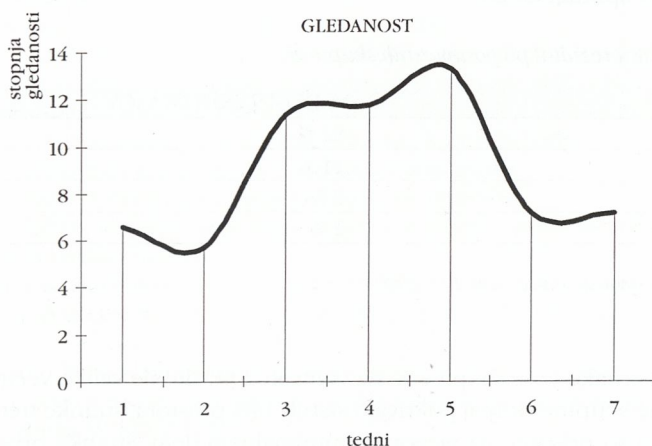
GRAF 4 prikazuje povprečno gledanost predvolilnih oddaj po tednih v času trajanja volilne kampanje (od 25.09 do 13.10.) Iz njega razberemo, da se je naša domneva o naraščanju gledanosti s približevanjem volitvam izkazala za točno. Vidimo namreč postopno naraščanje, v tretjem tednu pa se je gledanost znatno povečala. Še posebno velika je bila v zadnjih dveh oddajah (glej GRAF 3).

Iz navedenega je razvidno, da na gledanost predvolilnih oddaj najmočnejše vplivata bližina volitev in dejstvo, ali na soočenju nastopajo parlamentarne ali izvenparlamentarne stranke. Ni pa opaziti razlikovanja v gledanosti glede na obravnavano tematiko. S tem se je potrdila tudi hipoteza, da volivci niso pripravljeni spremljati volilnih predstavitev daljše časovno obdobje. Za odločitev neopredeljene množice volivcev so najpomembnejši zadnji dnevi volilne kampanje. Zato je pričakovati, da v teh zadnjih dneh stranke nagovarjajo volilno telo predvsem s pomočjo udarnih tem, izogibajo se razlaganju strankarskih predvolilnih programov, saj so ti ponavadi predolgi in za njihovo razumevanje in ločevanje med njimi povprečen neopredeljen volivec ni pripravljen žrtvovati svojega časa. Zato so, gledano s stališča povprečnega volivca, predhodne napake političnih strank pogosto nepomembne, saj se volivec osredotoča na kratko obdobje pred volitvami, nikakor ni pripravljen ocenjevati delovanja posamezne politične stranke skozi celoten poslanski mandat. Na odločitev volivcev nekoliko vpliva dejstvo, ali je določena

stranka v vladi ali ne. Kljub morebitnim vladnim napakam pri vodenju države, povprečnega volivca zanima predvsem splošna življenjska raven in tudi tu predvsem v kratkem obdobju pred volitvami.

Kot je bilo že predhodno ugotovljeno, se gledanost oddaj s približevanjem volitev povečuje. Toda iz zgornjih podatkov ni mogoče razbrati, ali je zanimanje za te oddaje nizko ali visoko. Zato smo za primerjavo vzeli gledanost programa na istem kanalu ob isti uri dva tedna pred začetkom volilne kampanje in dva tedna po končanih volitvah. S pomočjo opazovanja so bili dobljeni naslednji rezultati:

Graf 5: Gledanost oddaj na 1. programu TV SLO V terminu od 21.00 do 22.00 v času pred volilno kampanjo, v času njenega trajanja in po njej

Vir: Media publikum - AGB tele services

V grafu teden 1 in 2 predstavljata obdobje dveh tednov pred začetkom volilne kampanje. Pod številko 3, 4 in 5 so navedene vrednosti, ki so bile v izbranem terminu izmerjene v času volilne kampanje. Pod 6 in 7 je zapisana velikost gledanosti dva tedna po koncu volilne kampanje.

Iz grafa 5 je razvidno, da se je gledanost oddaj v času trajanja volilne kampanje v terminu med 21.00 in 22.00, ko so bila na sporedu predvolilna soočenja političnih strank, znatno povečala, kar kaže na zainteresiranost volilnega telesa za spremljanje predvolilnih oddaj. Ne moremo torej trditi, da je volilno telo v večini apatično do volitev in ga dogajanja v politiki vsaj v predvolilnem času ne zanimajo. Odprto pa ostaja vprašanje, ali je vzrok gledanosti želja po pridobivanju informacij ali zabava, ki jo nudi prerekanje med posameznimi akterji.

Zaključek

V zgornji analizi volilne kampanje smo se dotaknili dveh področij, ki tvorita najpomembnejši del volilnih TV kampanj.

Iz dobljenih rezultatov je poleg različnih strategij moč razbrati tudi nekatere značilnosti slovenskega političnega prostora. Pokazalo se je, da je delitev strank na štiri skupine upravičena tako s stališča načina samopredstavitve, doseženega volilnega rezultata, kakor tudi zgodovinske usode. Velike stranke dokaj dobro pokrivajo politični prostor in puščajo majhnim in novo nastajajočim strankam malo manevrskega prostora. Te skušajo pozornost pridobiti s konkretno, jasno določeno usmeritvijo, ki je pogosto dokaj radikalna. Toda izkazalo se je, da tudi ta strategija ni prinesla rezultatov, saj so stranke, ki so uvrščene v četrto skupino, skupaj zbrale komaj 1,9% glasov. Skoraj nič boljše se ni godilo obema strankama, ki sta se borili za ponoven vstop v parlament. Zanju bi lahko celo rekli, da sta stranki s slavno preteklostjo in blede sedanostjo. Rezultat strank po posameznih skupinah je predstavljen v spodnji tabeli.

TABELA 2: volilni rezultat po posameznih skupinah

SKUPINA	% DOSEŽENIH GLASOV
I. skupina	82 %
II. skupina	14 %
III. skupina	2 %
IV. skupina	2 %

VIR: <http://www.sigov.si/volitve/>, dne 1.11. 2000

Politične stranke prve skupine so na volitvah 2000 dobile veliko večino glasov. Stranke druge skupine skupaj pokrivajo slabih 14% prostora, stranke tretje in četrte skupine pa so prisotne na njegovem minimalnem delu. Stranke prve skupine predstavljajo jedro počasi konsolidirajočega se političnega prostora. Na volitvah se sicer razmerja med njimi lahko spreminjajo, vendar obstaja velika gotovost za njihovo uvrstitev v parlament, na vsakih volitvah. Za stranke druge skupine so vsake volitve lahko usodne, saj se njihova podpora giblje na pragu vstopa. V primeru, ko se jim ne bi uspelo uvrstiti v parlament bi jih najverjetneje čakala usoda tretje skupine strank.

Analiza volitev 2000 nas je pripeljala do ugotovitve, da ima Slovenija kljub temu, da se nahaja v obdobju tranzicije, že relativno dobro oblikovano strankarsko areno, kar je eden pomembnih pokazateljev konsolidiranosti demokratičnega sistema. Prvo skupino strank, ki predstavljajo trdno jedro strankarske ureditve, je volilo kar 82% udeležencev volitev. Do podobnih ugotovitev pridemo tudi pri opazovanju predvolilnih soočenj. Pokazalo se je, da obravnavane tematike ne vplivajo bistveno na gledanost oddaj. Ključni dejavnik gledanosti je ali nastopajo parlamentarne ali zunajparlamentarne stranke. Volilno telo ima v glavnem izoblikovano podobo političnega prostora in išče svojo izbiro v krogu parlamentarnih (predvsem štirih največjih) političnih strank. Sestavni del konsolidiranih strankarskih sistemov je tudi obstoj politične kulture, ki preprečuje posameznim strankam grobo napadanje konkurenčnih strank. Za volilno kampanjo 2000 lahko trdimo, da je bila umirjena in brez očitnih napadov in podtikanj (najbolj ostre in kritične so

bile po pričakovanju stranke četrte skupine). Zaključimo lahko z mislijo, da je Slovenija na področju konsolidiranja strankarske arene kljub tranzicijskemu obdobju že v veliki meri primerljiva z državami z mnogo daljšo demokratično tradicijo.

LITERATURA

- BOH, T. (2000): Stroški demokracije v Sloveniji, Ljubljana, Diplomsko delo.
- FINK - HAFNER, D. BOH, T. (2000): Volitve 2000, Volilni programi političnih strank, Ljubljana, Center za politološke raziskave, FDV-IDV.
- <http://www.rtvsl.si>, 30.10.2000.
- <http://www.sigov.si/volitve/>, dne 1.11. 2000
- <http://volitve.cati.si>, 20.11.2000
- http://www.sigov.si/volitve/udel_ve.htm, dne 20.11.2000
- LUTHAR, B.; KUZMANIČ, T.; DRAGOŠ, S.; VELIKONJA, M.; HRVATIN BAŠIČ, S.; KUČIČ, L. J.; (2001): Mit o zmagi levice: Mediji in politika med volitvami 2000 v Sloveniji; Ljubljana; Mirovni inštitut.
- MILBRATH, L. (1965): Political Participation. Chicago, Randal McNally.
- PEČJAK, V. (1994): Psihologija množice, Ljubljana, Samozaložba.
- PEČJAK, V. (1995): Politična psihologija, Ljubljana, Samozaložba.
- SPAHIĆ, B. (2000): Politični marketing - besedna in slikovna predvolilna vojna, Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti.
- Telemetrija, Media publikum - AGB tele services
- VRCAN, S. in BAKLIJIŠ, B. (1999): Pakiranje vlasti, Izbori u Hrvackoj 1995. i 1997; Zagreb, Alinea.
- VREG, F (2000): Politično komuniciranje in prepričevanje. Komunikacijska strategija, diskurzi, prepričevalni modeli, propaganda, politični marketing, volilna kampanja. Ljubljana: knjižna zbirka JAVNOST. FDV.
- Samopredstavitve političnih strank, Arhiv RTV Slovenija.
- Strankarska predvolilna soočenja, Arhiv RTV Slovenija.
- ZAJC, D. (2000): Parlamentarno odločanje, Ljubljana, FDV.

VOJAŠKO OGROŽANJE NACIONALNE IN MEDNARODNE VARNOSTI PO KONCU HLADNE VOJNE

Povzetek: *Autor v članku pojasnjuje vlogo vojaškega ogrožanja varnosti v okviru sodobnega netradicionalističnega in večdimenzionalnega pojmovanja varnosti. Povsem novih groženj varnosti po koncu hladne vojne ni. Izjeme tega aksioma bi bilo moč najti le na informacijskem in genetskem področju, sicer pa gre za intenziviranje nekaterih zelo starih pojavov, ki so stopili v kognitivno ospredje tudi zaradi zmanjšanja verjetnosti oboroženega spopada med obema veselilama po koncu hladne vojne. Z intenzivnim poudarjanjem številnih nevojaških groženj varnosti se je zmanjšala intenzivnost zaznavanja vojaškega ogrožanja varnosti, kar pa ne pomeni, da oboroženi konflikt ne predstavlja eno izmed najhujših oblik ogrožanja človekovega življenja in civilizacijskih pridobitev. Ključno obliko vojaškega ogrožanja varnosti predstavlja ravno sprožitev oboroženega konflikta oziroma vojne in ne druge izvedene oblike vojaškega ogrožanja (npr. širjenje orožij za množično uničevanje ipd.). Zaradi povezanosti groženj varnosti je pri analiziranju vojaškega ogrožanja varnosti potrebno upoštevati tudi različne nevojaške elemente. Autor v članku z metodo hierarhičnega razvrščanja v skupine (Cluster) primerja vojaško ogroženost 40 evropskih držav.*

Ključni pojmi: *vojaško ogrožanje varnosti, nacionalna varnost, mednarodna varnost, oboroženi konflikt, vojna, primerjava ogrožanja*

Uvod

V netradicionalističnem smislu razumemo ogrožanje varnosti kot kakršnokoli stanje, v katerem ni zagotovljen uravnotežen fizični, duševni ter gmotni obstoj in razvoj posameznikov, družbe, države in celotne mednarodne skupnosti. Grožnje varnosti so potemtakem tisti pojavi (problemi), ki izdatno zmanjšujejo eksistencialno in razvojno varnost (omejujejo eksistenco in razvoj) izbranega referenčnega objekta (Prezelj, 2001a). Navedena definicija izhaja iz večdimenzionalnega pojmovanja varnosti, ki zajema tako vojaške kot tudi nevojaške vidike. Nekoč ključna voja-

* Mag. Iztok Prezelj, asistent, mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede.

ška dimenzija (ogrožanja) varnosti je danes le ena od mnogih. Williams in Moskos (1997: 27) sta ponazorila prehod od vojaških k nevojaškim grožnjam v treh stopnjah: (1) V času pred hladno vojno je namreč ključno vlogo igrala grožnja konvencionalnega napada, (2) v času hladne vojne je to vlogo prevzel jedrski napad, (3) po njej pa subnacionalne in nevojaške grožnje, kot so npr. trgovanje z mamili, nenadzirane migracije, socialne patologije, gospodarska stagnacija, degradacija okolja itn.¹ Cilj tega prispevka je najti odgovor na vprašanje, kaj se je zgodilo s klasičnimi vojaškimi grožnjami varnosti po koncu hladne vojne. Če že govorimo o primatu (v našem zaznavanju seveda) nevojaških groženj varnosti, potem bi bilo smiselno proučiti, kako je ta sprememba vplivala na same vojaške grožnje varnosti. Na podlagi statistične primerjalne analize izbranih indikatorjev vojaškega ogrožanja varnosti bomo poskušali prikazati razporejanje tega pojava po vseh evropskih državah.

Nove grožnje varnosti večinoma ne obstajajo

Iz primerjalne analize varnostnih dokumentov, ki jo je avtor izvedel v sklopu projekta Hierarhija dokumentov nacionalne varnosti (1999) na Obramboslovnem raziskovalnem centru, je razvidno, da mnoge sodobne države v varnostnem okolju po koncu hladne vojne zaznavajo tako imenovane "nove grožnje varnosti" ali pa "nove varnostne izzive", kamor uvrščajo predvsem kriminal, okoljske grožnje varnosti in gospodarske grožnje varnosti. Problem tovrstnih opredeljevanj je v tem, da povsem novih groženj varnosti (z izjemo informacijskih ogrožanj) dejansko ni. Kriminal, terorizem, naravne nesreče, nevarnost gospodarske recesije ipd. so obstajali najmanj od nastanka človeške družbe dalje. Resda sta se njihova frekventnost in narava spremenili, vendar pa ne gre za nove grožnje varnosti. Spremenilo se je predvsem družbeno zaznavanje, ki po koncu hladne vojne v ospredje postavlja nevojaške vire ogrožanja varnosti. Zelo velika nevarnost jedrske vojne med obema blokoma v času hladne vojne je namreč v družbenem zaznavanju nekako "posrkala" oziroma zmanjšala druge nevojaške grožnje varnosti. Po koncu hladne vojne pa se je intenzivnost zaznavanja nevojaških groženj varnosti povečala ravno zaradi zmanjšanja nevarnosti jedrskega spopada med blokoma. Očitno je intenzivna eskalacija enega vidika ogrožanja varnosti v družbenem zaznavanju možna le na račun zmanjšanja drugih vidikov. Buzan (1991) je v zvezi s tem ugotavljal, da strah pred drastičnimi posledicami sprožitve vojaških groženj varnosti v veliki meri pojasnjuje disproporcionalni poudarek vojaški dimenziji varnosti v primerjavi z drugimi dimenzijami, pa čeprav slednji mnogokrat predstavljajo večje in bolj neposredne grožnje.

Iz omenjenega izhaja, da so vojaške grožnje varnosti v času po hladni vojni še vedno prisotne, le sodobne razvite družbe jim pripisujejo manjši pomen. To dejstvo pa ne zavrača njihove pomembnosti oziroma pomembnosti njihovega proučevanja, ko oziroma če se že enkrat sprožijo. V tem primeru še vedno predstavlja-

¹ Za ponazoritev širjenja pojmovanja varnosti na ravneh politike in znanosti glej Prezeli (2001c).

jo najdestruktivnejšo obliko izničitve vseh pridobitev človeške civilizacije. Danes pravimo, da so vojaške grožnje varnosti tradicionalno primarna kategorija v razmišljanju o varnosti na državni in meddržavni ravni, saj vključujejo uporabo vojaške sile, ki je večinoma namerna, usmerjena in ogroža vse pridobitve katerekoli družbe. Primeri vojn po koncu hladne vojne na prosoru nekdanje Jugoslavije samo potrjujejo aktualnost (proučevanja) vojaškega ogrožanja varnosti.

Oboroženi konflikt kot ključna vojaška grožnja varnosti

Sodobni avtorji in države marsikaj označujejo kot vojaško grožnjo varnosti. Denimo kopenhagenska šola je opredelila vojaško varnost kot sposobnost vlad (držav), da se ohranijo kljub zunanjim in notranjim vojaškim grožnjam. Med zunanje vojaške grožnje uvrščajo medsebojna razmerja med vojaškimi (oboroženimi) napadalnimi in obrambnimi zmogljivostmi držav in zaznave vojaških zmožnosti in namenov drugih držav (Buzan, Waever in Wilde, 1998: 50). Buzan (1991) nadalje šteje med zunanje vojaške grožnje varnosti pojave kot so kaznovalni napadi, prisvojitve ozemlja, popolna invazija in napadi na eksistenco prebivalstva (npr. blokada in bombardiranje) in celo pojav nadlegovanja ribiških ladij. V ta sklop uvršča tudi posredne grožnje, ki delujejo na zunanje interese držav (in ne na državo samo), kamor sodi varnost preskrbovalnih poti ali ozemelj strateškega pomena. Kopenhagenska šola opredeljuje vojaško varnost v povezavi z notranjimi vojaškimi grožnjami kot sposobnost vladajoče elite, da ohrani državljanski mir, ozemeljsko integriteto in sistem vladavine pred zahtevami in grožnjami s strani lastnih državljanov. Takšne grožnje predstavljajo predvsem militantni separatisti, revolucionarji, teroristi, kriminalne organizacije itd. Nadalje denimo Carnegie komisija za preprečevanje nasilnih konfliktov v svojem poročilu (*Preventing Deadly Conflict*, 1997) izpostavlja tri oblike vojaškega ogrožanja varnosti: (1) nevarnost uporabe orožij masovnega uničevanja (JKB orožje), (2) nevarnost konvencionalnega spopada med vojskami in (3) nevarnost internega nasilja, kamor štejejo terorizem, organizirani kriminal, upornišтва in represivnost režimov. Nadaljnje naštevane vojaških groženj varnosti niti ni smiselno, če ne razrešimo vprašanja, kateri vidik vojaškega ogrožanja je najpomembnejši.

Dejstvo je, da ekstremno obliko vojaške grožnje varnosti predstavlja sama sprožitev oboroženega konflikta oziroma oboroženega reševanja spora. Vsi ostali pojavi, ki jih označujemo za vojaške grožnje varnosti so neposredno ali posredno izvedeni iz njega. Denimo nevarnost širjenja jedrskega, kemičnega in biološkega orožja štejemo med vojaške grožnje varnosti ravno zato, ker bi njihova velika razširitev povečala verjetnost oboroženega konflikta.² Ključna vojaška grožnja varnosti sodobne družbe je torej oboroženi konflikt oziroma oboroženo reševanje konfliktov ne glede na vzrok.

Pomen oboroženega reševanja konfliktov v človeški zgodovini ni bil majhen. Že Clausewitz (1985) je ugotavljal, da je vojna učinkovito politično orodje in pov-

² Širjenje jedrskega, kemičnega in biološkega orožja povzroča tudi povečanje možnosti jedrskega, kemičnega in biološkega terorizma, ki pa ga navadno označujemo za nevojaški vir ogrožanja varnosti.

sem logično nadaljevanje političnih odnosov z drugimi sredstvi. Mrkić, Prelević in Begović (1981) so v tem smislu ugotavljali, da je "uporaba sile skrajno sredstvo v mednarodnih odnosih, njen najekstremnejši vidik pa je vojna". Ne smemo zanikati dejstva, da je velika večina držav nastala ravno po nasilni poti in da je bila agresorska vojna do 1919 ena izmed popolnoma običajnih in pravno dovoljenih načinov reševanja sporov na meddržavni ravni.³ Holsti (1991: 322) v zvezi s tem celo menil, da nastanek držav ne korelira samo z nasiljem in vojno, ampak tudi, da so države, ki so nastale na takšen način, še naprej večkrat vpletene v vojne. Društvo narodov je agresijo proglasilo za mednarodni zločin, vendar vojna kot sredstvo zagotavljanja varnosti ni bila povsem prepovedana. Države članice so morale izkoristiti nekatera sredstva mirnega reševanja sporov preden so lahko začele vojno. Ustanovna listina OZN pa ne prepoveduje zgolj vojne, temveč tudi vsako grožnjo ali uporabo sile proti ozemeljski nedotakljivosti in politični neodvisnosti katerekoli države. Prvi cilj OZN je namreč preprečevanje in odvrčanje groženj miru ter zatiranje agresivnih dejanj ali drugih kršitev miru (1. člen UL OZN). Takšna centralnost preprečevanja eskalacije vojaških spopadov v sodobnem sisemu kolektivne varnosti torej kaže na pomembnost vojaškega ogrožanja varnosti v človekovi zgodovini. Opredelitev agresije v resoluciji Generalne skupščine OZN (A/AC, 134/L-46, 12 April, 1974) lahko razumemo kot opredelitev posameznih oblik vojaškega ogrožanja varnosti. Resolucija opredeljuje agresijo kot uporabo oborožene sile s strani neke države proti suverenosti, ozemeljski celovitosti in politični neodvisnosti druge države. Po tem dokumentu sodijo med agresivna dejanja (beri vojaške grožnje varnosti) naslednja dajanja neglede na vojno napoved: oborožena invazija, napad ali okupacija ozemlja neke države, bombardiranje in kakršenkoli napad na oborožene sile, blokada pristanišč ali obal neke države, pošiljanje prostovoljnih ali najemniških oboroženih skupin, ki izvajajo oborožene napade ipd. Agresivna vojna je opredeljena kot zločin proti mednarodnemu miru. S prepovedjo agresivne vojne pa fenomen vojaškega ogrožanja sploh ni izginil. Mnoge agresivne vojne so se začele voditi pod pretvezo, da je šlo za obrambne vojne. Po drugi strani pa je nastalo več znotrajdržavnih vojaških spopadov, katere mednarodna skupnost težje regulira. Poseg po nasilnih sredstvih danes še vedno izvira iz izbire političnih voditeljev in prebivalstva, zgodi pa se takrat, ko ti mislijo, da bo nasilje doseglo njihove cilje, ali pa da je uporaba nasilja nujna za preživetje.

Vojaško grožnjo globalni varnosti z največjimi možnimi posledicami predstavlja jedrski spopad med velesilami, kar pa po koncu hladne vojne ni preveč verjetno, vendar ne povsem neverjetno. Konvencionalna vojna, kot sta bili prva in druga svetovna vojna, danes tudi ni preveč verjetna, obstaja pa ogromno število manjših internih oboroženih konfliktov, kar povzroča delitev držav na stabilne in nestabilne.

Temeljno vojaško grožnjo varnosti sodobne družbe, to je oboroženi konflikt, opredeljuje SIPRI kot sporne nezdržljivosti med dvema stranema glede vlade ali ozemlja, pri čemer uporaba oborožene sile povzroči vsaj 25 žrtev na leto. Pogoji, ko govorimo o oboroženem konfliktu, je, da je vsaj ena stran v sporu vlada določene

³ Tudi pravni sistem, ki se danes ureja vedenje držav v mednarodni skupnosti, se deli na mirnodobno in vojno pravo.

države. Nezdržljivosti v zvezi z vlado se nanašajo na tip političnega sistema, zamenjavo vlade ali spremembo njene sestave, nezdržljivosti v zvezi z ozemljem pa so povezane s statusom ozemlja, kjer gre v primeru meddržavnega konflikta za spremembo države, ki nadzira ozemlje, v primeru znotrajdržavnega konflikta pa za odcepitev ali avtonomijo (Wallenstein in Sollenberg, 1998: 633). Omenjena avtorja ločujeta tudi med manjšimi oboroženimi konflikti, srednjimi oboroženimi konflikti in vojno. Pri manjših oboroženih konfliktih je število žrtev v času konflikta manj kot 1000, pri srednjih je to število več kot tisoč od začetka konflikta in manj kot tisoč v vsakem letu, pri vojni pa je to število večje od 1000 v vsakem letu.⁴ Iz tega lahko ugotovimo, da obstaja visoka povezanost, vendar zgolj navidezna enakost, med pojmi vojna, vojaški konflikt in oboroženi konflikt. Namreč, vsaka vojna je vojaški in oboroženi konflikt, ni pa vsak vojaški in oboroženi konflikt vojna. Wallenstein in M. Solenberg (1998: 621) sta na podlagi statistične analize identificirala 103 oborožene konflikte na 69 lokacijah po svetu med letoma 1989 in 1997, od katerih jih je 42 občasno doseglo stopnjo vojne. Leta 1997 je bilo aktivnih 33 oboroženih konfliktov na 26 lokacijah, kar predstavlja rahlo zmanjšanje števila konfliktov in lokacij v primerjavi s prejšnjimi leti. Med 33 oboroženimi konflikti tega leta je bilo 7 vojn, 14 srednjih in 12 manjših oboroženih konfliktov. Največ vojn pa je bilo leta 1991 in 1992 (20 vsako leto), število srednjih oboroženih konfliktov je bilo najvišje leta 1994 (19), manjših pa leta 1992 (23). Večina oboroženih konfliktov od 1989 do 1997 je bila znotrajdržavnih (88 od 103), le 9 znotrajdržavnih z zunanjo intervencijo in 9 meddržavnih.⁵ V letu 1997 je bilo od 33 oboroženih konfliktov 29 znotrajdržavnih, trije znotrajdržavni z zunanjo intervencijo in zgolj en meddržavni oboroženi konflikt (Indija - Pakistan). Regionalna razporeditev oboroženih konfliktov priča o tem, da je bilo leta 1997 največ aktivnih oboroženih konfliktov v Aziji (14) in Afriki (14), na Bližnjem vzhodu (3) in v obeh Amerikah pa manj (2), medtem ko v Evropi ni bilo nobenega, kar bistveno otežuje merjenje tovrstne grožnje na izbranem vzorcu držav. Avtorja ugotavljata, da obstaja 15 "konfliktnih območij", kjer je največ oboroženih spopadov.⁶ V tem smislu sta v Evropi vojaško najbolj ogroženi območji Balkana in Kavkaza, na Bližnjem vzhodu je to območje, ki je naseljeno s Kurdi in Palestinci, nato Irak in Iran, v Aziji pa gre za del osrednje Azije ter zahodni in vzhodni del južne Azije itn.

Pomen spornosti ozemlja v oboroženem konfliktu

Iz zgornje opredelitve oboroženega konflikta je razvidno, da so problemi v zvezi z nadzorom ozemlja tesno povezani z oboroženimi konflikti po svetu.

⁴ V klasifikacijo so uvrščeni zgolj tisti oboroženi konflikti, v katerih je umrlo več kot 25 ljudi na leto.

⁵ Vloga zunanje vojaške grožnje se je zmanjšala na račun povečanja notranjih vojaških groženj. Meddržavne vojaške spopade so načeloma zamenjala vojaška reševanja notranjih sporov, ki jih spodbujajo centrifugalne sile na ravni rasnih, etničnih in verskih identitet.

⁶ Kopenhagenska šola z varnostnim območjem razume geografski prostor, kjer obstaja soodvisnost državnih rivalstev, interesov, percepcij ogrožanj in podobno (glej Buzan, 1991: 190; Buzan, Waever, Wilde, 1998).

Geopolitična teorija poudarja, da je geografska dimenzija ključna dimenzija vseh konfliktov. O'Sullivan (1986: 2) v tem smislu celo meni, da ozemeljski spori predstavljajo glavni razlog konfliktov in vojn. Celotno največje nevarnosti človeškemu življenju in blagostanju naj ne bi izhajale iz abstraktnih ideoloških nasprotij, ampak iz želja po ozemlju, saj sta vsaka država in družba življenjsko vezani na svoje ozemlje. Sama vojna je zato v zgodovini največkrat povzročila ravno ozemeljske spremembe (glej Tir, Schafer, Diehl, Goertz, 1998: 89) in nadzor nad ozemljem je tako pomemben za človeštvo ravno zato, ker zagotavlja prostor, hrano in vire za življenje. Iz tega razloga so si družbeni kolektivi pogosto na nasilen način razdelili prostor na ozemeljske enote in v tem smislu ga pogosto tudi branijo z nasiljem. S tem je povezan tudi problem meja, saj nastanek vsake ozemeljske enote pomeni ogrožanje obstoječe ozemeljske delitve. V tem smislu Vasquez (1995: 282) ugotavlja, da je "vzajemno priznanje meja ključni predpogoj za mir". Holsti (1991: 307) v zgodovinskem pregledu vzrokov konfliktov in vojn od leta 1648 do 1989 ugotavlja, da so ravno ozemeljski problemi in konflikti največkrat povzročili oboroženi konflikt. Od leta 1648 do prve svetovne vojne je bilo namreč 50 % vseh vojn zaradi ozemeljskih sporov in ambicij, potem pa je delež začel upadati in pristanal na 31 % v času med 1945 in 1989, kar pa je še vedno največ od vseh ostalih možnih (analiziranih) vzrokov.

Pomen ozemlja pri oboroženem konfliktu aksiomično potegne za seboj pomen razdalje. Vasquez (1995) poudarja pomen razdalje, saj je bila v zgodovini večina vojn vodena med sosednjimi ali vsaj bližnjimi državami. Od leta 1815 dalje je bilo 90 % vseh meddržavnih vojn in 85 % vseh meddržavnih rivalstev ravno med sosedji. Zunanja vojaška grožnja torej prihaja prvenstveno od sosedov. Sosedstvo ali bližina pa seveda sama po sebi ne predstavlja vzroka za vojno, vendar sta nujni pogoj za njen nastanek. Tudi O'Sullivan (1986: 10) omenja bližino oziroma razdaljo kot ključno prvinco, ki določa (zmanjšuje oziroma povečuje) moč, sredstva in pogum držav za vojaško delovanje. Sodobna vojaška tehnologija seveda omogoča preseganje problema razdalje, vendar ne povsem.

Zelo težko je oceniti, koliko ozemeljskih in mejnih sporov obstaja na svetu v tem trenutku. Glassner (1993: 84) ocenjuje, da obstaja okrog 100 kopenskih ozemeljskih sporov, medtem ko je pomorskih sporov toliko, da lahko predstavljajo povsem svojo kategorijo, čeprav so tesno povezani s kopenskimi. Holsti (1991) ocenjuje, da je na začetku devetdesetih let obstajalo okrog 80 spornih meja in ozemelj, vendar je večina njih spečih predvsem zato, ker postaja oboroženo reševanje takšnih vprašanj vedno manj priljubljena in uporabljana metoda.

Tesna povezanost vojaških groženj varnosti z nevojaškimi dimenzijami ogrožanja varnosti

Danes je praktično nemogoče govoriti o vojaški grožnji varnosti družbe brez navezovanja na grožnje varnosti iz drugih dimenzij. Vojaška dimenzija varnosti sodobnih družb in držav je potemtakem zelo tesno povezana z nevojaškimi dimenzijami. To pomeni, da eskalacija vojaškega ogrožanja varnosti vpliva na eska-

lacijo nevojaških groženj in obratno. To tudi pomeni, da moramo pri celovitem analiziranju vojaškega ogrožanja posamezne države upoštevati tudi številne nevojaške dejavnike kot možne vzroke ali posledice.

Carnegie komisija za preprečevanje nasilnih konfliktov je v svojem poročilu (*Preventing Deadly Conflict*, 1997) oblikovala tabelo kazalcev tveganih držav. Po tem poročilu tvegano situacijo predstavlja kombinacija demografskih pritiskov (visoka smrtnost otrok, hitre spremembe v populacijskem gibanju, vključno z begunci, visoka gostota prebivalstva, neenakomerni odstotek mladega prebivalstva, nezadosten dostop do vode in hrane, obstoj etničnih skupin, ki si delijo zemljo itn), pomanjkanja demokratične prakse (kriminalizacija države in nespoštovanje človekovih pravic), hitrega menjavanja oblastnih struktur, etničnost oblastne elite, ki se razlikuje od večinske etničnosti, težav pri delovanju javnih služb, slabega gospodarskega stanja, etnično neenakomernega gospodarskega razvoja, pomanjkanja trgovanja, obstoja maščevalnih skupin, bega prebivalstva in nerazrešena manjšinska vprašanja. Tem elementom poročilo dodaja še kopičenje oborožitve, povečevanje brutalnega političnega nasilja, povečevanje naklepnih ubojev in podžigalno uporabo množičnih medijev. V nevarnosti, da se konflikti rešujejo z nasiljem, so tudi države v demokratični tranziciji, kjer se demokratične institucije še niso povsem oprijele. Poročilo je navedlo daleč največ povezav, pojavlja pa se mnogo avtorjev, ki identificirajo ali razdeljujejo posamezne povezave. Tako tudi Holsti (1991: 324) identificira zapletene situacije, ki bodo v prihodnosti vodile k mednarodnim oboroženim konfliktom. Na prvo mesto je postavil gospodarsko recesijo, ki lahko v končni fazi privede do uporabe oboroženih sil za zaščito blagostanja. Nadalje lahko k uporabi oboroženih sil za agresijo na sosednje države prispevajo okoljske nesreče kar pa ni preveč verjetno, potem lahko vodi v oboroženi konflikt kombinacija prevelike gostote prebivalstva, stopnje rojstev, pomanjkanja naravnih virov, onesaženja, prekomernega izsekavanja in posledičnih migracij (ter begunskih valov) v sosednje države s podobnimi problemi. Nazadnje Holsti še poudarja uporabo oboroženih sil proti proizvajalcem drog ali teroristom v sosednjih državah. Smith (1997: 48) je na tem področju dokazal, da je bil indeks človekovega razvoja v času od 1990 do 1995 pozitivno povezan z pojavom vojne, saj je bilo 57 % vseh vojn v tem času v državah z nizkim, 34 % v državah s srednjim in le 14 % v državah z visokim indeksom. Rummel (1997: 165) je v svoji analizi 162 držav ugotavljal, da so različne spremenljivke nasilja pozitivno povezane (denimo notranja vojna, upori, čistke, revolucije, državni prevrati itd.). To pomeni, da obstaja tendenca, da so države hkrati izpostavljene več oblikam nasilja. Ugotovil je tudi, da sta stopnji nedemokracije in števila etničnih skupin pozitivno povezani z revolucijami in gverilskimi vojnami. V povezavi s tem je Vanhanen (1999: 65) ugotovil pozitivno korelacijo med etnično heterogenostjo in etničnim konfliktom. Če je politična oblast centralizirana, nedemokratična in podrejena članstvu le iz ene družbene verske, jezikovne ali etnične skupine oziroma kake druge kulturne skupine, potem je verjetnost nasilja po njegovem mnenju zelo velika.

Statistična primerjalna analiza nekaterih kazalcev vojaških groženj varnosti na vzorcu evropskih držav

V nadaljnji analizi bomo uporabili 4 kazalce vojaškega ogrožanja varnosti.

Slika 1: Empirični kazalci vojaškega ogrožanja varnosti

Spremenljivka	Vir	Ime v bazi	Vrsta spremenljivke	Vrednosti
1. Mednarodni ozemeljski spor v letu 1998	World Factbook 1998, CIA	TER_CON	Dihotomna	1:ni vpletena 2:je vpletena
2. Intenzivnost konflikta 1998/99	KOSIMO Quantitative Violent and Nonviolent Conflict Databank (Heidleberg Institute for International Conflict Research)	INT_CON	Ordinalna	0:ni konflikta 1:latentni konflikt 2:nenasilna kriza 3:nasilna kriza 4:vojna
3. Stopnja intenzivnosti konflikta (na podlagi števila žrtev 1996/1997)	World Disaster Report, 1998	CON_INT	Ordinalna	0:nenasilne oblike konflikta (v bazi ni podatka) 1: Nasilni politični konflikt (manj kot 100 žrtev v letu 1996) 2: konflikt nizke intenzivnosti (od 100 do 1000 žrtev) 3: konflikt visoke intenzivnosti (nad 1000 žrtev)
4. Stopnja nasilnega izražanja etničnih konfliktov v času od 1990 do 1996	Domestic Ethnic Conflict and Ethnic Nepotism: A Comparative Analysis, Journal of Peace Research, 1999 (Vanhanen Tatu)	NAS_KON	Intervalna	Na intervalu od 0 do 100

Zgornja analiza je pokazala, da je ozemeljski spor najpogostejši vzrok oboroženega konflikta, zato je tovrstno spremenljivko smiselno vključiti v analizo. CIA World Factbook navaja za leto 1998 podatke o tradicionalnih mejnih sporih med državami, kamor pa sodijo tudi spori za nadzor ozemlja zaradi virov in iredentistični oziroma secesionistični problemi znotraj držav. V vzorcu 40 evropskih držav je 26 (63 %) vpletenih v kakršenkoli notranji ali zunanji ozemeljski konflikt (spremenljivka TER_CON), kar pa seveda še ne pomeni oboroženega reševanja tega konflikta. Prehod iz nenasilnega v nasilni konflikt znotraj družb in med družbami oziroma državami dobro ponazarjajo naslednje tri spremenljivke, ki merijo intenzivnost kon-

flikta. Prva spremenljivka (INT_CON) meri intenzivnost konflikta na manj običajen način, saj meri njegovo trajanje in obseg. Heidelbergški inštitut za raziskovanje mednarodnih konfliktov opredeljuje konflikt kot nasprotje interesov glede nacionalnih vrednot in zadev, kot so neodvisnost, samoopredelitev, meje, ozemlje, razdelitev moči itn.). Iz našega vzorca držav je bilo leta 1998 največ (26 ali 63 %) nevpletenih v kakšen zelo resen konflikt, 3 države so bile vpletene v latentni konflikt (Ciper, Češka, Slovaška), 6 držav v nenasilno krizo (Francija, Grčija, Islandija, Moldova, Norveška in Romunija), 4 države v nasilno krizo (Jugoslavija, Španija, Velika Britanija in Gruzija) in dve državi v vojno (Rusija, Turčija). Iz baze KOSIMO je razvidno, da je določena država lahko vpletena v več konfliktov različnih intenzivnosti. V takšnem primeru sem v naši bazi uporabil oznako za najvišjo stopnjo konflikta. Druga spremenljivka meri intenzivnost konflikta na bolj klasičen način, to je s številom žrtev (CON_INT). Nenasilna oblika konflikta, kjer torej v letu 1996 ni bilo žrtev, je značilna za 28 (68 %) držav iz vzorca. Iz tega je razvidno, da pri primerjavi z rezultati prejšnje spremenljivke obstajajo rahle razlike v rezultatih že pri merjenju istega pojava z različnimi kriteriji. Nasilni politični konflikt, v katerem je bilo manj kot 100 žrtev v enem letu, je bila značilnost 6 držav (Ciper, Francija (Korzika), Makedonija, Velika Britanija (Severna Irsko), Srbija in Španija), konflikt nizke intenzivnosti (žrtev med 100 in 1000 v letu dni) je značilnost 5 držav (BIH, Rusija, Gruzija, Italija (Camorra) in Hrvaška). Konflikt visoke intenzivnosti (več kot 1000 mrtvih) je bilo moč najti le v Turčiji in Albaniji. Tretja uporabljena spremenljivka (NAS_KON) pa na intervalu meri stopnjo nasilnega izražanja etničnih konfliktov (jezikovnih, verskih in rasnih konfliktov). Vanhanen (1999) je s to spremenljivko na podlagi največje stopnje nasilja v času med 1990 in 1996 meril etnični konflikt. Meril ga je na lestvici od 0 do 100, kjer se z naraščanjem vrednosti indeksa povečuje tudi stopnja etničnih demonstracij, nemirov in nasilja. Vrh lestvice pa zavzemajo družbe/države, kjer so se razvili etični terorizem, etnična vojna in genocid. Frekvenčna razporeditev družb/držav na tej lestvici je zelo nesimetrična, saj je v kar 12 državah vrednost 5 in v 10 vrednost 10. Med najbolj problematične sta sodili Hrvaška in BIH z vrednostima 100, sledila je Gruzija (60) in Moldova, Rusija, Turčija in Jugoslavija (40), najmanj problematične družbe/države pa so bile Poljska, Malta, Luxemburg, Irsko, Islandija in Belorusija.

Metoda glavnih komponent, ki je bila izvedena na našem sklopu spremenljivk, pokaže na njegovo koherentnost (enodimenzionalnost), saj se odraža zgolj v eni komponenti. Delež celotne variance, ki jo pri spremenljivkah pojasni glavna komponenta, je 53 %. S komponento, ki jo tvorijo spremenljivke, je še najmanj povezana spremenljivka "mednarodni ozemeljski spor", kar je normalno, saj ozemeljski spor še ne pomeni nujno oboroženega in nasilnega konflikta, čeprav pogosto vodi v to smer. V tem smislu so mednarodni ozemeljski spori signifikantno povezani le z intenzivnostjo konflikta glede na trajanje in obseg (INT_CON) (Spearmanov korelacijski koeficient $S_{1,2} = 0,35$). Vrednosti statistično značilnih korelacijskih koeficientov znotraj sklopa pokažejo, da so vojaške grožnje varnosti med seboj pozitivno povezane. Še največje povezane obstaja med intenzivnostjo konflikta glede na žrtve in stopnjo nasilnega reševanja etničnih konfliktov ($S_{3,4} = 0,6$).

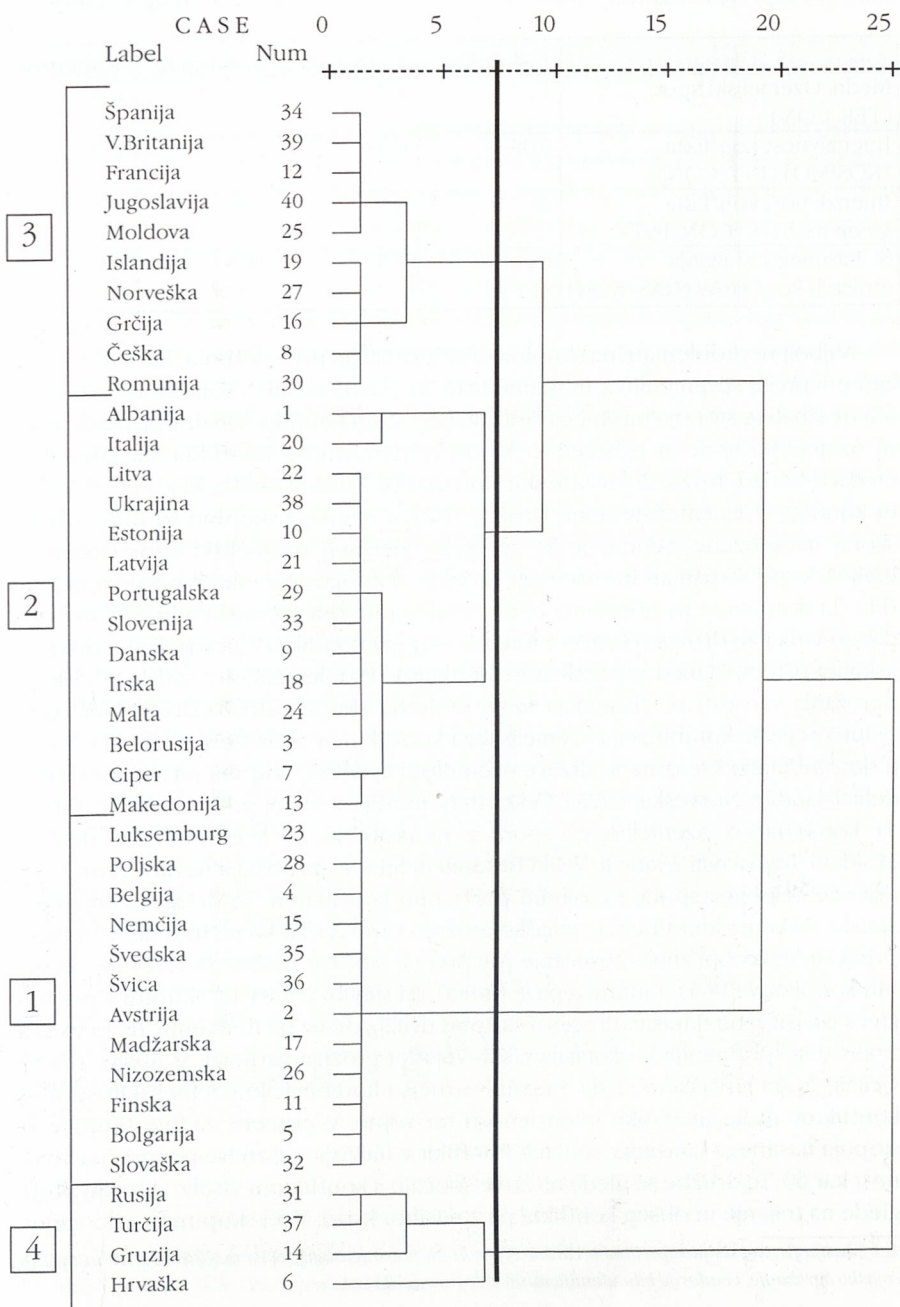
Pri nadaljni analizi je bila uporabljena hierarhična ("Cluster") metoda razvrščanja držav v skupine, s katero so bile dobljene 4 skupine podobno vojaško ogroženih družb/držav.

Slika 2: Združevanje držav v skupine glede na kazalce vojaškega ogrožanja varnosti.

HIERARCHICAL CLUSTER ANALYSIS

Dendrogram using Ward Method

Rescaled Distance Cluster Combine

V prvi skupini so povprečno najmanj, v četrti skupini pa najbolj vojaško ogrožene države iz vzorca. Naraščanje povprečij ogroženosti po skupinah ponazarja slika 3.

Slika 3: Povprečja kazalcev vojaških groženj varnosti po skupinah ogroženosti.

	1. skupina	2. skupina	3. skupina	4. skupina
Medn. Ozemeljski spor (TER_CON)	1	1,92	2	2
Intenzivnost konflikta (KOSIMO) (INT_CON)	0,08	0,07	2	2,75
Intenzivnost konflikta glede na žrtve (CON_INT)	0	0,5	0,4	2,25
St. nasilnega izražanja etničnih konfliktov (NAS_KON)	6,6	7,5	18,5	60

Najbolj neproblematična skupina družb/držav je prva skupina, kjer so na podlagi povprečij spremenljivk uvrščene tiste, ki praktično niso vojaško ogrožene. V teh družbah je stopnja nasilnega izražanja etničnih konfliktov najnižja, mednarodni ozemeljski spor ni prisoten in kazalca intenzivnosti konflikta sta takorekoč enaka 0. Izmed družb/držav iz te skupine izstopa samo Slovaška, ki je imela "latentni konflikt" z Liechtensteinom. Družbe/države iz druge skupine so tudi vojaško skoraj neogrožene, vendar je že za vsako značilen ozemeljski spor (razen za Italijo), ki po izkušnjah in rezultatih raziskav najpogosteje vodi v oboroženi konflikt. Ta skupina še ne ponazarja zelo očitnega prehoda k vojaški ogroženosti, vendar so v njej že družbe/države, v katerih stopnja konflikta v primerjavi z drugimi eskalira (Ciper, Makedonija, Albanija in Italija).⁷ Problematični v smislu vojaškega ogrožanja varnosti pa postaneta tretja in četrta skupina družb/držav, kjer se že očitno pojavlja kombinacija ozemeljskega konflikta in oboroženega nasilja. V tretji skupini imajo vse družbe/države ozemeljski konflikt, skupina pa se deli na dva dela. Islandija, Norveška, Grčija, Češka in Romunija so manj problematične, saj gre za kombinacijo ozemeljskega spora z nenasilnimi ali latentnimi konflikti, v Moldovi, Jugoslaviji, Franciji, Veliki Britaniji in Španiji pa obstaja nevarna kombinacija ozemeljskega spora z nasilnim političnim konfliktom. Te države so mejne v smislu, da lahko identificirajo vojaško grožnjo varnosti, lahko pa tudi ne. V vsakem primeru lahko opazimo povečanje povprečne stopnje nasilnega reševanja etničnih konfliktov (18,5), zanimivo pa je tudi to, da število žrtev v tej skupini v primerjavi s prejšnjo ne naraste. Pri četrti skupini družb/držav pa ni dvoma, da je v času zajemanja spremenljivk obstajala jasna vojaška grožnja varnosti. V Rusiji, Turčiji, Gruziji in na Hrvaškem je šlo za najnevarnejšo kombinacijo ozemeljskih sporov, konfliktov nizke in visoke intenzivnosti ter vojne. V primeru zadnje skupine je stopnja nasilnega izražanja etničnih konfliktov najvišja, saj znese povprečna vrednost kar 60. Te družbe se glede na žrtve soočajo s konfliktom visoke intenzivnosti, glede na trajanje in obseg konflikta pa z nasilno krizo. V tej skupini bi zelo verjet-

⁷ Italija je v tej skupini predvsem zaradi žrtev, ki jih povzroča italijanska mafija. To sicer ni tipično vojaško ogrožanje, vendar je bilo identificirano s strani raziskovalcev.

no bila tudi BIH, vendar jo je SPSS izločil zaradi manjkajoče vrednosti pri eni od spremenljivk.

Sklepne misli

Sklepne misli glede vojaškega ogrožanja nacionalne in mednarodne varnosti lahko strnemo v nekaj točk:

1. Netradicionalistično pojmovanje ogrožanja varnosti je z intenzivnim poudarjanjem številnih nevojaških groženj zmanjšalo intenzivnost zaznavanja vojaškega ogrožanja varnosti. Relativna izguba pomena vojaškega ogrožanja varnosti v družbeni zaznavi pa še ne pomeni njenega absolutnega razvrednotenja. Oboroženi spopadi, ko se sprožijo, še vedno predstavljajo eno izmed najhujših oblik ogrožanja človekovega življenja in uničevanja vseh civilizacijskih pridobitev.
2. Povsem novih groženj varnosti po koncu hladne vojne ni. Izjeme tega aksioma bi bilo moč najti le na informacijskem in genetskem področju, sicer pa gre za intenziviranje nekaterih zelo starih pojavov, ki so stopili v kognitivno ospredje tudi zaradi zmanjšanja verjetnosti oboroženega spopada med obema blokoma iz hladne vojne.
3. Ključno obliko vojaškega ogrožanja varnosti predstavlja sprožitev oboroženega konflikta oziroma vojne in ne druge izvedene oblike vojaškega ogrožanja (npr. širjenje orožij za množično uničevanje ipd.). Centralnost vojaške komponente pri vedenju držav je izražena med drugim tudi z nastankom sistema kolektivne varnosti (OZN) kot mehanizma zagotavljanja mednarodnega miru in varnosti, ki temelji na preprečevanju vojaške agresije v mednarodnih odnosih.
4. Pri proučevanju vojaškega ogrožanja varnosti sodobnih držav in družb se je potrebno osredotočati tudi na ozemeljske oziroma mejne konflikte, saj predstavljajo najpogostejši vzrok za nastanek oboroženega konflikta.
5. Vojaške grožnje varnosti so tesno povezane z nevojaškimi grožnjami varnosti. Vojaške grožnje se lahko sprožijo kot posledica eskalacije številnih nevojaških groženj in obratno. To pomeni, da mora analiziranje vojaškega ogrožanja varnosti v dokaj veliki meri upoštevati različne nevojaške vzroke. Velika prepletenost groženj varnosti zahteva tudi vedno bolj intenzivno sodelovanje med različnimi vojaškimi in nevojaškimi nacionalnovarnostnimi institucijami, državami in mednarodnimi organizacijami (glej Prezelj, 2001b).
6. Statistična analiza nekaterih indikatorjev vojaškega ogrožanja varnosti je pokazala, da je Slovenija vojaško neogrožena, vendar pa ima ozemeljski spor s Hrvaško, kar zgodovinsko gledano predstavlja najpogostejši vzrok za nastanek oboroženega konflikta. To se ne bo zgodilo zaradi dovolj visoke stopnje demokratičnosti političnih režimov obeh držav. Demokracije medsebojne prepire raje rešujejo z nevojaškimi sredstvi.

LITERATURA

Buzan, Barry (1991): *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, London: Harvester Wheatsheaf.

- Buzan, Barry, Waever, Ole, de Wilde, Jaap (1998): *Security: A New Framework for Analysis*, London: Lynne Rienner Publishers.
- (1998) *CIA World Factbook*, Washington D.C.: Brassey's.
- Clausewitz, Carl (1985): O vojni. Časopis za kritiko znanosti, št. 75/76.
- Glassner, Martin Ira (1993): *Political Geography*, New York: John Wiley and Sons.
- (1999) *Hierarhija dokumentov nacionalne varnosti, raziskovalna naloga*, Ljubljana: Obramboslovni raziskovalni center.
- Holsti, Kalevi (1991): *Peace and War: Armed Conflicts and International Order 1648-1989*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mrkić, Slavko, Prelevič, Miloš in Begović, Ante (1981): *Teorija o ratu*, Split: Vojna štamparija.
- O'Sullivan, Patrick (1986): *Geopolitics*, London: Croom Helm.
- (1997) *Preventing Deadly Conflict - Final Report*, Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict, New York: Carnegie Corporation.
- Prezelj, Iztok (2001a): Grožnje varnosti, varnostna tveganja in izzivi v sodobni družbi: razreševanje nekaterih terminoloških dilem, *Teorija in praksa*, 38(1).
- Prezelj, Iztok (2001b): Nujnost medorganizacijskega sodelovanja pri zagotavljanju nacionalne in mednarodne varnosti, V: Pagon, Milan (ur.): *Dnevi varstvoslovja*, Ljubljana: VPVŠ.
- Prezelj, Iztok (2001c): *Perspektive razvoja varnostnih študij v sodobnem svetu in Republiki Sloveniji*, V: Pagon, Milan (ur.): *Pomen in perspektive visokošolskega izobraževanja na področju varnosti*, Ljubljana: VPVŠ.
- Rotfeld, Adam Daniel (1998): *Transformation of the World Security System*. SIPRI Yearbook 1998, Oxford: Oxford University Press.
- Rummel, Rudolph (1997): Is Collective Violence Correlated with Social Pluralism. *Journal of Peace Research*, 34(2).
- Smith, Dan (1997): *Der Fischer Atlas Kriege und Konflikte*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- (1992) *Ustanovna listina OZN*. Ljubljana: Društvo za Združene narode za RS.
- Vanhanen, Tatu (1999): Domestic Ethnic Conflict and Ethnic Nepotism: A Comparative Analysis. *Journal of Peace Research*, 36(1).
- Vasquez, John (1995): Why Do Neighbours Fight? Proximity, Interaction or Territoriality. *Journal of Peace Research*, 32(3).
- Wallensteen, Peter in Sollenberg Margareta (1998): Armed Conflict and Regional Conflict Complexes, 1989-97. *Journal of Peace Research*, 35(5).
- Williams, John Allen in Moskos, Charles (1997): *Civil-Military Relations After the Cold War*, V: Bebler, Anton (ur.), *Civil-Military Relations in Post-Communist States: Central and Eastern Europe in Transition*, London: Praeger.
- (1998) *World Disasters Report*, Oxford: International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, Oxford University Press.

UTELEŠENJE SEBSTVA IN IZGRADNJA IDENTITETE OB SPOMINU NA HRANO¹

O telesu, identiteti in spominu kot o socialnih produktih hrane

Povzetek: Prispevek govori o telesu, identiteti, spominu ter subjektiviteti kot socialnih produktih hrane in predstavlja neobičajno dilemo, kako misliti hrano kot fenomen antropologije vsakdanjega življenja in antropologije lastnega sveta. Zdi se, da je hrana močno povezana z družbenim življenjem vsakega posameznika in pomembno zaznamuje skozi geste hranjenja in prehranjevanja človeka, njegovo mentaliteto in identiteto. Osnovni namen proučevanja je pogledati v samo strukturo simbolnih pomenov in družbenih učinkov hrane in hranjenja, ki jih imata na konkretne in partikularne subjekte.

Hrana determinira vsakdan, kreira človekovo telo, transmittira spomin, konstruira mentaliteto in subjektiviteto. Raziskovanje temelji na analizi in interpretaciji pridobljene empiričnega gradiva, ki je podprto z določenimi teoretski-

861

* Vladislav-Vlado Kotnik, univerzitetni diplomirani sociolog kulture in profesor filozofije.

¹ Sintagma 'utelešenje sebstva' izhaja iz anglosaške literature (angl. embodiment of the self) in v zvezi z obravnavanjem pomena hrane in družbenih praks, ki spremljajo gesto prehranjevanja, meri na vidik vpliva hrane na vzpostavljanje telesnosti, oblikovanje telesa in njegovih dimenzij. V proces utelešenja sebstva skozi perspektivo hrane je pravzaprav vključen tudi koncept konstrukcije identitete partikularnega subjekta kot tistega, ki hrano konsumira. V tej trditvi se nahaja ideja, da hrana veliko bolj prispeva h konstruiranju posameznikove identitete in da element hrane v vsakdanjem življenju ljudi ne more biti pojmovan kot nekaj samoumevnega ali celo banalnega. Izraz 'identiteta' rabim v smislu rezultata interakcije med subjektom in hrano kot objektom prehranjevanja. To pomeni, da pojem identitete ni "naravna", fiksna in statična kategorija, temveč proces, ki ni nikoli končan ali zaključen. Tretji element, i.e. spomin na hrano, je za tukajšnjo analizo pomemben predvsem zaradi načina metodološke zastavitve raziskave, ki je vključevala zbiranje podatkov na podlagi spomina na osebne izkušnje s hrano. Tekst tako ne razvija konceptualizacije spomina v smislu njegove konstrukcije in se ne ukvarja z vprašanji glede transmitterjev spomina informantov. Pojma 'sebstvo' in 'subjektiviteta' se naslanjata na diskurz novoveške filozofske tradicije; njun razvoj je bistveno pogojen z vplivom nemškega klasičnega obdobja v zgodovini filozofije. Po Foucaultu je izraz 'sebe' (angl. self) najprej refleksiven zaimek, tukaj rabljen samostalniško (t.j. sebstvo), ki vključuje tudi videnje o lastni identiteti. Foucault pravi: "Ko skrbiš za telo, ne skrbiš zase oz. za samega sebe. Sebstvo ni obleka, orodje ali lastnina, marveč mora biti dojeta kot princip oz. način, ki uporablja orodja; ni princip telesa, ampak princip duše" (cf. Foucault, 1997: 230). Ker pa Foucault zatrdi, da skrb zase ni skrb za dušo-kot-substanco, temveč skrb za dejavnost, v tekstu na nekaterih mestih uporabljam izraz 'telesna subjektiviteta', s katerim poskušam vzpostaviti specifičen pomen relacije med sebstvom in telesom. Z uporabo izraza 'utelešenje sebstva' in 'telesna subjektiviteta' poskušam pokazati na dvoumnost pojmovanja telesa v relaciji do sebstva. Zdi se, da diskurz o hrani pokaže na pomembnost povezave med produkcijo in percepcijo telesa na eni strani ter izgradnjo in kultivacijo sebstva na drugi.

mi koncepti (Deborah Lupton, Claude Lévi-Straussa, Marcela Maussa, Anne Freud, Michela Foucaulta in drugih).

Ključni pojmi: hrana, antropologija hrane in prehranjevanja, vsakdanje življenje, telo, spomin, subjektiviteta

Uvod

Hrana, prehranjevalne navade in človekov odnos do hrane so komponente, za katere se zdi, da so docela dojete kot banalne in samoumevne prakse vsakdanjega življenja. Predvidevam, da mora vsakdo kot živo bitje jesti in se prehranjevati, če hoče funkcionirati oz. preživeti. To pomeni, da je hrana univerzalni pogoj za obstoj in da ima vsakdo določene izkušnje ter vzpostavlja nekakšno razmerja do tega specifičnega, a dovolj splošnega področja človekovega udejstvovanja. Dozdevna banalnost, ki se pripisuje hrani, je varljiva in zmotna. Hrana in prehranjevalne navade ter njihove preference niso le stvar "kurjenja naših kalorij oz. nas samih", ublažitev lakote in muk ter uživanje v gustatorskih senzacijah. Hrana in prehranjevanje sta bistvena za izoblikovanje človekove subjektivitete, pomena sebstva in izkušenj njegovega utelešenja. S tem poudarjam, da so načini, kako živimo s hrano, neizbrisno manifestirani na/v naših telesih, ki so sama po sebi kompleksno povezana s subjektiviteto. Zato menim, da so pomeni, diskurzi in prakse okrog hrane vredni kulturnih analiz in konkretnih interpretacij. Pričujoči članek poskuša predstaviti nekatere pristope k socialno-antropološkemu proučevanju statusa hrane in njene vloge v vsakodnevem življenju. Iskanje prehranjevalnih izbir, njih preferenc, navad, ritualov je osredotočeno na kontekst utelešenja in uresničitve subjektivitete, kjer so "telesne izkušnje", fizična občutenja, zavedanje samega sebe, svoje lastne identitete/telesa in spomin na hrano skonstruirani, posredovani prek družbenih norm in odvisni od določenega prevladujočega kulturnega repertoarja. Metodološki koncept članka je zastavljen tako, da se obravnavanje podkrepi s konkretnimi primeri in interpretacijami nekaterih "esejev", ki jih je v ta namen napisalo sedemnajst študentov iz širšega slovenskega ali obmejnega prostora in tako z opisi osebnih konkretnih življenjskih izkušenj s hrano prispevalo k obogatitvi vednostnega diskurza. Naj podrobneje predstavim tovrstno metodologijo, ki sloni deloma na biografski metodi in je potekala v deskriptivni obliki. Študentom je bilo naročeno, da napišejo poljubni esej (bolje: neko zgodbico) na temo "Spomin na hrano", pri čemer naj se omejijo na opis poljubnega dogodka v zvezi s hrano iz svojega lastnega življenja. Pri tem jim je bilo sugerirano sledeče: vključiti vse podrobnosti, celo "nepomembne" in trivialne; aktivno razmišljati o podobah, zvokih, okusih in vonjih, ki so bili z njimi povezani; opis naj bo izveden v tretji osebi ednine; dogodka ne analizirati ali interpretirati. Namen tega pisanja je bil v tem, da bi proučil konkretno vsebino, iz katere bi morebiti lahko potegnil določene sklepe, ki bi pripomogli pri konstituiranju in razreševanju temeljnega vprašanja, in sicer, kako hrana vpliva na človeka, kako ga oblikuje (fizično, telesno, simbolno, emocionalno, socialno, psihično, mentalno...), kako ga determinira v točkah njegove samo-refleksije, izgradnje identitete, oblikovanja mentalitete in "telesne subjektivitete". Dileme namreč izvirajo iz prepričanja, da ljudje hrano na splošno jemlje-

mo kot nekaj samoumevnega, banalnega, zato se vsakršno sistematično ukvarjanje s tem področjem nekaterim hitro zazdi nesmiselno, bizarno, trivialno, eksotično in neznanstveno oz. polznanstveno. Zato velja poudariti, da hrana človeka kot partikularnega subjekta in individualno bitje močno zaznamuje, ga determinira, oblikuje in usmerja. Hrana je del procesov, ki izgrajujejo in dopolnjujejo splošno podobo človeka, z vso njegovo fizično-telesno podobo, psihično-emocionalnim materialom in mentaliteto-subjektiviteto bazo. Vendar članka ne gre razumevati v smislu poskusa konstrukcije neke obče teorije o hrani, saj tako vsebinski kot formalni obseg pisanja omejuje takšne poskuse. Poleg tega to tudi ni bil moj cilj. Tudi osebni prispevki študentov kot empirični material analize ne ustvarjajo pogojev za neko občo interpretacijo človekovega odnosa do hrane. Bolj mi gre za to, da v fenomen pomenov hrane pogledam s partikularnega, konkretnega, individualnega vidika, ki se ga poskuša vpeti v določen teoretski kontekst. Vsekakor je pri vsem tem poudarek na pojmovanju telesa, mentalitete, subjektivitete in spomina kot specifičnih konstruktov in produktov ukvarjanja z diskurzom o hrani in obravnavanja toposa prehranjevanja.

Refleksija pomenov hrane in spomina na hrano kot antropološki topiki preučevanja

Področje hrane in prehranjevalnih praks se zdi, da je nekoliko bolje reflektirano na teoretski ravni in zelo slabo v vsakdanjih praktičnih situacijah. Vseh sedemnajst "spominov" študentov kaže na neko vrsto vulgarizirane reprezentacije hrane in produkcije pejorativne konotacije reka, da "gre hrana skozi želodec". Takšna drža odstira del površinskega, neizostrenega, nereflektiranega in samoumevnega vzpostavljanje odnosa do hrane in pojmovanja hrane kot nečesa, kar je za "mimo-grede" po sili razmer in naravnih potreb nujno, kot nekaj, kar se odvija tako rekoč neozaveščeno, čeprav se na drugi strani zdi, da družbeni trendi tendirajo k povečanemu ukvarjanju s hrano: vloga zdravstvenega vidika, ekološke osveščenosti in estetskih zahtev. Ambivalenten odnos do obravnavane teme se pri večini študentov, ki so sodelovali pri tem "projektu", razpira iz subtilne neangažiranosti za pisanje o dotični tematiki in iz stila, ko se spontanost in izvirnost sprevrčata v izumetničenost in fabriciranje. Študentka s psevdonimom 'vdana sosed' je podvomila v pravilnost razumevanja zastavljene naloge²: *Kako me je hrana zaznamovala in izkušnje z njo, se izključujejo s tistim, kar naj bi napisala na tisti Spomin na hrano. Upam ... da sem vsaj približno razumela, kaj želiš* (Vdana sosed). Druga študentka je poudarila, kar je tudi neposredno razvidno iz vsebine same, da nima povem domišljenega odnosa do fenomena hrane in lastnih prehranjevalnih praks.

V današnjih časih se veliko govori o hrani. Na vseh mogočih področjih, knjigah, časopisih, v medijih. V vsaki hiši na svetu je hrana ena od najbolj pogostih tem za pisanje in pogovor. In zdaj sem jaz dobila nekaj za napisati o hrani in se ničesar ne morem spomnit'. (Ivana)

² Zdi se, da njena gesta dvoma odpira prostor za problematizacijo metodoloških zastavitev raziskovalnih interesov in vprašanje glede ustreznosti in stopnje dodelanosti metode raziskovanja na terenu.

Zdi se, da izpoved študentke odstira primer nekakšne "amnezije", ki obvladuje spomin na hrano. Vzpostavljanje takšnega odnosa do hrane je v tem primeru mogoče zvesti na raven splošne percepcije problema tistih družb, za katere bi lahko rekel, da so družbe z dovolj ali preveč hrane.³ Zavest o pomenu in pomembnosti hrane ni dovolj za kritičen in izkristaliziran dispozitiv, v katerem se hrana neposredno pokaže kot ena osrednjih družbenih determinant subjekta in pomemben dejavnik projekcije zunanjih družbenih zahtev na posameznikovo telo. Telo je vpis hrane v telo.⁴

Diskurz o hrani je del družbene ekonomije, ki se vpenja v kontekste zasebnosti (t.j. družinskega imaginarija) in individualnosti. Označuje socialne difference, mejne linije hierarhizacij, vezi in družbenih kontradikcij. Gesta prehranjevanja vključuje celo paletu vpletenosti in prepletenosti uprizarjanja spola, družine, medsebojnih odnosov itd. Hrana kot spremljajoči del vsakdanjega življenja in kot objekt raziskovanja razpira pomenljive perspektive znotraj proučevanja toposa vsakdanjega življenja. Carole Counihan in Penny Van Esterik opozarjata na vse-prepletenost in vse-obsegajočnost hrane v vsakdanjem življenju. Ker hrana preči številne konceptualne meje, se jo mora interpretirati z različnih vidikov in raznih disciplinarnih in vednostnih perspektiv. Študij hrane je tisto področje, ki porodi vprašanja glede mejnosti znanstvenih disciplinarnih meja. Kljub interdisciplinarni naravi študijev o hrani, antropologija dominira na tem polju. Avtorici menita, da zato, ker je antropologija holistična znanost po definiciji. Antropologija integrira interpretativne pristope, različna pomenjenja in perspektive ter orientacije kritike. Menita, da je razvoj raziskovalnih interesov glede hrane star prav toliko kot antropologija. Zgodnji antropologi so proučevali hrano primitivnih ljudstev zaradi njene osrednje vloge v raznih kulturah in odkrivali delčke spoznanja o načinih prehranjevanja kot simbolnega sistema družb (Counihan&Van Esterik v: Counihan in Van Esterik, 1997: 1-2). Antropologija hrane (angl. anthropology of food) oz. prehranjevalna antropologija (angl. nutritional anthropology) proučujeta, kako je hrana integrirana in vpeta v vse aspekte življenja. Danes hrana postaja neverjetno zanimiva topika fascinacije ne le raziskovalcev, ampak celotne družbene javnosti. Deborah Lupton meni, da je hrana "simbolični medij par excellence", ki s konsumpcijo navad markira meje med socialnimi razredi, geografskimi regijami, nacijami, kulturami, spoloma, stili življenja, religijami in preokupacijami po razločitvi ritualov, tradicij, praznikov, letnih časov in vsakdanjega življenja. Hrana "strukturira tisto, kar velja v naši kulturi za osebnost". Predstavlja številne bizarne opozicije: slabo-dobro, mrtvo-živo, zdravo-nezdravo, moško-žensko, moč-šibkost, prefinjenost-navadnost/običajnost, greh-vrlina, jaz-drugi itd. Vse te opozicije podpirajo prehranske izbire, vsebujejo moč oblikovanja preferenc in verjetij o hrani v vsakodnevnem življenju in prispevajo h konstrukciji subjektivitete in utelešenih doži-

³ Ta teza pa ne prejudicira, da imajo družbe, kjer hrane primanjkuje, bistveno boljše reflektiran diskurz o hrani; vsekakor pa lahko trdim, da imajo verjetno drugačen odnos do hrane.

⁴ Utelešenje hrane je torej proces vpisovanja hrane v telo, ki se nikoli ne konča. Tudi ni nekaj fiksnega. Skozi geste prehranjevanja se ta vpis hrane v telo nenehno transformira in transponira. Proizvaja simbolično telesnosti in tako rekoč proizvaja telo samo, ki je onkraj pomenov fizičnih dimenzij telesa. Gre namreč za vpis projekcije družbeno imaginiranih podob o telesu in pomenov hrane v posameznikovo telo.

vetij (Lupton, 1996: 1-2). Antropologija hrane v znanstveni diskurz uvaja spoznanje, da rituali v zvezi s hrano in pomeni hrane prispevajo k oblikovanju in doživljanju človekovega telesa, njegovega izražanja in subjektivitete. Telo, ki je bilo v študijih izrazov telesa prezrto, prek prehranjevalnih praks in proučevanja hrane postaja integralna dimenzija utelešenja. Prezrtost telesa izhaja iz racionalizirane separacije duše in telesa, iz povdignjenosti misli oz. mišljenja nad telo oz. utelešenje. Luptonova poudarja, da je grška filozofija pričela delati krivico telesu, ki je evidenten spremljevalec hrane. Zato pravi, da je filozofija moška in raztelesena (angl. disembodied), hrana pa nekaj ženskega in utelešenega (angl. embodied), kar izčiščuje pomen hrane, ki najde svoj neposredni izraz v telesu. Hrana ima številne simbolne pomene tako na ravni vsakdanje prakse kot na ravni družbene imaginacije: predstavlja animalnost, nečisto, nestabilno substanco, neizogiben razpad, mešano in umazano v pripravljanju, stranski produkt (angl. by-product), odstranitev in izloček, nedoločno, darilo, okusno, užitno, užitka-nosno itd. (Lupton, 1996: 3). Hrana je tako področje nekakšne ambivalence: na eni strani predstavlja vir možne kontaminacije ali okužbe in telesne nečistosti, na drugi nujen pogoj za izpolnitev eksistence oz. preživetje, na tretji področje užitka in zadovoljstva. To ambivalentnost je mogoče opaziti tudi v "spominih" študentov.

Poanta teksta je raziskati povezave med imaginiranimi pomeni hrane in prehranjevanja na empirični ravni na eni strani ter sociološkim oz. antropološkim pristopom h kategorijam, kot so subjektiviteta, emocije, spomin, akulturacija in njihova vloga v gestah prehranjevanja. Tekst izpostavlja tematiko prehrambenih navad, prehranjevalnih praks, utelesitev hrane kot izraza sebstva oz. istovetenja, družinskih razmerij, otroštva itd.⁵ Kot je bilo omenjeno, metoda izvajanja spomina na podlagi pisanja "esejev" oz. "memoires" študentov, njih emocij, spominov in utelešenih doživetij okrog hrane in prehranjevanja v kontekstu individualnosti posredno izpričuje pomembnost pozicij subjektov: vsi so pisali s pozicije, ki aludira na njihov zadovoljiv, obilen in dober dostop do hrane. Nihče od študentov, ki so sodelovali pri empiričnem delu, ni izrazil občutkov glede prikrajšanosti ali celo o pomanjkanju hrane.

Obdobje klasične antropologije je na diskurz o hrani in prehranjevalnih praksah izoblikovalo naslednjo perspektivo: z vidika simbolne narave hrane in ritualov prehranjevanja ugotavljati, kaj te prakse pomenijo z vidika določene kulture in družbe. Moja analiza se izogiba takšni perspektivi in poskuša diskurz o hrani predstaviti na raven konkretnih partikularnih reprezentacij, ki so sicer del družbenih, in ne z vidika obče družbenih razmerij. Gre torej za prehod od perspektive, kako funkcionira določena družba na podlagi branj in pojasnitev njenih partikularnih sistemov k perspektivi, kako funkcionira posameznik kot subjekt določenih družbenih razmerij v instanci kulturnega sistema prehranjevanja. Tekst predstavlja posameznikovo doživljanje hrane (skozi njegovo imaginacijo lastnega telesa in konstrukcijo spomina na pretekle izkušnje s hrano), za katerega se izkaže, da je v določeni točki vendarle del tistega, kar je družbeno sproducirano, in da so indivi-

⁵ Vključeni so pristopi nekaterih vidnejših teoretikov s področja antropologije in humanistike, ki so pisali o utelešanju in izražanju subjektivitete - predvsem skozi hrano - vključujoč Deborah Lupton, Anno Freud, Sigmunda Freuda, Michela Foucaulta, Pierra Bourdieuja, Claude Lévi-Straussa, Mary Douglas et alias.

dualne prehranjevalne prakse posredovane skoz družbo in njeno konstrukcijo vsakdanjega življenja.

Hrana in distinkcije: socialno in kulinarčno

Na podlagi temeljitega pregleda zgodbic, ki so jih prispevali študenti, sem v analizi prišel do ugotovitev, da je tematika "spomina na hrano" kot družbenega in partikularnega konstrukta odprla številne distinkcije, ločitve oz. razlike, ki so med prispevki. V tem smislu lahko pritrdimo Deborah Lupton, ko pravi: "Hrana in kulinarčne prakse tako držijo izjemno moč v definiranju meja med 'nami' in 'njimi'" (Lupton, 1996: 26). Ena najtransparentnejših distinkcij, ki jo je bilo mogoče zaznati, je zajemala razliko, ki bi jo lahko definirali kot razliko med 'socialnim' in 'kulinarčnim'. Kot 'socialno' sem opredelil ves socialni red in sistem prehranjevalnih praks, ki spremljajo same rituale hranjenja: druženje ob hrani, obedi kot socialni dogodki družabnosti in družbenosti, socialna kontrola (kdo s kom je, kdo kje sedi pri mizi, kdo začne prvi jesti itd.), pravila za vedenje oz. obnašanje ob prehranjevanju, pravila za medsebojne odnose in kontakte ob hrani, prostorski faktor (kje se je - doma ali "zunaj") itd. V red 'kulinarčnega' pa se uvršča opisovanje jedi, njihovega podrobnega videza, okusov, arom, vonjev, "zvokov"; kombinacije okusov in ostalih značilnosti hrane, naštevanje hodov (riht) in podajanje menija oz. jedilnika. Zanimivo je, vendar pričakovano, da so študenti ista navodila razumeli povsem drugače. Glavna ločnica se je razprostirala na liniji socialno-kulinarčno; odločitev, ali naj opisujejo dogodke v zvezi s hrano, ki poudarjajo socialne vezi, druženje, komunikacijo, vzpostavljanje medosebnih odnosov, skratka, družbeni kontekst, ali naj se usmerijo v opis same hrane in predstavljanja senzacij, recepcij in emocij, ki so se ustvarile v gesti prehranjevanja. Skratka, eni so opisovali hrano kot tako, drugi družbeni kontekst, v katerem se je hrana gibala oz. ki je spremljal ritual prehranjevanja. Presenetljivo veliko študentov se je odločilo za drugo. Večina študentov (kar 12 od 17) se je namreč osredotočila na podajanje socialnega konteksta ob hrani. Same hrane kot take, opisa njenih značilnosti in aktiviranih občutij ob njej, čustev in zaznav so se le bežno in površno dotaknili ali sploh ne. Podatek verjetno lahko precej pove o današnji družbeni percepciji in recepciji hrane in kako pomembno vlogo ima hrana ne le z vidika druženja, vzpostavljanja stikov in komunikacije v vsakodnevem življenju, ampak predvsem z vidika ustvarjanja določenih pogojev in možnosti, ki hrani omogočajo, da se v socialni kontekst tako močno vsiđa, da postane tako rekoč sinonim za družbenost. Na podlagi analize lahko rečem, da je hrana predvsem vidik družbenosti. Diskurz o hrani je tesno vpet v logiko delovanja mehanizmov družbenosti. Zdi se, kot da si je drugače ni mogoče predstavljati: hrana osmišlja družbeni dogodek in obratno. Le trije študentje so se povsem posvetili kulinarčnemu opisu hrane, celo do banalnih podrobnosti. Dva primera pa bi lahko uvrstil nekam vmes, med socialno in kulinarčno kategorijo. Naj navedem nekaj tipiziranih primerkov za vsako kategorijo. Generalizirana slika tekstov, ki opisujejo spomin na socialnost ob prehranjevanju, se fokusira na sledeče dogodke: obiski restavracij, s prijatelji, priprava piknika, nje-

gova izvedba in potek, kmečke koline, intimnost in prefinjenost kontaktov ob hrani, družabnost družinskih obedov in kontrola ob njih, praznovanja itd. Pripoved, ki zelo slikovito poudari dragocenost družbenih vezi skupine deklet, zadeva dogodek - imenovan piknik⁶, ki ga povezujemo s hrano, saj je ponavadi pospremljen z izdatnim načrtovanjem glede priprave hrane in pijače, - ki ga je v opisu posredovala Manteja.

Končno! Našle so prelepo jasico, pogrnile veliko deko ter se zleknile nanjo. Začel se je piknik! Valjale so se po deki, se smejale, pripovedovale zgodbe, ter vmes naduse veličastno pojedle pripravljeno hrano. In popile sangrio. Redki sprehajalci so začudeno opazovali razposajena dekleta ... In ko je sonce zašlo ... so z občutkom hvaležnosti zaplesale s kresnicami. Ob junijskih večerih je vse polno kresnic. In vse je tako čarobno, tako pravično (Manteja).

To je eden tistih literariziranih "esejev", kjer poudarjen socialni moment kaže na utemeljeno sklepanje, da je druženje in socialne aktivnosti ob hrani pomembnejše od same hrane kot take. Hrana je samo sredstvo v smislu transiterja družabnega dogodka. Interpretacija citiranega izseka namiguje na to, da gre za primer utrjevanja prijateljskih vezi med mladimi ob pikniku, kjer je hrana neizogibno prisotna in ne samo, da predstavlja družbeno vez, ampak ustvarja pogoje zanj, za njen nastanek in vzdrževanje. Skratka, hrana je družbena vez. Naslednji primer govori o nostalgiji po socialni klimi, ki je bila ob praznovanjih v krogu družinske domačnosti.

Kot otrok je hrano sprejemala kot nekaj zelo dobrega, kot nekaj pozitivnega. Najbolj so ji bili všeč prazniki, saj so se ljudje [verjetno misli na domače in sorodnike] ob takih priložnostih zbrali skupaj, praznovali; kar ji je pa najbolj "dišalo", so bile različne in tako odlično pripravljene jedi. Najbolj se spominja novega leta, dneva, ko je dobila veliko daril in pa tistih ravnokar pečenih tako slasnih orehovih rogljičkov, rumovih in kokosovih kroglic in potic, ki jih je babica skrbno spekla. Te slaščice so ji predstavljale veselje, smeh, dobro voljo in hkrati so jo pomirjale, saj se je ta praznik odvijal v družinskem krogu, tako da je občutila toplino, dobroto, skratka prijetno počutje in varnost. (X)

Ženska (mati oz. babica), družina in prazniki (rituali praznovanja) so simbolne točke hrane. Ženska je tista, ki s pripravo in postrežbo hrane na realni in na simbolni ravni oblikuje okvir emocionalno-socialne atmosfere, družina je tisti "prostor", kjer se to vzdušje najpogostejše manifestira, praznik pa tisti slavnostni čas, ko se družinski dogodek s hrano in prek nje neposredno osmisli. Drugače rečeno, napaja se s hrano. Hrana ima tukaj nekakšno moč veziva. Citat izpričuje, kako lahko hrana za otroke predstavlja neposredni sprožilec občutenja in zaznavanja sveta okoli sebe. To je tista točka, ko govorim, da diskurz o hrani odkriva, da hrana prispeva k oblikovanju subjektivitete, da hrana doprinaša k zavedanju samega sebe in okolja, da individualen odnos do hrane sodeluje pri razvijanju mentalitet-

⁶ Beseda 'piknik' izhaja iz francoske terminologije (angl. picnic iz fr. pique-nique) in pomeni izlet s skupnim obedom, kosilom na prostem. The Concise Oxford Dictionary (v: Britannica CD, Encyclopaedia Britannica, Inc., Copyright (c) 1995) zapiše, da beseda 'piknik', sicer izhajajoča iz francoskega jezika, nima jasne etimološke razlage oz. njen izvor ni znan.

⁷ V oglatem oklepaju je avtorjeva opomba k citiranemu besedilu.

nih vzorcev in neposredno vpliva na konstrukcijo identitete. V citiranem izseku je mogoče prepoznavati študentkino nostalgijo po ugodju, udobju, ki ga je bila deležna v otroštvu. Takšno vrsto nostalgije je mogoče definirati kot neko vrsto domotožja in rožnatega spomina na imaginirano podobo topline, varnosti in ognjišča, ki naj bi obstajalo. Dobra, užitna, okusna hrana je tako za otroka neposredni simbol za srečen, varen in topel dom. Citirani pasus pa je dragocen še zaradi nečesa: razkriva namreč simbolni pomen procesa dajanja in sprejemanja hrane. Tako se razpira nov pomen hrane: hrana kot dar-ilo. Anna Meigs poudarja, kako v antropologiji delitve hrane (angl. food-sharing) ali komensalitete (angl. commensality) ter dajanje, sprejemanje in vračanje prehranjevalnih gest predstavljajo socialni cement, ki drži skupine in ljudi skupaj. Zato hrano definira kot "kulturno konstrukcijo" (angl. "cultural construction"). Meigsova dodaja, da je hrana in prehranjevanje (in pravila povezana z obema) dojeto kot tista točka osmislitve bivanja, ko se razločeni in različni "objekti" in subjekti socialno in emocionalno združijo v zmožnosti sobivanja. Taka inducirana prehranjevalna enotnost (ki naj bi bila npr. v družini) ima pomembne implikacije za ne-razumevanje samega sebe. Omenjeni citat odpira horizonte refleksiji, ki spoznava, kako je hrana z mnogimi pravili, ki vladajo njeni produkciji, pripravi in konsumpciji, pogosta topika vsakodnevne konverzacije in sistem tako simbolnih gest kot intersubjektivnih razmerij. Na točki rekognicije socialne pomembnosti hrane in prehranjevanja je Mary Douglas sprevidele, da so sistemi hrane pravzaprav kot miti ali ritualni sistemi. V bistvu lahko rečem, da to so ritualni sistemi. Hrana se manifestira ravno skozi take zakonitosti ritualov. Skozi konstituiranje diskurza o hrani in načinih prehranjevanja je mogoče pridobiti informacije o tem, kako družba skozi svoj standardiziran kulturni repertoar reproducira nekatere bazične kode in vzorce imaginiranih podob sveta (Meigs v: Counihan in Van Esterik, 1997: 94-96, 100).

Marcel Mauss je s svojo znamenito teorijo o daru veliko pripomogel k vprašanju, kako je hrana uporabljena v namen razvoja družbenih vezi "menjave". Če je hrana za otroka (in odraslega) darilo, predstavlja simbolno vrednost za vzpostavljanje in vzdrževanje socialno-emocionalne ekonomije družine in širše družbe. Kajti po Maussu je dar refleksija ekonomskih sistemov in menjalnih gest, organiziranih okrog principov recipročnosti dajanja daru. Mauss fokusira na tem, kako hrana kot dar združuje člane (neke skupnosti, npr. družine) in vzpodbuja k njihovi vzajemni participaciji. Dekle, ki je opisalo svoj odnos do babičinih slaščic, je v bistvu razkrivalo svoj odnos do babice in drugih članov sorodstva. Njena naklonjenost in zavezanost družinskim članom, ki se jo da razbrati skozi tekst, predstavlja izražanje geste hvaležnosti: hrana kot recipročno darilo, ki ji je bila dano - podarjeno, da ga vrne. Mauss pravi, da se dar vrača z darom. Realna hrana se povrne s simbolnimi pomeni hrane. Subjektivitetno točko hrane kot daru najdemo v Maussovi izjavi, da vsak dar vsebuje nekaj sebstva, nekaj tistega 'sebe', darovalčevega 'sebe', ki ga poseduje, bolje vsebuje vsakdo. Mauss pravi: "Dati nekaj pomeni dati del sebe" kot del nekoga, kot del lastnega bivanja nekoga. Dati hrano zato pomeni podariti del lastnega sebstva, del tistega, ki najbolj notranje in intimno pripada vsakemu človeku. Tako je sprejemanje (hrane) v bistvu sprejemanje dela esence nekoga drugega. Sebstvo je inherentno hrani, saj hrana nikoli ni sama od sebe, temveč

vedno od nekoga prihaja. Moment subjektivitete je vselej že prisoten v hrani tistega, ki jo po-streže in tako "podari". Družinsko okolje je pravi stimulus za ustvarjanje "duha hrane" in simbolične fame, ki se širi z vsem, kar je v zvezi s hrano. Potemtakem, dati dar v obliki hrane pomeni dati del sebe, del sebstva nekoga (matere družini) in sprejeti hrano kot dar pomeni vzeti in prevzeti del sebstva neke druge osebe. Mati je v tem smislu tista figura, ki se s hrano in prek nje razdaja družinskim članom, predvsem pa otrokom. Ekonomija hrane promovira cirkulacijo "sebstev" in tako ustvarja mistično ekonomijo participacije udeležencev znotraj prehranjevalnih ob(r)edov. Mauss pokaže, kako iz-menjava hrane razvija in izraža meje solidarnosti in aliance in kako je "menjava" hrane paralelni proces menjav družbenosti in kako delitev hrane odgovarja socialni komunalnosti. Vse to kaže na to, da sta hrana in prehranjevanje intimno, subtilno in morebiti celo latentno povezana s kulturnimi koncepcijami sebstva. Hrana je objekt, ki je del subjekta in prehranjevanje je socialno-emocionalni akt individualnega samo-zavedanja in razumevanja drugega (Mauss, 1996; Meigs v: Counihan in Van Esterik, 1997: 102-104). Da gre pri obredih prehranjevanja prej za druženje in socialno igro zapeljevanja, igrivosti in spogledovanja kot zgolj za použitje hrane, ilustrira naslednji odstavek:

Osebnost sem se najboljše počutila sedeti pri obrokih z eno in isto osebo, ki mi je bila najbolj domača. Svojo domačnost sva si izkazala tudi tako, da sva npr. pila iz istega kozarca, jedla sladico z istega krožnika (vsak pol), jaz vzela pol njegovega kruha itd. Torej stvari, ki jih neznanci ne počnejo, ker se morda bojijo "česa nalesti" (Vdana soseda).

Pravkar citirani odsek je dober dokaz za to, čemur radi pravimo, da hrana zbližuje ljudi in da se ljudje ob hrani zbližujejo. Hrana torej nastopa kot posrednik specifične komunikacije in medsebojnega spoznavanja. Hrana je stičišče akumuliranih osebnih interesov in mesto investicij želja ter fantazij. Meigsova trdi, da je individualno v procesu prehranjevanja ulovljeno, ujeto v vzorce participacije. Skoz hrano se vsak posameznik povezuje z drugim. Poteze individualne identitete se tako povežejo s kompleksnostjo virov, ki jih povzročijo novi stiki, nova razmerja, novi odnosi. Hrana je instrument teh vzorcev pretoka (Meigs, 1997: 100). Navedeni citirani odstavek odpira še eno problematiko, ki zadeva vidike kontaminacije, okužbe s hrano in vprašanja nečistosti hrane. Mary Douglas je znana po svoji teoriji "onesnaženosti", ki predlaga, da je polucija kvaliteta, pripisana stvarim, ki se ne prilegajo sistemu kategorij. Hrana, ki omadežuje telo, tako s svojo anomalčnostjo in marginalnostjo skruni meje subjektivitete. Koncept nesnažnosti ne reflektira le kršitev družbenih meja, kot sugerira Douglasova, marveč tudi doživljanja emocij in strahu (Meigs, 1997: 104-105). Medtem ko Douglasova vidi vzrok za nečistost v idejah o formi brezformnosti, vizualnega kaosa, konfučnosti, nejasnosti in nereda hrane kot sistema, Margaret Mead vidi problem v spreminjanju pomembnosti hrane. Saj meni, da v ideji zahodnega sveta o prehranjevanju dominira dihotomija, ki razloči hrano, ki je "dobra za nekoga, toda ne (v resnici) dobra", od hrane, ki je

* Pri tem pasusu je seveda potrebno podati kontekst zapisa. Šlo je za nekaj tedensko bivanje pišoče študentke na Portugalskem, ki je sodelovala na določenem seminarju, kjer so bili predstavniki 16 držav. Hrana in nacionalni vidiki hrane (nacionalne specialitete) so bile, po njenem opisu sodeč, pomemben korpus aktivnosti poleg seminarja. Hrana je bila stičišče, kjer so se kot tujci zbližali in spoznavali.

“dobra, toda ne (dovolj) dobra za nekoga” (Mead v: Counihan in Van Esterik, 1997: 14). Strah pred okužbo je pogosta fobija v zvezi s hrano. V tem smislu se hrana percipira kot tujek, ki pride v subjektivirano telo. Hrana nosi distinktivno značilnost, ki loči ‘zunaj’ in ‘znotraj’. Hrana kot nekaj zunanjega gre skozi akt hranjenja/použitja v notranjost telesa. Hrana ogroža meje identitete in predstavlja mejnike sebstva, kar izhaja iz nekega nezaupanja v zunanost stvari. Hrana kot produkt zunanosti naredi pot od inputa v osebo do njenega outputa. Zato Anna Meigs trdi, da je hrana prikladen posrednik za simbolizacijo in ekspresijo idej o relaciji med sebstvom in drugostjo, med lastnostjo in tujostjo, med notranjostjo in zunanostjo, med subjektom in objektom, med subjektiviteto in objektiviteto, nenazadnje med kulturo in naturo. Tako sem se približal teritoriju Lévi-Straussa, pri katerem npr. hrana odpira problematiko same ločnice med kulturo in naturo. Njegov kulinarčni trikotnik, ki ga izvede iz foničnega (vokalnega in konzonantnega) trikotnika, velja v antropologiji za primer par excellence, ki neposredno dokazuje, da so hrana, pripravljanje hrane in prehranjevanje komponente specifične družbene komunikacije. Lévi-Strauss pravi, da je hrana neke družbe “govorica, v kateri se njena struktura nezavedno prevaja - ali se drugače odpoveduje, še vedno nezavedno, da bi odkrila lastna nasprotja” (Claude Lévi-Strauss v: Counihan in Van Esterik, 1997: 35). Skratka, s tem ko se hranimo, že vzpostavljamo določeno teorijo med kulturo in naturo. V aktu prehrane je vselej že vsebovana neka teorija. Analogije oz. opozicije kulinarčnega trikotnika, kjer je razločno obeleženo razmerje med kultura/natura, kažejo na to, kako je kuhinja jezik določene družbe.

P Reidimo sedaj še h kategoriji ‘kulinarčnega’. Sledi prava poetično-kulinarčna salva o sendviču in hitro pripravljeni hrani.

Vonj, ki je prihajal iz kioska, je pričal o raznovrstnih dogajanjih v zvezi s pripravo hrane. Na vroči plošči so se pekla jajca in srkala vase mast, ki se je cedila od pleskavic tik poleg. Bojanu je bil všeč ta živalski priokus jajca, zato se je odločil, da ga vključi v svoj sendvič-koktejl. Bela sluz ob robovih jajca se je pretkala z rjavo zapečenostjo in ostanki rjavega mesa, raztopljenega v masti od včerajšnjega dne. V končnem je sendvič vseboval: solato, paradižnik, papriko, čebulo, majonezo, ketchup, mehiški (topljeni) sir - seveda jajce. Vsak ugriz je Bojanu predstavljal nebesa njegovim čutom. Hrustava paprika in struktura paradižnika, kakor satja iz kristalov, sta bila dobra kombinacija. Vmes se je splazila majoneza in podmazala robove ust ter jezik obdala s tanko drsečo plastjo, tako da so bili ugrizi in okus mehkejši, bolj prijazni. Ketchup je ravnovesje nekoliko zmotil, saj je bil presladek in je premočno stimuliral okušalne brbončice ter jih s tem nekoliko “ubil” v njihovi zmožnosti definiranja okusa. Ketchup je bil tujek in obraz se je ob njem skremžil. Solata je dajala sendviču nežnost; krhka se je stopila v ustih in se, tanka kakor je, poglela po celotnem ustju. Ostalo hrano je umirila in jo gladko pospremila v želodec. Če je bila paprika napeto usnje balona, paradižnik eksotični alt-saksofon, pa je bila solata nežna violina v ozračju melodije. Čebula je bila uvela. Ostro je špricnila svoje hlape v prebavni trakt in pričala o tem, da je užitek najkrajši v dolo-

čeni meri bolečine oz. nevzdržnosti (kakor rezka kokakola). V biti pa je bila sladka, a hkrati simbol neomajne moškosti, ki ji ni mar za olikanost in ki priznava tudi tiste nesprejemljive plati življenja za del popolnosti. Pri čebuli gre za premagovanje okusa in kdor čebulo premaga, premaga življenje. Kot celota je sendvič pustil vtis raznolikosti strukture. Bil je ne-eno, ki pa je harmoniziral dele ... (Bojan)

To je edini tekst, v katerem je središčni predmet opisa postala sama hrana kot taka, neodvisna od socialnih okoliščin. Govori o tem, koliko opravlja zares (lahko) imamo s hrano. Verjamem, da vsi ob hrani aktiviramo podobne mehanizme in doživljanja, vendar ostanejo kot taka nekako mimogrede potlačena, latentna, potisnjena v nezavedno, neartikulirana, nereflektirana, zbanalizirana, nesfantazirana do kraja itd. Če izhajamo iz slednjih označitev, potem ta "spomin" na hrano vsekakor zadene ob stene bizarnosti in absurda. A poanta ni v tem. Vsebina pasusa je dragocena zato, ker odstira subtilen, intimen, perverzen, imaginaren odnos do hrane, ko ta ni več prepoznana samo kot produkt, marveč pripoznana kot objekt, ki "jedočemu subjektu" sproža občutke določenih potreb, specifičnih užitkov, in ki hkrati omogoča njihovo simbolno zadovoljitev. Izvirni opis kulinarичnega pristopa k hrani, njenemu videzu, okusu, vonju itd. ponuja odprtje svetov želja in fantazije, kjer je dovolj prostora za skladiščenje perverznih investicij (npr. "živalski priokus jajca"), za ustvarjanje kulinarичnih nadomestkov za seksualnost (opis prihoda hrane v ustno votlino - oralna zadovoljitev: analogija na oralno seksualnost - in njena pot skozi prebavni trakt - vse do ekskrecije, kar je sicer v opisu zamolčano; analna zadovoljitev: analogija na erogeno cono analne odprtine), za erotizem (Akt biti sam s sabo v/ob hrani, lahko po psihoanalitičnih konceptih prevedemo na željo biti sam s sabo pri zadovoljevanju spolnih potreb, biti v avto-erotizmu. Hrana oz. akt hranjenja postane analogija za avto-erotično razmerje, ki nudi zadovoljitev.), za konstrukcije realnosti, domišljije, simbolnosti in imaginacije.

Diskurz o hrani kot produkt konstrukcije spomina in emocije ob hrani

Dajanje, sprejemanje in zavračanje hrane, predvsem pa delitev hrane (z drugimi), tvorijo skupni medij, ki ustvarja pogoje za vzpostavitev in vzdrževanje družbenih odnosov. Toda do preteklih izkušenj informantov s hrano kot neodvisnega, samopostavljenega predmeta proučevanja lahko pridemo prek instrumenta, ki mu pravimo spomin. Memoriranje hrane, njenega videza, okusa ali socialnih okoliščin ali subjektivne izkušnje s hrano predstavlja re-interpretacijo in ponovno doživljanje sebstva, z bolj ali manj jasne distance. Vse zgodbe kot "spomini" študentov so nastale kot rezultat spominske reakcije na preteklo ali polpreteklo osebno zgodovino. Od 17 zgodb jih 7 črpa svojo vsebino iz infantilne dobe, torej iz spominjajoče se refleksije na otroštvo. Ostalih 10 se je odločilo za opis poljubnega dogodka v zvezi s hrano iz bližnje preteklosti, obdobja nekaj let nazaj ali sedanjosti.⁹ Pojem spomina je bistveno prispeval k pridobivanju empiričnega gradiva, ki je temeljilo na metodi deskriptivne naracije, bazirajoče na tehniki spominjanja, ki v širših kon-

⁹ Pojem sedanjosti se tukaj ne nanaša na časovnost nastajanja pričujočega teksta, marveč na časovno periodo nastajanja prispevkov študentov.

sekvencah, kot to razloži David Fentress, pomeni možnost za aktualizacijo, debanalizacijo, osmislitev in ozavedenje lasnega sveta in vsakdanjega življenja. Na ta način je spomin študentov, ki so se odzvali sodelovanju, postal del metodološkega prijema. Skratka, spomin je bil pri empiričnem gradivu zapopaden kot del metodologije, kjer je naše raziskovanje spodbudilo intenzivnejše spominjanje ljudi o določeni stvari. Vendar ne smemo spregledati, da je spomin, kot pravita James Fentress in Chris Wickham, vedno že konstruiran, ki zahteva performance, prostor in pogoje za aktiviranje. V tem smislu ni nekaj naravnega, temveč nekaj, kar je družbeno pogoje(va)no, da ne rečemo, sproducirano (Fentress&Wickham, 1992). V tem smislu je individualen pogled na hrano zreduciran in skonstruiran pogled na hrano skozi spomin oz. pogled spomina na hrano. Tak spomin je vsekakor del kolektivnega spomina. Individualni spomin se tako izkaže kot kolektiviziran spomin. Spomin na hrano odpira številne aspekte posameznikovega odnosa do hrane. Po Deborah Lupton bi navedli nekaj teh aspektov: izražanje emocij ob hrani in ob spominu na hrano, hrana in družina, hrana kot darilo (že predstavljeno), nostalgija spomina na udobje in ugodje ob hrani v otroštvu, discipliniranje s hrano, zavračanje hrane, upor prek hrane, zbiranje ob hrani, nesoglasja v zvezi s hrano, izražanje nesoglasij prek ritualov prehranjevanja, posebne priložnosti, negativne in pozitivne izkušnje glede hrane, reflektiran in nereflektiran spomin na hrano itd. (Lupton, 30-63).

Naj sedaj podam nekaj tehničnih podatkov v zvezi z empiričnim gradivom: od 7 študentov, ki so opisali odnos do hrane iz njihovega otroštva, so 4 podali negativno sliko izkušenj v zvezi s hrano, predvsem v obliki izraziteje izraženih emocij. Ostali 3 primeri, ki odpirajo pozitivno izkušnjo s hrano, so zelo jasno in dobro reflektirani, vendar se vsi po vrsti osredotočijo na socialni aspekt opisanega memoriranega dogodka (navdušenost ob obisku restavracije - Lara, spomin na družinsko praznovanje praznikov, npr. novo leto - X, običaji: kmečke koline - Tine) in ne toliko na hrano, ki je dogodek spremljala. Za ilustracijo podatkov sledita dva primera negativne zaznamovanosti s hrano iz otroštva, ki razvijeta kritičen spomin do travmatičnih dogodkov, ki sta jih osebi doživeli v zvezi s hrano.

Deklica Nana je bila majhna. Oče in mati sta hodila v službo ter ji vsak dan pripravljala dnevne obroke. Sovražila je, če je kuhal oče. Še najbolj pa je sovražila njegove "čorbe". Bile so vse vodene. Notri je sicer bilo malo krompirja, vendar pa je povrhu plavalala prežgana čebula. Bila je preveč prepražena, tako da se je v čorbi zelo opazilo. Črni črvički so plavalni na površju. To se ji je tako zagnusilo, da teh čorb še danes ne mara. Pri mizi je morala sedeti toliko časa, dokler čorbe ni pojedla. To je trajalo celo uro in še več. Potem je bila hrana še manj okusna, saj je bila že čisto mrzla. Če pa je šel oče kam stran, je cel krožnik stresla nazaj v lonec ali pa v straniščno školjko (Nana).

Citirani odstavek podaja več aspektov za problematizacijo: odnos hrana-emocije, zavračanje hrane, upor, discipliniranje ob hrani. Relacija med sovražnimi čustvi do osebe in negativno čustvo do njene hrane, ki jo pripravlja, je medsebojno pogojeno. Težko je precizirati, ali zavračanje osebe vselej pripelje do odpora do hrane in obratno. Spomin na izkušnjo študentke kaže, kako so v svet hranjenja neposredno vpletene emocije. Deborah Lupton pravi, da hrana postane forma

kommunikacije emocij in članov družine in da obstaja močna vez med hrano, emocijami in subjektiviteto. Po Luptonovi imata hrana in emocije eno skupno točko: oboje je dojeto kot rezerviran del utelešenega sebstva, odmaknjen od mislečega uma. Moč relacije hrana-spomin-emocije dobiva svoj pomen v uokvirjenju čustvenih odzivov predvsem na okus in vonj, kar ilustrira tudi omenjeni primer. Luptonova trdi, da vir negativnih emocij, kot npr. revulzija, gnus, jeza in sovraštvo, izvira iz disjunkture med individualnimi razumevanji "primerne" hrane in drugim. Vsakdo bi lahko verjetno iz otroštva poiskal kakšno izkušnjo, ki govori v prid takšnim zavračanjem in celo gnusu (do hrane in prek nje do določene osebe). Hrana in prehranjevanje sta ponavadi pospremljena z izdatnimi čustveni doživlji in predstavljata center individualne subjektivitete ter sidišče distinkcije jaz-drugi. V otrostvu je hrana (in predvsem hranjenje) prvi korak na poti akulturacije oz. socializacije otroka v svet družbe. Hrana za otroke tako pridobiva ne le simbolne, ampak povsem realne pomene ljubezni, zadovoljstva, sovraštva, jeze itd. Zahtevanje staršev po civiliziranem obnašanju ob hrani in discipliniranje tendirata k zmotni želji otroka čimprej ustvariti po podobi odraslega. Otrokovu prevzemanje/privzemanje vzorcev hranjenja odraslih je del edukativnega in disciplinatornega procesa. Hrana je namreč za otroka teritorij za učenje. Discipliniranje hranjenja je povezano s starševsko vlogo dominacije nad otrokom, a hkrati lahko tudi odraz pretirane skrbi, nege zanj (Lupton, 30-39, 52-59). Zdi se, da je najpogostejša starševska zapoved otrokom glede hrane "vse pojej", "od mize ne greš, dokler vsega ne poješ", "greš, ko 'počistiš' krožnik", "če boš pojedel to, potem dobiš še ..." itd. Ob tem seveda zaveza velika razpoka med pričakovanji ene in druge strani. Iz tega nastane bolj ali manj odkrit/prikrit odpor do staršev/do hrane. Kujanje, mečkanje hrane, mencanje, grožnje, obljube, "podkupovanje" in ostale oblike ali posledice frustracij lahko otrok prilagodi, nadgradi s povečano samoiniciativnostjo in samoukativnostjo (prebrisanostjo, zvitostjo, iznajdljivostjo, zahrbtnostjo delovanja). Hrana je torej lahko povod za nesoglasja in dodaten stimulus za prepire zaradi povsem drugih reči znotraj zapletenega družinskega imaginarija. Naslednji opis podobno odseva travmatično izkušnjo iz otroštva; za take izkušnje lahko zatrdimo, da ponavadi pustijo določene sledi zavrntvenega odnosa do določene vrste hrane celo v odraslosti.

Dogodek je povezan s hrano iz otroških let. Obrok je bil kosilo. Za kosilo so bile testenine z golažem iz mletega mesa. V golažu je bila čebula, ki je ne maram. Golaž je bil rdeče-rjave barve in odvratnega vonja. Jedel sem s tegobo. Želodec ni prenašal hrane in me silil k bruhanju. Kljub temu, da nisem hotel jesti, me je oče silil, da moram. Prepričal me je na ta način, da ne bo šel v bolnišnico po mamo in bratca (novorojenca) ali pa bo domov pripeljal samo mamo, bratca pa pustil kar v bolnišnici. Želel sem videti brata, zato sem mukoma požiral posamezne grizljaje, ki mi jih je oče z vilico potiskal v usta. Ob vsakem grizljaju sem se stresel. Za vsak naslednji grizljaj sem si rekel sam pri sebi, da je zadnji, oče pa ni in ni odnehal. Pogled na krožnik neokusne hrane (po zaslugi čebule) in želja videti bratca sta se bojevala. Zmagala je slednja, zato sem vztrajal in vse pojedel. Takrat mi je bilo štiri leta (David).

Primer obravnava načine, kako starši hrano vsilijo s kompromisi, premetenostjo, grožnjo, obljubo. Pretirano agresivno oz. bojevito vsiljevanje hrane je lahko dojeno pri otroku tudi v smislu "posilstva" njegove osebe. Zanimivo je, da imata oba izbrana primerka poleg formalne stičnosti tudi vsebinsko podobnost: čebula kot točka skoncentriranega gnusa (pri čemer lahko špekuliramo sledeče: če npr. asociira na nekaj sluzastega, belega, lahko spominja celo na produkt moške ejakulacije) in oče kot nadomestni hranitelj. Anna Freud pokaže, kako so psihoanalitični študiji in pristopi na široko odprli problematiko prehranjevalnih težav otrok in odraslih, ki imajo svoje izvore v detinstvu (angl. infancy) in otroštvu (angl. childhood). Fenomen zavračanja hrane dolguje pojasnitvi represije oralnega sadizma in oralne introjekcije precejšen del psihoanalitične teorije depresije in melanholije (kot so to pokazali Karl Abraham, Sigmund Freud in Melanie Klein). Funkcija prehranjevanja operira z nenehnim vzpostavljanjem konsenza med silami onega in silami jaza. V tem smislu prehranjevanje leži zunaj sfere psihološkega konflikta. Hranjenje za otroke predstavlja simboličen boj s starši (materjo oz. drugim hraniteljem, npr. vzgojitelj v vrtcu), iz katerega lahko kot posledica izidejo pasivne in aktivne, sadiistične in mazohistične tendence nasproti družinskim članom. Režimi hranjenja predstavljajo utelešanje idej o dobrodejnosti, koristnosti in primernosti (specifične) hrane. Užitek hrane ni odvisen le od zadostitve bioloških in telesnih zahtev, marveč od manir in razmer, v katerih je hrana posredovana. Oba predhodna primera aludirata na to, da je odpor do hrane rasel premo-sorazmerno z vsiljevanjem hrane. Otrok je egoističen, zato hoče uveljaviti svoj jaz tudi na področju hranjenja: hoče jesti, kar on hoče, kolikor hoče in kadar hoče. Otroška želja po kreiranju lastnega jedilnika, predvsem s sladkarijami in slaščicami, govori o tem, kako zgodaj pravzaprav sladko-r postane, kot pravi Roland Barthes, institucija. Po Barthesu sladkor kot institucija implicira niz predstav, sanj, fantazij, izbir, svetov itd. Sladkor postane za večino otrok kategorija sveta, v kateri so sami svoji upravljalci (Barthes v: Counihan in Van Esterik, 1997: 20). Vendar želja po kreiranju lastnega jedilnika in institucija sladkorja nista nujno zgolj domeni otroških zahtev. Zdi se, da podobne želje dominirajo tudi med odraslimi (morda kot infantiliziran ostanek). Anna Freud meni, da hranjenje - bolj kot katerakoli druga telesna funkcija - podčrtuje krog otrokovega emocionalnega življenja in predstavlja simbolni izhod za libidinalne in agresivne tendence (fizično znašanje nad hrano kompenzira znašanje na osebo). Ali obratno, v kolikor proces hranjenja ponuja možnosti koncipiranja lastne osebnosti in identitete skozi dejstvo, da je otrok sit, se njegova "ljubezen" transferira na hranitelja (ponavadi mater). Toda vedeti je treba, da so ambivalenca, konflikti in frustracije, ki izhajajo iz hrane in ritualov hranjenja, ustvarjene v otroštvu, pogosto lahko pomemben dejavnik pri nastanku nevrotičnih motenj. Konflikti s hrano se lahko še z nekaterimi drugimi frustracijami, ki se dotikajo npr. potlačitve seksualnosti, raznih fantazij in moralnih zapovedi ter prepovedi, manifestirajo v obliki kompleksnega konglomerata nevroze v odraslosti¹⁰ (Freud v: Counihan in Van Esterik, 1997: 107-116). Tako je mogoče prepoznati, da je v spomin na hrano vpisan v spomin telesa kot koncepta. V zvezi s spominom na hrano ima telo

¹⁰ Nekatero možno razlago in vidiki, od kod izvira npr. odpor do hrane pri otrocih ali njih zavračanje, so podani v članku Anne Freud.

pomembno mesto v procesu spominjanja. Zdi se, kot da se telo "spominja" in na sebi manifestira posledice preživetih življenjskih izkušenj. Ta "telesni spomin" je sicer molčeč spomin, ki pa v telesu in na telesu pušča sledi karakteristik morebitne anomalije, načina gestikulacije, motorike, lokomocije itd.¹¹

P Reidimo iz ekskurza psihoanalize nazaj na področje analize prispevkov študentov. "Eseji" študentov, ki opisujejo izkušnje s hrano iz bližnje preteklosti (10 nariacij), se v celoti, zanimivo, navezujejo na prehranjevanje zdoma, v restavracijah (Lara), na potovanjih (Kolesar, Robert, Vindiš), pikniku (Manteja) razen ene nariacije, ki je glede vsebine zelo slabo reflektirana (Ivana) in izraža neko splošno zadovoljstvo v zvezi s hrano. Očitno je, da dihotomija 'zunaj'/'znotraj' doma (glede na prostor hranjenja) zgovorno determinira dihotomijo pozitivno/negativno. Samo eden od devetih prispevkov, v kategoriji "odraslost", se odloči za opis negativne izkušnje zunaj doma hranjenja. Ostali so posredovali pozitivne izkušnje s hrano. Glede na dobljene podatke bi bilo zanimivo postulirati razlago dejstva, da se nihče ni odločil za opis dogodka v okviru družine. Zdi se, kot da je hrana znotraj doma po večini področje problematičnega, travmatičnega, odvisnega, občutljivega, ujetega 'spomina sveta', medtem ko hrana zunaj simbolizira domeno nečesa pozitivnega, nebolečega, zadovoljnega, neodvisnega, samostojnega, svobodnega. Pri tem seveda ne gre spregledati stereotipizirane kategorizacije in imaginirane podobe takih dihotomij v polju vsakdanjega življenja.

Hrana in telo kot identitetni točki subjektivitete

Kultura zarisuje telesa, družba vpisuje telesa oz. se vpisuje vanje. Hrana kot "kultivirana natura" vpisuje telesa in pušča sledi oz. znamenja, ki šifrirajo in dešifrirajo telo. Deborah Lupton meni, da je pojem človeškega telesa kot projekta (kot entitete v procesu postajanja) zelo važen za študij sociologije in antropologije hrane in prehranjevanja. To poudarja zato, ker je izbira hrane in načinov hranjenja neposredna baza pogojevanja o najbolj primerni obliki, velikosti, dimenziji in porcijah telesa. Telesa so nekaj dinamičnega, ne statičnega: so subjekt okvira zavesti. Z njimi se stalno nekaj dogaja in se vselej odzovejo z reakcijo. Michel Foucault v *Technologies of the Self* zapiše, da so 'prakse' ali 'tehnologije' sebstva (tega, kar je subjekt sam pri/po/na sebi) načini, v katerih posamezniki internalizirajo telo, pravila vedenja, modele čustvovanja in mišljenja z redno uporabo, aktualizirani v vsakdanjem življenju (Foucault, 1997: 225). V tem smislu se diskurz o hrani, ritualih hranjenja in prehranjevalnih praksah razkrije kot tista tehnologija sebstva, ki bistveno sooblikuje tudi diskurz o telesu. kot Prakse identitete predstavljajo tisto stran, kjer so diskurzi in fizični fenomeni prisvojeni kot del individualčevega projekta, v kate-

¹¹ Psihoanaliza loči med "spominjanjem" (angl. remembering) in "spominom" (angl. memory). Prvo se nanaša na spominjanje nekih dogodkov. Spominjanje je način, kako se neki dogodki spominjajo. Spomin pa je način, kako se oseba v resnici izogne dejanskim dogodkom. Za psihoanalizo je spomin že spomin na spomin, kot spomin spomina; tj. spomin, ki je konstruiran (pravi spomin je namreč potlačen); ta konstruiran spomin kot potlačitev travmatskega spomina. V smislu te dihotomije se moje pisanje in obravnavanje empiričnih zgodb bolj nanaša na pojem spominjanja.

rem se lahko konstruira in izrazi subjektiviteta. Vprašanje je, zakaj so posamezniki pripravljeni sprejeti prakse in reprezentacije, ki njihova telesa, hierarhizirana, klasificirana, evaluirana, postavljajo v določene pozicije.¹²

Luptonova odgovarja, da so prakse identitete načini, na podlagi katerih posamezniki odgovarjajo zunanjim družbenim imperativom in zahtevam samo-regulacije ter samo-kontrole. Telo je pripoznano kot pomemben in nujen del tistega, kar se v konceptih vsakdanjega življenja inkorporira in manifestira kot imperativ, kot luksuz. Take prakse zarisujejo telo, izrisujejo obris telesa, ga označujejo in oblikujejo v objekt, ki se ga "bere", "interpretira" itn. Očitno je, da prehranjevalne navade predstavljajo osrednje prakse izgradnje telesa in njegove identitete točke, ki režejo ločnico med "jaz" in "drugi". Za današnjo vesternizirano družbo se zdi, da je fizična pojava oz. zunanja podoba (angl. image) človeka prignana do skrajnosti; nekakšna merila samopercepcije in percepcije drugih so kriteriji, ki določajo diskurz telesa. Telo je zato fizični simbol lastnikove samo-discipline, samo-kontrole in od tu je le še korak do samo-zavedanja. Imaginirana družbena podoba telesa tako ustvarja različne dihotomije. Suho ali vitko telo naj bi bilo simbol zdravja, discipline, vzdržnosti, urejenosti, negovanja, estetskosti itn. Debelo ali obilno telo je simbol zapuščenosti, razpuščenosti, bolezni, samo-popuščanja itn. Tej dihotomiji ustreza ločitev med "civiliziranim" in "grotesknim" telesom. Prvo je samo-vsebovno, samo-sestavljajoče, celovito. Drugo je nesestavljeno, neurejeno, nekontrolirano, "animalistično".¹³ Bakhtin pravi: "By taking food into the body, we take in the world." Tako Fischler zapiše, da z "inkorporacijo" hrane v telo, hrana preči mejo med svetom in sebstvom, med "zunaj" in "znotraj" našega telesa. Luptonova meni, da je celotno razmerje hrana-telo povezano s subjektiviteto. Z vključitvijo hrane v telo ta postane sebstvo ali del identitete nekoga. To pomeni, da subjektiviteta človeka ni odvisna le od organskih konstituentov hrane, marveč tudi od njenega simbolnega pomena (Lupton, 15-19). Za tem se skriva ena od osnovnih poant pričujočega članka: poskus "definirati" in reflektirati diskurze o hrani pomeni v bistvu vstop v diskurze telesa, subjekta, identitete in subjektivitete. Meje individualnega telesa so stvar tako individualnega kot kolektivnega "okus". Pierre Bourdieu je precej pozornosti posvetil relaciji telo-okus. Zanimalo ga je, kateri so tisti momenti, pri katerih odnos do telesa vpliva na okuse v hrani¹⁴ (Bourdieu, 1984). Vrnimo

¹² Pri tem vprašanju bi se lahko po pomoč za odgovor zatekel k Louisu Althusserju (cf. Althusser, *Ideologija in IAD v: Ideologija in estetski učinek*): posamezniki so kot subjekti že interpelirani v prakse ravno na podlagi ideologij (ideologija hierarhiziranja in kategoriziranja, ideologija hrane, ideologija ritualov prehranjevanja itd.). Tudi koncepta ideologije in subjekta, ki ju vključujem v tekst, sta uporabljena v smislu althusserjanske pojmovne tradicije.

¹³ Takšne stereotipizirane dihotomije so seveda produkt delovanja učinkov ideologije telesa in telesnosti in še kakšnih ideologij (npr. ideologija seksualnosti in užitka, ideologija lepote in estetskosti); za vse te ideologije pa bi se najbrž odkrilo, če bi se jih lotili proučevati, da imajo bogat in dolg historiat.

¹⁴ Bourdieu v delu *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Tastes* zapiše: "Okusi v hrani so tudi odvisni od ideje, ki jo ima vsak [družbeni] razred o telesu, in od učinkov hrane na telo, to je, na njegovo moč, zdravje in lepoto; in od kategorij, ki se uporabljajo za vrednotenje teh učinkov, pri čemer so nekateri pomembnejši za en razred in ignorirani s strani drugega, in ki lahko različne razrede razvrstijo na zelo različne pozicije [na družbeni stratifikacijski lestvici]" (Bourdieu, p. 190). V oglatih oklepajih je opomba avtorja pričujočega teksta.

se k pomenu relacije hrana-telo za konstituiranje (specifične) subjektivitete. Hilde Bruch je proučevala dimenzije zunanjega videza/podobe telesa in njih razmerja do samo-zavedanja. Izraz 'podoba telesa' (angl. body image) izhaja iz koncepta, ki je imel za nalogo 'shematizirati telo' (angl. 'body schemata'). Podoba telesa je izraz slike našega lastnega telesa, ki ga oblikujemo v glavi, to pomeni, da ustvarja pogoje, v katerih se naše lastno telo pojavi, pred-stavi nam samim (Bruch v: Counihan in Van Esterik, 1997: 211). Podoba telesa torej ni podoba realnega telesa, marveč zrcalna slika imaginarnega telesa. Telo, ki ga vidim in občutim, ni telo, kakršno je v resnici na sebi, temveč je ravno tisto telo, kakršnega želim videti in podobo kakršnega mi ponujata ogledalo in svet. Telo je skratka vselej že skonstruiran projekt. Za ilustracijo navajam izsek zgodbe neke študentke, ki je zapisala sledeče:

Z njenim razvojem od čisto majhne, od staršev odvisne punčke do dvajsetletne, dokaj samostojne punce, se je spreminjal tudi njen odnos do hrane. Še preden je bila osnovnošolka, ji je hrana pomenila nekaj dobrega, nekaj, kar jo je razveseljevalo ... Po tem, kar je bilo povedano, je očitno, da ji je hrana zelo dobro teknila. To je dokazoval tudi zunanji videz "deklice bolj okrogle postave", so ji pravili drugi. Kakorkoli že, od takrat se je veliko spremenilo. Z leti se je njen odnos do hrane spreobrnul. Hrane ne doživlja več kot nekaj prijetnega. Ne pomeni ji več nekaj, kar jo lahko večkrat na dan osreči, temveč prej nasprotno. Hrano sprejema kot nekaj samoumevnega in hkrati prisiljenega. Ob spominu na hrano privrejo na dan občutki nelagodja, oziroma največkrat jo doživlja skoraj "brezosebno", kot da ni več del tistega "toplega in veselega življenja". (X)

Pomenljiv citirani pasus v bistvu govori o tem, da mora telo dandanes biti doje-to izključno kot samo-zavedajoča točka identitete, drugače je znivelizirano na raven pojmovanja kot amorfna gmota. V teoriji se je razvilo več izrazov, ki inducirajo na subjektiviran odnos do telesa: koncept telesa (angl. body concept), identiteta telesa (angl. body identity), percepcija telesa (angl. body percept) itd. Ti koncepti govorijo o pravilnosti oz. napačnosti zavedanja telesne identitete oz. telesnega sebstva (Bruch, 212-225). Zdi se, kot da so napačne percepcije telesa in motnje v dimenzijah zavedanja lastnega telesa dandanes izdatneje prisotne in izražene bolj kot kadarkoli prej v zgodovini. Zaznavanje, občutenje in sprejemanje hrane je tako nezadržan odsev stanja mentaliteta konflikta znotraj fenomena identitet. "Imeti telo", i.e. imeti lepo telo, pomeni "public display", demonstracijo in manifestacijo neprizanesljivosti do lastnega telesa oz. lastništva nad njim in polno-ozaveščenost pri kontroli hrane. Kajti danes se hrana (prek medijev, družbenih institucij, industrije ...) nadzoruje predvsem družbeno, ne toliko individualno. In s telesom ni nič drugače. Naše telo je javno telo družbe¹⁵ (Foucault v: Gordon, 1981: 55-62).

¹⁵ Telo ni več metafora, ampak družbena realnost. Njegova fizična prezenca je nujna za funkcioniranje družbe. Michel Foucault v tem oziru govori o družbenem telesu (angl. social body) oz. telesu družbe (angl. body of society), ki deluje po principih izključevanja in eliminiranja. Pri tem ima pomembno vlogo naša fantazija oz. fantaziranje o telesu. Foucault meni, da je fenomen družbenega telesa učinek - in ne konsenz - ko se moč neposredno materializira (v telesu). Obvladovanje in zavedanje lastnega telesa se lahko doseže samo skozi učinek investicij moči telesa: telesna vzgoja, vadba, trening, dril telesa, "muscle-building", "body-building", nudizem, glorifikacija lepote telesa. Foucault je prepričan, da se v dispozitivu telesa pojavlja nov način investiranja mišljenja, ki se ne predstavlja v formah kontrole prek represije, temveč v formah kontrole prek stimulacije. Jej, toda bodi vitek in dobro izgledaj! (Foucault, "Body/Power", p. 55-57)

Vse to zaradi idealiziranega telesa, natančneje, idealizirane podobe telesa, ki predstavlja rezultat projekcije zunanjih družbenih zahtev in estetskih norm.

Zaključek

Skozi interpretacijo empiričnega gradiva in premislek teoretskih konceptov¹⁶ sem ugotovil, da so hrana, prehrambene navade, obredi prehranjevanja in sam sistem hranjenja nerazdružljivo v vsej svoji kompleksnosti konstitutivno povezani s pojmovanjem telesa, proučevanjem vloge spomina kot retrospektivne mnemotehnike, s procesom zavedanja samega sebe v odnosu s hrano, utelesitvijo sebstva, konstituiranjem identitete kot točke razlike med 'jazom' in 'drugim' in nenazadnje, izgradnje subjektivitete človeka, ki je rezultat projekcije vsega naštetega.

Osnovni namen tega eseja je v tem, da pokaže na močno zvezo, ki obstaja med hrano, njenimi preferencami in praksami, emocijami, telesom, utelešenjem hrane, spominom, mentaliteto, identiteto in subjektiviteto človeka kot družbenega bitja. Tu izhajamo s stališča, da je kontingentna narava in moč razmerij okrog hrane in da so simbolni pomeni hrane ter hranjenja neposredno v razmerjih do subjektivitete in utelešenja telesa. Na začetku sem poskušal razdelati vlogo znanosti (predvsem antropologije) na področju hrane. Glavna poanta je, da tema hrane tvori legitimen in konsistenten sistem vednosti, ki je vršen teoretskih obravnav in raziskovalnih prijemov. Diskurz o hrani kot koherentno, kohezivno področje antropološkega in humanističnega ukvarjanja predstavlja pomembno mesto pri dekodiranju fenomenov vsakdanjega življenja. Kot konstitutiven aspekt vsakdanjega življenja in antropologije lastnega sveta je zato razvoj diskurza o hrani potreben - zaradi nenehno spreminjajočih se praks, pozicij in diskurzov - stalnega spremljanja in kritičnega proučevanja. Pričujoča analiza ni posegla na območja bioloških, medicinskih, ekoloških in drugih razprav o hrani, marveč poskuša ustvariti neko "teorijo hrane in hranjenja" na podlagi nekaterih temeljnih in določenih specifičnih konceptov in pristopov k hrani, ki izhajajo iz antropologije, sociologije, psihoanalize, strukturalizma, filozofije, psihologije. Vključuje koncepte številnih teoretikov kot npr.: Claude Lévi-Straussa, Rolanda Barthesa, Anne Freud, Sigmunda Freuda, Margaret Mead, Pierra Bourdieuja, Michela Foucaulta, Marcela Maussa, Anne Meigs et alias in seveda Deborah Lupton, knjiga katere (z naslovom *Food, the Body and the Self*) me je vzpodbudila k reflektiranemu in sistematičnemu razmišljanju o možnosti konstituiranja ustreznega diskurza o hrani in o njeni vlogi v vsakdanjem življenju ljudi.

¹⁶ Epistemologija teksta je zasnovana na ideji poskusa konstituiranja diskurza o hrani, katerega smoter je bilo prezentirati, analizirati in reflektirati na terenu pridobljeno empirično gradivo študentov/ke vsled poskusa njegove teoretske konceptualizacije, ki razpira širok horizont pristopov k proučevanju predstavljene tematike in dokazuje, da hrana zastopa pomembno mesto znotraj teorije subjekta in antropoloških kategorij vsakdanjega življenja in lastnega sveta. Epistemičen status objekta raziskovanja je takšen, da je v prvi vrsti teorija sledila empiriji in šele nato obratno. To pomeni, da vsi teoretski koncepti, s katerimi razpolaga tekst, niso samopostavljeni, temveč me je do njihove uporabe pripeljal premislek samega empiričnega gradiva, ki je arhivirano pri avtorju pričujočega članka.

Dodatek

Sledi dodatna razlaga metodologije zbiranja podatkov na terenu. Napotki sodelujočim študentom, ki so s svojimi teksti, ki jih občasno različno imenujem (naracija, opis, "esej" in "spomin") prispevali k empiričnemu delu tega pisanja, temeljijo na metodologiji, ki je delno povzeta po raziskovalnih strategijah Deborah Lupton. Po prošnji je bilo od njih zahtevano, da napišejo kratek "esej" ali zgodbo (cca 1 stran) na temo "Spomin na hrano". Imeli so približno teden dni časa, da so pripravili svoje prispevke. S konkretnimi izdelki se je odzvalo 17 študentov. Navodila za pisanje so bila sledeča (podana tudi na začetku teksta): opisati poljubni dogodek oz. napisati zgodbo v zvezi s hrano v tretji osebi ednine; spustiti se v detajle, četudi se zdijo "nepomembni", trivialni; ne interpretirati ali analizirati lastne biografije. Deskriptivne naracije so bile za citiranje v zelo mali meri zaradi uporabe neknjižnega jezika, stila pisanja ali slovničnih napak popravljene ali prirejene, zato se citati v tekstu povsem približajo izvirnim tekstom. Na tej metodološki podlagi sem dobil empirični material. Poudariti velja, da je bil ta material v moji analizi dojet kot družbeno konstruiran tekst, to je, ni bil uporabljen v smislu interpretacij "pravih" ali "napačnih" verzij realnosti, temveč kot postavljene situacijske pripovedi, partikularni prikazi perspektiv, sistemov verjetij, domnev, vrednostnih form itd.

Podatki avtorjev napisanih naracij ali spominov, ki so vključeni v esej

879

Ime (resnično, ljubkovalno, psevdonim, izmišljeno)	starost	spol	družinska provenienca (podeželje, primestje, mesto)	izobrazba staršev: očeta/matere (osnovnošolska, srednješolska, višješolska, visokošolska)
--	---------	------	---	---

Bojan, 26 let, M, mesto, SŠ/OŠ
David, 24 let, M, podeželje, SŠ/OŠ
Ivana, 21 let, Ž, mesto, VSŠ/VSŠ
Jelena, 20 let, Ž, mesto, VŠ/VŠ
Kolesar, 25 let, M, podeželje, OŠ/VŠ
Lara, 23 let, Ž, mesto, SŠ/SŠ
M., 23 let, Ž, -, SŠ/VŠ
Manteja, 24 let, Ž, podeželje, VŠ/VŠ
Matjaž, 25 let, M, primestje, SŠ/SŠ
Nadka, 22 let, Ž, podeželje, SŠ/OŠ
Nana, 24 let, Ž, mesto, OŠ/OŠ
Robert, 25 let, M, podeželje, OŠ/VŠ
Roman, 27 let, M, primestje, SŠ/SŠ
Tine, 24 let, M, podeželje, SŠ/OŠ
Vdana soseda, 24 let, Ž, mesto, SŠ/SŠ
Vindiš, 25 let, M, podeželje, OŠ/VŠ
X, 20 let, Ž, mesto, SŠ/SŠ

LITERATURA

- Althusser, Louis (1980): Ideologija in ideološki aparati države (Opombe k raziskavi), v: Althusser, Louis et al., Ideologija in estetski učinek (zbornik), Ljubljana, Cankarjeva založba [Prevedeno po: Louis Althusser, Positions, ...ditions sociales, Pariz 1976, p. 67-125 in po: Louis Althusser, Ideologie und ideologische Staatsapparate, VSA, Hamburg/Westberlin 1977, p. 154-168; Idéologie et appareils idéologiques d'état, prevedla Zoja Skušek-Močnik, Notes sur les appareils idéologiques d'état (AIE) prevedel Slavoj Žižek].
- Barthes, Roland (1997): Toward the Psychosociology of Contemporary Food Consumption, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 20-27.
- Bourdieu, Pierre (1984): Distinction: A Social Critique of the Judgement of Tastes, London, Routledge and Kegan Paul.
- Bruch, Hilde (1997): Body Image and Self-Awareness, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 211-225.
- Counihan, Carole & Van Esterik, Penny (1997): Introduction, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 1-5.
- Fentress, James & Wickham, Chris (1992): Social Memory, Oxford-UK-Cambridge, New Perspectives on the Past, Mass., Blackwell.
- Foucault, Michel (1981): Body/Power, v: Gordon, Colin (ur.), Power/Knowledge (Selected Interviews and Other Writings 1972-1977), Translated by Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham in Kate Soper, New York, Pantheon Books, p. 55-62.
- Foucault, Michel (1997): Technologies of the Self, v: Foucault, Michel: Ethics (ur. Paul Rabinow), London, Allen Lane The Penguin Press, p. 223-251 [M. Foucault: Ethics. Subjectivity and Truth, uredil Paul Rabinow, prevedel Robert Hurley et al., The Essential Works of Michel Foucault 1954-1984, Vol. 1].
- Freud, Anna (1997): The Psychoanalytic Study of Infantile Feeding Disturbances, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 107-116.
- Lévi-Strauss, Claude (1997): The Culinary Triangle, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 28-35.
- Lupton, Deborah (1996): Food, the Body and the Self, London, Sage Publications.
- Mauss, Marcel (1996): Eseg o daru in drugi spisi (Claude LÉVI-STRAUSS: Uvod v delo Marcela Maussa), Ljubljana, Studia Humanitatis, ŠKUC-Filozofska fakulteta [izvirnik: Mauss, Marcel: Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques (1923/24), Parentés a plaisanteries (1926), La cohésion sociale dans les sociétés polysegmentaires (1931), Les techniques du corps (1934); prevedla: Zoja Skušek (Eseg o daru) in Rastko Močnik (druge spise)].
- Mead, Margaret (1997): The Changing Significance of Food, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 11-19.
- Meigs, Anna (1997): Food as a Cultural Construction, v: Counihan, Carole in Van Esterik, Penny (ur.), Food and Culture - A Reader, New York in London, Routledge, p. 95-106.

KARTOGRAFI POSTMODERNIZMA

Vpliv kritične infrastrukture na subjektivno dožemanje prostora

Trije pojmi: geopolitična estetika, implozija prostora ter identiteta hiperrealnosti

Povzetek: *Tekst je poskus predstavitve subjektivnega dožemanja prostora v kontekstu novih tehnoloških struktur. Analiza percepcijskih zmožnosti subjekta je zastavljena na induktivni metodi vzporednega dokazovanja. Prek primerov iz filmske estetike in drugih vsakdanjih življenjskih situacij so opisani novi pogoji doživljanja prostorskih struktur. Diskurz je zastavljen na osnovi treh pojmov: geopolitična estetika, implozija prostora in identiteta hiperrealnosti. Z njihovo pomočjo skušam preveriti zaznavanje enovitosti oziroma razcepljenosti dožemanja prostora pri posamezniku. Koncept "kritične infrastrukture" v tekstu predstavlja aktivno celico znotraj sodobnih procesov identifikacije in nakazuje zmožnost vplivanja na ekonomsko strukturo, ki ima navidežno prevlado nad mehanizmi prostorske imaginacije.*

Ključni pojmi: *percepcija prostora, tehnološki mediatorji, kritična infrastruktura, kulturni kapital, družba spektakla, film, prostor tokov, procesi identifikacije*

881

Uvod

Dožemanje prostora predstavlja eno izmed ključnih problematik s katerimi se sooča družba na pragu novega tisočletja. Uporaba novih tehnologij na ravni vsakdanjega življenja, bolj kot kadarkoli prej določa subjektivno doživljanje prostora. Pojmi kot so globalizacija, kibernetizacija, digitalizacija, konzumerizem in karnevalizacija so postali del identitetnega imaginarija vsakega posameznika, ki se giblje v prostorih sodobne družbe. Zanimivo vprašanje, ki se ob tem poraja, je: kako globoko so ti pojmi prodrli v sfero kulturne produkcije, ki navsezadnje simbolizira kolektivno stanje družbe in posredno odgovarja na impulze, ki jih oddajajo posamezniki. Drugače povedano: bistvo hipoteze, ki jo skušam preveriti, je v spremembi kulturne produkcije, saj je ta z dodatkom novih tehnoloških mediatorjev²

¹ Matjaž Uršič, podiplomski študent sociologije na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

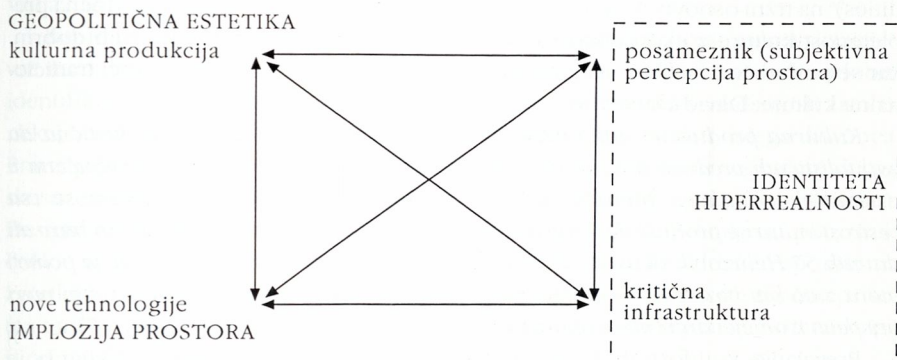
² Mediatorji jih poimenujem zaradi vloge posrednika (ki lahko delno spreminja informacijo) med človekom in kulturo. Predstavljajo medij prek katerega posameznik dožema kulturo.

(t.i. vključujejo nove oblike komunikacije in transporta) dosegla novo obliko produkcijske ravni, ki upošteva in vključuje nove koncepte subjektivnega dojemanja prostora.

V nadaljevanju bom skušal opisati nekaj primerov kulturne produkcije, kjer opažam nove značilnosti subjektivne percepcije prostora. Ti primeri so obogateni z nekaterimi elementi, ki posamezniku omogočajo drugačno dožemanje prostora, kot ga je bil navajen. Omejil se bom na naslednje elemente: geopolitična estetika, implozija prostora ter identiteta hiperrealnosti. Fredric Jameson geopolitično estetiko dojema kot globalno entiteto, ki temelji na ekonomskem sistemu. Pri tem opaža, da prihaja do kulturne fragmentacije, kjer lokalno definirane, "tradicionalne" kulture, izgublajo boj s širšimi, bolj "unificiranimi" kulturnimi omrežji, ki jih podpira kapital. Implozijo prostora povezujem predvsem z deli francoskega poststrukturalista Jeana Baudrillarda. Njegov koncept implozije prostora je precej soroden pojmom nekaterih sodobnih družboslovnih teoretikov, ki se ukvarjajo s problematiko prostorsko-časovnega krčenja, zgoščevanja. Pri tem velja omeniti predvsem Davida Harveya, ki v navideznem nasprotju z Baudrillardom, ugotavlja, da rušitev prostorskih ovir ne pomeni absolutnega zmanjševanja pomena fizičnega prostora. Pomen prostora se s procesi globalizacije povečuje, saj postajamo občutljivejši na vsebine, ki se nahajajo v njem. Najbolj "hlapljiv" pojem v tem sklopu predstavlja hiperrealnost - svet samo-nanašajočih se znakov (self-referential signs), po Jean Baudrillardu pa novo lingvistično stanje družbe, v katerem "realno" ni nič bolj realno od stvari, ki se pretvarja, da je realno (Jary in Jary, 1995: 301). Identiteta hiperrealnosti se v tem kontekstu nanaša predvsem na Baudrillardov koncept simulakra, v katerem simulacije različnih identitet nadomeščajo konsistentno zgrajeno identiteto, ki temelji na lokalnih, "tradicionalnih" vzorcih.

Vsak izmed treh navedenih središčnih pojmov deluje na drugačni osnovi in predstavlja svoje področje vpliva pri zaznavi prostora. Prvega postavljam pod okrilje kulturne produkcije (glej sliko 1), drugi ima svoje temelje v tehnoloških produktih (post)moderne dobe, tretjega pa si lastita kar dve kategoriji - posameznik in kritična infrastruktura. Navedene pojme jemljem kot okvir in vezivno tkivo besedila, saj se medsebojno dopolnjujejo in prepletajo. Čeprav štiri glavne kategorije izhajajo iz različnih sistemskih struktur, je njihova skupna in bistvena lastnost podana v razmerju do prostora, kar je dovolj velik razlog, da jih lahko povežem v enoten mozaik prek katerega se manifestirajo nove lastnosti subjektivne percepcije prostora. Z namenom nadaljnje razgradnje razmerij, vplivov in odnosov med temi entitetami bom posegel v različne umetniške prakse (npr: film, glasba itd.) ter se skušal čimbolj približati obrisu strukture, ki sem jo spodaj začrtal.

Slika 1: Prikaz razmerij ter medsebojnih vplivov med posameznimi kategorijami in njihovimi elementi. Kategoriji posameznik in kritična infrastruktura sta posebej zamejeni, kar poudarja njuno povezanost glede na element identitete hiperrealnosti.

Kritična infrastruktura

Kategorijo kritične infrastrukture bom uporabil kot orodje, s katerim si bom pomagal pri razgradnji navedene problematike. Osnovno definicijo povzemam iz knjige: *Landscapes of Power-From Detroit to Disney World* (1991), avtorice Sharon Zukin. V njej je kritična infrastruktura opisana kot izredno pomemben del kulturne ekonomije. Njene glavne naloge so implementacija kulturnih idej in kulturna "obramba" prostora. Delovala naj bi kot filter prek katerega se nadzoruje prevladujoči okus, oziroma stil življenja ter na ta način utrjuje dominantni kulturni sistem. Člani kritične infrastrukture so vse osebe, ki sprejemajo odločitve o kulturnih razlikah. V prvi vrsti seznam vključuje umetniške kritike, akademske družbene kritike, kolumniste pri pomembnih časopisnih hišah, filmske kritike, knjižne recenzente, pisce reklamnih tekstov, modne oblikovalce, arhitekte, televizijske producente itd. Njihova naloga je zagotoviti normalni proces inkorporacije praks za katere velja, da predstavljajo kulturo in njene distinkcije (ne glede na vrsto kulture, njihova najpomembnejša naloga je ohranjanje razlik in značilnih lastnosti, ki jo definirajo, pa četudi je to masovna kultura)³. Za pretekle kulturne sisteme in njene kritične infrastrukture je bila značilna izredna rigidnost, odpornost v odnosu na vplive iz zunanjega okolja. Sistem je bil sposoben ohranjati kontinuiteto, tradicionalne vzorce, ki so bili na teritoriju prisotni že dalj časa. Ali drugače: "gre za sposobnost izdiferenciranja sistema iz njegovega okolja skozi samoopis sistema. Gre za samoreferenčno zaprtost, oziroma za določitev pogojev pod katerimi sistem sprejema vplive okolja" (Willke v Trček, 1994: 9). Novi sistemi so bistveno drugačni, pravi

³ Pri tem je potrebno predstaviti tudi ostale člane kritične infrastrukture, ki predstavljajo sekundarne dejavnike konstitucije neke kulture. Tako so vanjo vključeni tudi geografi in antropologi z deskripcijami ostalih kultur ter politiki in drugi načrtovalci, ki skušajo s prodajo določenih življenjskih stilov pridobiti politično ali ekonomsko moč.

Zukinova, ki prek ideje kulturnega kapitala⁴, ta je produkt članov kritične infrastrukture, predstavi nenehno spreminjajočo se naravo sodobnih kulturnih procesov⁵. Zapiše naslednje besede: "Kulturne dobrine in storitve (services) konstituira jo resnično vrednost, dokler so integrirani kot oblike komfortnega blaga (commodities)"⁶ na tržni osnovi cirkulacije kapitala" (Zukin v Mitchell, 2000: 84). Močna prepletenost kulture z ekonomijo narekuje hitrejši ritem menjave kulturnih dobrin, kar se posledično izraža v večji pestrosti ponudbe in manjši uporni moči tradicionalne kulture. David Harvey to opiše z naslednjimi besedami:

Kulturna produkcija, tako visoka kot nizka, tako podpirajoča kot kritična do kapitalističnih vrednot, je sedaj postala tako komfortna, da je v celoti vključena v sisteme ekonomskega preračunavanja in cirkulacije. Pod takimi pogoji se vsa pestrost kulturne produkcije, prav nič ne razlikuje od pestrosti Benettonovih barv ali slavnih 57 Heinzovih okusov ... Nadalje, tudi vsa uporniška kultura (in te je polno) mora zato biti izražena v okvirih komfortnega načina - modusa, kar v veliki meri prispeva k omejevanju moči uporniških gibanj (Harvey v Mitchell, 2000: 15).

Prevajanje komfortnih kulturnih dobrin na raven vsakdanjega življenja je domena mediatorjev, ki krčijo in širijo ravni kulturne potrošnje. Ritem kulturnih sprememb je zaradi tega intenzivnejši in hitrejši. Kritična infrastruktura ob teh pogojih ne predstavlja inertnega agensa, ki bi se v celoti podrejal zakonom kapitala, temveč je prav zaradi dejstva, da obstaja kot samostojna kategorija, sposobna proizvajati tudi kritične impulze v odnosu do politično-ekonomskih procesov, ki potekajo v njeni neposredni bližini⁷.

Geopolitična estetika

Sodobna estetika je univerzalna, njeno glavno orožje pa je kopija. Ker svojo ponudbo gradi na procesih globalizacije (svetovna ponudba), je logičen stranski produkt teh tendenc tudi trivializacija okusa in neupoštevanje etnokulturnih načel.

⁴ Koncept je povzet po teoriji Pierra Bourdieuja, ki velja za utemeljitelja pojma kulturnega kapitala (knjigi: *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, 1977 in *Distinctions: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, Harvard University Press, 1984).

⁵ Zukinova v razliko od Bourdieuja poudarja, da kulturni kapital ni hierarhično sestavljena kategorija pod nadzorom ljudi, ki zavzemajo različne lokacije v socialni hierarhiji. Kulturni kapital je po njeni oceni produkt dela znotraj kritične infrastrukture, ki je bolj nepredvidljiva, a obenem dovolj konsistentna, da prepušča le določene vrste, sicer izredno diferenciranih, vplivov iz sodobnega sveta.

⁶ *Commodities* prevajam kot komfortno blago. V razliko od navadnega blaga, komfortno blago potrošniku predstavlja močnejšo oporno točko. Zapohinja funkcijo žvetja, zanesljivosti, čistosti in mu predstavlja predvsem psihično udobje, psihično komfortnost. Tako blago je lahko karkoli (slika, glasba, športni avtomobil ali kuhinja) in ni nujno, da predstavlja tudi fizično udobje.

⁷ Kritično infrastrukturo zlahka navežemo na strukturacijsko teorijo Anthonyja Giddensa, kjer je področje vsakdanjih socialnih praks strukturirano v prostoru in času. Kritična infrastruktura predstavlja v Giddensovih terminih izobražene akterje (agents), ki delujejo znotraj socialnega konteksta (oz. strukture). Na ta odnos struktura-delo (agency) pa v širšem kontekstu vplivajo serije institucionalnih dogovorov (oz. institucij).

Biti všečen vsem in vsakomur je cena, ki jo večina umetniške produkcije plača s homogenizacijo in standardizacijo ter posledično utopitvijo v tokovih sodobne industrije spektakla. Guy Debord (1999) spektakel opiše kot permanentno opijsko vojno, ki jo plačujejo kapitalne strukture, z namenom uničevanja zmožnosti razlikovanja med dobrinami in komfortnim blagom.

Ker je izoliranih enklav, območij, ki bi bila varna pred procesi karnevalizacije*, vse manj in estetizacija prodira v vse pore vsakdanjega življenja, so tudi sodobni identifikacijski problemi v takem okolju vse večji. Estetizacija vsakdanjosti zato ni nekaj samoumevno pozitivnega, prej predstavlja dve strani istega kovanca. Pravzaprav je pogosto predmet manipulacije, kjer se določene segmente dejanskosti estetizira zato, da bi jim lepa forma priskrbelo višjo menjalno vrednost. Design je prisoten povsod in je že zdavnaj presegel nivo opremljanja potrošnih dobrin iz supermarketov. Warholova jušna konzerva je le še oddaljen spomin na začetke vdora estetike v vsakdanje življenje. Marketing in design sta močno prisotna tudi v politiki in znanosti, obenem pa se vse bolj zdi, da postajata pomembnejši od njenih vsebin.

Infrastrukturalizacija vsakdanjega življenja.

Prostor je v teh procesih deležen še posebne pozornosti, pa ne le zaradi arhitekture in njenih simbolično-ideoloških nastavkov, ki vrejo iz njenih pojavnih oblik - designa. Še lepše se to opaža v procesih infrastrukturalizacije, ki je osrednji pojem tega dela teksta. Fizična infrastruktura predstavlja osrednjo aktivno celico vsakega subjekta, ki se giblje in živi v nekem prostoru. Delno jo dojema nezavedno, podzavestno, staplja se z njim in njegovo identiteto ter jo jemlje za podaljšek svojega telesa. To nalašč omenjam prav zaradi dejstva, ker večina sodobnih filozofov kot podaljšek človekove narave pojmuje predvsem tehnologijo, ki je direktno vezana, pripojena na telo. Pri tem mislim predvsem na sodobno protetiko, tehnologijo biočipov, gensko tehnologijo, nanotehnologijo itd. Infrastruktura je posebej zanimiva tudi zaradi dejstva, da se zdi na prvi pogled imuna na procese estetizacije. V resnici estetizacija v veliki meri posega na njeno področje. Nekaj takih procesov estetizacije infrastrukture je na primer opaziti pri arhitekturi mostov ali pa designu osnovnih gradbenih elementov (opeke, betonski blok itd.). Hkrati pa infrastrukturna produkcija temelji na osnovah funkcionalizma in se prilagaja človeškim potrebam po premikanju, komuniciranju, bivanju v prostoru ter vsaj neposredno ne vpade v procese estetizacij. Prav zaradi te dialektične strukture je njena vloga znotraj procesov globalizacije in individualizacije premalo poudarjena in v osnovi nedefinirana ter vprašljiva. Ker deluje kot intermediarna sfera med simbolno-fizično grajenim okoljem (arhitektura) in dejanskim delovanjem družbe v prostoru bi bilo potrebno njene vplive v prihodnosti podrobneje analizirati.

Ti funkcionalni, infrastrukturni vzorci predstavljajo vezivno tkivo nove geopolitike, ki je univerzalna. Ker poteka po celotnem ozemlju in ni vezana na eno samo

* Ena izmed takih hermetičnih družbenih skupin so npr. Amiši, ki zanikajo skoraj vse sodobne civilizacijske dobrine in skušajo svoj življenjski potek zadržati na isti tehnološko-evolucijski premici.

žarišče, iz katerega bi izhajala ter se v njem definirala, si nedvomno zasluži dodatek - geo, medtem ko je drugi del besede - politična, vezana prav na strateške točke, intervale ali mogoče še bolj ustrezna analogija - odmori ("pavze") na zemljevidu premikov subjekta, ki se seli z ene točke v drugo točko. Sorodnost z omrežjem Interneta je tu več kot očitna. Princip selitve iz enega virtualnega področja v nek nov virtualni "teritorij" je podoben tistemu, ki poteka v realnem prostoru. Tako v Združenih državah Amerike zadnjih nekaj letih opažajo trend selitve, katerega osnovni namen je spreminjanje življenjskega stila in ne zagotavljanje boljših življenjskih pogojev. V časovnih amplitudah dveh do treh let, kar ustreza konzumaciji določenega življenjskega stila, se postmoderni avanturisti nenehno selijo z enega konca države v drugi, popolnoma drugačen življenjski okoliš. Poenostavljeno povedano, ko se določena oseba naveliča nekega življenjskega stila, mesta, pokrajine, kulture, si preprosto najde delovno mesto v drugačnem življenjskem okolju. Nove tehnologije (Internet) in delo na daljavo te procese še pospešujejo ter pripomorejo k večji mobilnosti posameznika, ki se vse bolj seli za prostorom in išče idealno življenjsko okolje. Ker ga ne najde, se preprosto ne prestopa seli, njegova identiteta pa ob tem ostaja fluidna, nestabilna in spremenljiva⁹.

Aktivna kritična infrastruktura.

886

Geopolitika je torej že dolgo časa predmet diskurzov in obdelave z različnih zornih kotov. Eden teh je tudi geopolitična estetika, ki se jo lahko neposredno naveže na pojem kritične infrastrukture. Utemeljitelj geopolitične estetike je Fredric Jameson, ki je v knjigi: *The Geopolitical Aesthetic-Cinema and Space in the World System* (1992), skozi analizo filma, predstavil različne vidike dožemanja družbene totalnosti. Politika, ekonomija in estetika so v filmu združeni v enoten sistem prek katerega se nagovarja posameznika. V našem primeru je še posebej pomembna Jamesonova navezava na prostor, ki je ključnega pomena za povezovanje prostorskih in socialno-identitetnih procesov v enotno strukturo. Eden izmed njegovih osrednjih pojmov je kognitivno mapiranje, ki si ga je sposodil pri Kevinu Lynchu (1974) ter ga vstavil kot vmesno polje med osebnostnim in družbenim. Z njegovo pomočjo se posameznik lahko orientira v prostoru, mu podarja pomene ter organizira lasten prostorski sistem, ki mu omogoča premikanje in delovanje v prostoru. Kognitivno mapiranje je pri Jamesonu nekakšna metafora procesov političnega nezavednega, saj je prostor v realnosti deležen velikih posegov s strani politike in ekonomije. Še radikalnejše in bolj akutne posege različnih ideologij lahko opažamo v filmu, kjer se ta razmerja še jasneje izražajo¹⁰. Režiserji kot predstavniki kritične infrastrukture lahko geografska razmerja in politične sheme, ki jih filmi izražajo, bodisi rušijo ali utrjujejo.

⁹ Izredno zanimiv je v tem primeru pristop režiserja Wima Wendersa in njegove filozofije *Road-Movie-ja*. Ko snema, vedno snema v gibanju, to pomeni, da potuje in se premika ter v določenih primerih za snemanje izbira lokacije ob poti, po kateri se pelje (npr. filmi: *Paris-Texas*, *Do konca sveta*).

¹⁰ V zadnjem obdobju filmske umetnosti je opazna izredna napetost med evropsko in ameriško filmsko produkcijo. Pri tem gre predvsem za razlike v tradiciji ekonomske strukture produkcije filmov. Ameriška je v razliko od evropske bistveno bolj populistična in tržno usmerjena. Spor je šel do te mere, da so nekatere evropske države določile kvoto ameriških televizijskih in filmskih produkcij (v največji meri to velja predvsem za Francijo).

So glavni akterji geopolitične estetike in uvajajo kulturne distinkcije, prek katerih posamezniki dojemajo svojo vlogo in pripadnost v družbi. V dobi procesov globalizacije in univerzalizacije podob je te vidike še posebej težko izražati, saj množica vplivov ruši samo konsistentnost filmske iluzije in negativno deluje na procese kognitivnega mapiranja. Zadržati dovolj kritične distance, ki nakazuje nevarnosti sodobnih družbenih procesov, je ena izmed primarnih nalog aktivne, uporniške kritične infrastrukture¹¹. Eden izmed takih režiserjev in filmskih ustvarjalcev je nedvomno David Cronenberg, ki je s filmom Trk (posnet po istoimenskem romanu J.G. Ballarda - Trk (1995)) prekrpil človeško telo ter prestavil meje sveta. Ne le, da sta v filmu človeško telo in stroj (v večini primerov je v filmu ta stroj avto) dobesedno stopljena drug z drugim, presežek filma je ustvarjen prav z umestitvijo junakov na prizorišča - ceste. "Najbolj grozljivi in šokantni prizori filma tako niso raztelesena trupla v avtomobilskih razbitinah ali razprte veneričine odprtine, temveč razgled z Ballardove terase, razgled na dvojno šestpasovno avtocesto, po kateri se vije nepregledna kolona vozil. Človek = stroj; virus = kolona" (Popek, 1997: 6). Povezava, oziroma fizična infrastruktura (pa naj bo to cesta, kabel za Internet ali kaj tretjega), torej predstavlja najosnovnejšo sfero vsakdanjega življenja okrog katere je organizirana celotna struktura družbe in posameznika. Zaprtje povezave (kolona = virus) pomeni simbolno smrt subjekta, ki se na prisiljeno fiksirani, statični točki, v bližini katere kar gomazi od življenja ne znajde ravno najbolje.

Nasproten pol Cronenbergove univerzalne, simbolične, filmske govorice predstavlja manifest Dogme '95, katere glavna akterja sta filmska režiserja Lars Von Trier (npr. filmi: Lom valov, Idioti, Kraljestvo) in Thomas Vinterberg (film: Praznovanje). Svoje zgodbe gradita na popolnoma drugačni filmski poetiki. V razliko od Cronenberga se ne spuščata v globoko simbolično vizualizacijo (mojster tega žanra je nedvomno tudi David Lynch, npr. filmi: Lost Highway, Naked Lunch, Twin Peaks, Eraserhead), temveč skušata na osnovi navidez preproste zgodbe, ki je zanimiva in privlačna za vsako oko (kar za Cronenberga in Lyncha ne moremo trditi), izluščiti bistvo sodobnih globalizacijskih procesov. Junaki njunih zgodb so "normalni" ljudje polni življenjskih problemov, ki šele posredno odslikujejo večje družbene procese, ki se dogajajo v njihovi bližini. Stojan Pelko na naslednji način opiše fascinantne dosežke danskih "dogmatikov":

Jameson se ne obotavlja na mesto ključne figure, ki naj nam omogoči razumevanje postmodernih zagat s formo, postaviti alegorije. Prepričan je, da prav alegorija po dolgi prevladi simbola (od romantike do poznega modernizma) dovoljuje, da celo najbolj poljubne, hipne in izolirane krajine funkcionirajo kot figurativna mašinerija, v kateri se nenehno zastavljajo in padajo vprašanja o kontroli globalnega sistema nad lokalnimi usodami (Pelko, 1999: 4).

in nadalje:

Gostitelj parcialnih subjektov, fragmentarnih ali shizoidnih konstelacij, lahko zdaj pogosto alegorično stoji na mestu trendov in sil v svetovnem sistemu, v tranzicijski situaciji, v kateri se izvirno transnacionalna razreda, kakšna sta novi internacionalni

¹¹ Z aktivno kritično infrastrukturo ujamam distinkcijo v odnosu na pasivno (nekritično) kritično infrastrukturo. Obe delujeta v pogojih ekonomske logike, vendar je ena bistveno subverzivnejša in bolj tritantna od druge.

proletariat in nova gostota globalnega managementa, še nista nikjer v celoti pojavila. Konstelacija takšnih alegoričnih subjektivnih pozicij je vsaj toliko kolektivna, kolikor je individualno shizofrena - kar samo po sebi poraja nove formalne probleme individualistični tradiciji pripovedovanja zgodb (Jameson v Pelko, 1999: 4).

Implozija prostora

Nove tehnologije vse bolj vplivajo tudi na neposredne, fizične spremembe v prostoru ter nenehno preoblikujejo dimenzije prostora in časa. V tej luči so še posebno zanimiva nekatera razglabljanja sodobnih filozofov digitalne dobe.

Posebno zanimiv teoretik na tem področju je Manuel Castells, sociolog in profesor regionalnega načrtovanja na Berkeleyski univerzi. V svojih teorijah se zaveda novih sposobnosti tehnologij, njene hitrosti in moči. Meni, da prostor krajev počasi, a vztrajno izpodriva prostor tokov. Človeško, fizično neposredno komunikacijo vse bolj zamenjuje elektronska komunikacija. Vse več je ljudi, ki se odločajo za tovrstno reševanje svojih problemov, pa naj bo to komuniciranje z družbo, nakupovanje jestvin, preverjanje bančnega računa ali srečevanje ljudi nasprotnega spola. Proces je še posebej aktiven v mestih - centrih in vozliščih novih tehnologij. Leta 1996 je Castells v reviji *New Perspectives Quarterly* celo napovedal konec fizične urbane civilizacije, saj bo nevidno, virtualno mesto, kot posledica nadprostor-skih mrež, prevzelo vse funkcije fizičnega (Harrison, Turnbull, 1997: 68). Nekateri avtorji so šli še dlje, tako je Constantinos Doxiadis že v začetku 60. let napovedal oblikovanje Ekumenopolisa (skupin večjih mest po svetu). Ta mesta bodo zaradi koncentracije kapitala in mase ljudi, ki uporablja elektronske komunikacije, močnejše povezana z ostalimi velikimi svetovnimi mesti kot pa s svojim zaledjem. Hitro razvijajoč se zračni promet pa bo stvar le še dopolnil v konsistentno celoto: "Globalna elita, ki bo vsak dan prečkala državne meje, bo končna oblika civilizacije" (Doxiadis, 1997: 456). Castells se takih napovedi raje izogiba in svoj diskurz temu primerneje dopolni s prikazom fizičnih determinant mesta, človek se namreč ne more odlepiti od mesta, saj to zadovoljuje tudi njegove fizične, telesne potrebe in vsaj še zaenkrat, deloma tudi psihične (čeprav naj bi te v prihodnosti nadomestila mreža elektronskih povezav) potrebe po druženju in komunikaciji. Avtor kljub temu ostane zvest svoji tradiciji in poudarja, da naraščajoči informacijski tok pogosto vodi k "nevirtualnemu zastoju v omrežju": prometne gneče, zamude in zastoji - vse to so le upori počasnega (fizičnega) mesta hitremu mestu prihodnosti¹² (Castells v Harrison, Turnbull, 1997: 68). Realen (fizičen) prostor in vladajoče družbeno-ekonomske strukture se torej upirajo izgubi lokacije (in s tem identitete) s

¹² To potrdi tudi v knjigi: *The Power of Identity*, kjer govori o principu rezistenčne identitete (*resistance identity*), v bistvu manjših skupnosti, ki se upirajo kulturni homogenizaciji. Castells ob tem ne pozabi poudariti, da rešitev iz te zagate pelje v dveh smereh: 1.) projektu nove identitete, ki bo zrastle iz povezave teh majhnih, a trdnih jeder (ki komunicirajo med sabo), in 2.) skozi popolno izolacijo, distanciranje teh jeder in prekinitev medsebojnih komunikacij, saj bo prevelik strah pred popolno razgradnjo identitete sprožil proces osamitve - "...process that might transform communal heavens into heavenly hells" (Castells, 1998: 67).

počasnim prilagajanjem novim tehnologijam, saj ne vejo točno, kakšni bodo njeni učinki (ali bodo obvladljivi ali ne). Tako ostajajo na indiferentni poziciji in se zaenkrat še nočejo premakniti, dokler ne bodo razmerja vsaj nekoliko bolj jasna.

Ne glede na zaenkrat neznane posledice, ki se bodo razvile iz tehnološkega "humusa", nam izpred oči enostavno ne more uiti dejstvo, da se fizični prostor, ki nam je še ostal na voljo, nezadržno zmanjšuje. Krči se v smislu dosega, se pravi - dostopa. V tem času je s pomočjo današnjih transportnih sredstev dosegljiv skoraj vsak košček tega planeta. Civilizacija je prodrla povsod in z njo vred tudi tehnologija (telefon, Internet, TV itd.), ekonomija (multinacionalne korporacije) ter kulturna fuzija (stapljanje in mešanje tradicionalnih kulturnih vzorcev z vsemi ostalimi kulturnimi vplivi). Pod okriljem vseh teh procesov torej poteka implozija prostora, ki se dobesedno sesuva vase. Vzročno-posledično to pomeni ponoven vpogled v lastno "drobovje" - lasten prostor. Prostorov umika ni več, tehnologija pa to brezno še razširja in ne zmanjšuje kot smo na začetku predvidevali. S tehnologijo namreč zaenkrat lahko potuje le misel, medtem ko telo ostaja fizično in deluje kot psihološko sidro ter v objemu realnosti drži celoten organizem. Ta disonanca med telesom in mislijo, ki je produkt sodobnih tehnoloških procesov, je tudi podlaga večine umetniških performansov body-arta (umetniki kot so: Stelarc¹³, Ron Athey, Orlan, Fakir Musafir, Barry Le Va, Linda Montano itd.). Iznakažanje in prefabrikacija telesa pa je le ena izmed linij, ki se vlečejo k novemu doživljanju prostora¹⁴.

Implozivno nasilje

Fizičen prostor torej postaja pomembnejši kot je bil kadarkoli prej, saj se ga bolj zavedamo in hkrati upoštevamo dejstvo, da spada med primarne fizične entitete, ki najhitreje reagirajo na posege iz zunanjih okolij. Ker je prostora vse manj, se nasilje nad njim veča, ugotavlja Baudrillard v spisu: Učinek Beauborg - implozija in odvrčanje (Baudrillard, 1999: 79). Ta nova oblika nasilja, ki ga poimenuje "implozivno nasilje", ne izhaja več iz vidikov razširjanja nekega sistema, temveč iz njegove prenasičenosti in krčenja. Tradicionalna shema "eksplozivnega nasilja"¹⁵ je predpostavljala, da lahko racionalno nadzoruje pogoje, pod katerimi poteka širitev sistemov (znanja, informacije, oblasti), in se pri tem opekla. Ne le, da so se sheme o nenehni širitvi porušile ob spoznanju omejenosti virov, temveč se je proces obrnil. Prišlo je do prostorskih sprememb, kjer je prostor naenkrat začel izginevati. Količina prostora se ob tem fizično ne manjša, zmanjšuje pa se psihološka percepcija količine prostora. Pošast se v tem primeru obrne nazaj in uničuje, kar je

¹³ Avstralski umetnik, ki v svojih umetniških predstavah - performansih izraža negativen odnos do telesa in zagovarja napravo - stroj (telo je po njegovem mnenju zastarelo, zato se mora prilagoditi stroju).

¹⁴ Vzporednice s Cronenbergom in njegovim celotnim opusom, v kateremu so zlepljeni tehnologija, telo in družba (*Crash, Shivers, Rabiid, Naked Lunch, The Brood, Scanners, The Fly, Videodrome, Dead Ringers, etc.*), so tu več kot očitne (Pelko, 1997:12 ter Chion, 1997:4).

¹⁵ To je nasilje racionalizacije, proizvodnje, ki se nenehno širi, je dialektično, energetsko in katarzično ter nam je psihološko bližje, bolj domače in ga lažje analiziramo, pravi Jean Baudrillard, ki obenem dodaja, da je prišlo do spremembe tega determiniranega nasilja v nedeterminirano agresijo.

pustila za sabo. Če nadaljujem z Jeanom Baudrillardom: "Nasilje kot posledica prekomernega zgoščevanja družbenega v stanju preroguliranega sistema, mreže (znanja, informacije, oblasti), ki je prenatrana in hipertrofičnega nadzora, ki se polašča slehernega vmesnega prostora" (Baudrillard, 1999: 92). Velike metropole, ki so mrežno razporejene po prostoru, pa imajo v tej igri še posebno vlogo, saj predstavljajo žarišča implozije. Podobne so črnim luknjam, ki vpijajo in absorbirajo sleherni materijo, ki zaide v njihovo bližino; kot črni monolit iz Kubrickovega filma *Odiseja 2001*¹⁶ (Baudrillard, 1999). Ker predstavljajo centre moči in vpliva, so tudi večji zgoščevalci informacij, ki se stekajo vanje z vseh strani. Stopnja izpostavljenosti in pritiska je v tem primeru nedvomno večja kot v ostalih manj urbaniziranih področjih.

Družba torej deluje pod posebnimi pogoji implozije prostora, kar sovпада z vidikom kulturne produkcije, ki sem jo predstavil v prejšnjem delu teksta. Implozija posredno vpliva na kritično infrastrukturo in njene agense, ki so nosilci kulturne produkcije. Gre za vzajemni proces, v katerem se največji del bremena prenese na posameznika in njegove sposobnosti predelave informacij, ki so vse prej kot enostavne. Kod in funkcija novih oblik informacij (vizualnih, slušnih, čutnih itd.) je zapleten in kompleksen ter v nekaterih primerih celo škodljiv. Kako nanje reagirajo posamezniki in kakšne obrambne tehnike razvijejo pri soočenju z njimi, bom poskušal predstaviti v naslednjem delu teksta.

Identiteta hiperrealnosti

Čeprav je v tem tekstu ves čas govora o različnih identitetah in vplivih nanje, je prav, da se podrobneje analizira tudi nekatere nove vidike sodobnih identitet. Zdi se, da so nove identitetne lastnosti vsaj delno povezane tudi s prostorom. Če nekoliko špekuliram, bi lahko rekel, da prostor, bolj kot kadarkoli prej, obvladuje nove identitetne principe, ki se porajajo na pogorišču klasičnih (tradicionalnih) identitet¹⁷. Zavest omejenega (in ne več neomejenega) prostora je dokončno prodrla v človeka in postavila nove temelje dojemanja stvarnosti.

Sodobna identiteta je v bistvu nekonsistenten, neprekinjen proces, ki ga je težko ustrezno opisati. Zaenkrat gre še vedno za mešanico starih identitetnih vplivov, ki se skupaj z novimi vežejo v nekakšno fluidno zmes, kjer enkrat prevlada stari, drugič pa novejši del. Ta dialektičen odnos je pravzaprav edina fiksna točka, ki v popolnosti zadene bistvo sedanje, tekoče identitete (Bauman, 2000)¹⁸. Hipoteza o novih identitetnih lastnostih tako bazira predvsem na teh preskokih, ki

¹⁶ Stanley Kubrick - *A Space Odyssey* (1968).

¹⁷ Kot klasično (tradicionalno) identiteto bom v nadaljevanju pojmoval predvsem tisto vrsto identitete, ki temelji na informacijah, ki so izvorno ("historično") prihajajo iz lokalnega teritorija. Ta bariera pred vplivi iz zunanjega okolja se je v preteklosti počasi in neprestano tanjšala ter bila dokončno prebita z vstopom v postmodernizem, kjer intenzivnost vplivov iz vseh mogočih virov eksponentialno narašča. Posledica tega so tudi nove psihološke oblike obrambe pred temi vplivi. Obramba se delno zrcali tudi v novih identitetnih vzorcih, ki ob tem nastajajo.

¹⁸ Zygmunt Bauman s tem pojmom apelira na težko določljivo (izmuzljivo) formo, ki jo je težko zajeiti v neke obstoječe okvire.

se pojavljajo pri nekaterih posameznikih ob intenzivni uporabi novih tehnologij. Te poskrbijo za bistveno bolj abstraktne miselne preskoke, s katerimi se prejšnji identitetno-regulacijski mehanizmi niso soočali. Posameznik v digitalni dobi stoji na virtualnem teritoriju enotne mreže povezav znotraj katere obstaja množica lokacij in "krajev" (informacij), ki so na izbiri vsem in kar je morda ključna komponenta, vsem ob istem času. Eni temu pravijo homogenizacija, npr: Paul Virilio, ki na naslednji način opiše odnos med prostorom in časom: "... 'čas' premaguje 'prostor'. Ta čas pa ni več lokalni čas, temveč svetovni čas, ki ne nasprotuje zgolj lokalnemu prostoru zemljiške organizacije kake regije, temveč tudi svetovnemu prostoru planeta, ki je v procesu homogenizacije" (Virilio, 1996: 79). Drugi to pojmujejo kot nekakšno osvoboditev človeka, ki prinaša napredek in razvoj človeštva (tako npr. trdi Nicholas Negroponte, raziskovalec na MIT in vodja razvojnega oddelka in laboratorijev za nove tehnologije na istoimenski ustanovi (knjiga: *Being Digital*, 1995). Vprašanje, ali ta velika svoboda izbire deluje bolj pozitivno ali bolj negativno je potrebno prepustiti vsakemu posamezniku posebej. Za potrebe tega teksta bom poskušal le predstaviti nekatere elemente sprememb, ki jih postavljam pod okrilje novih identitetnih lastnosti.

Hipertrofija ponudbe

Eden izmed teh elementov je "odpor do ponudbe". Preširoka paleta identitetnih informacij¹⁹, ki mu jih neprestano ponujajo skozi razne informacijske kanale (tem se je praktično nemogoče izogniti), lahko pri posameznikih vzbujajo odpor in negativne impulze. Prevelika intenzivnost takih informacij v osebi ne zbudi želje po identifikaciji (če pa jo že, je ta, vsaj ponavadi, kratkega roka), temveč doseže nasproten učinek, posameznik se od njih distancira (znani so celo primeri epileptičnih napadov pri gledanju televizije, predvsem pri otrocih, ko telo preprosto ni bilo sposobno procesirati prevelikega števila informacij). Nove tehnologije omogočajo fenomenalen razgled čez množico identitet in posamezniki se prav v strahu pred fiksiranjem na trdo shemo ene izmed njih, raje zatečejo k umiku. Tak poseg mu predstavlja nekakšno psihološko prednost - voajeristično pozicijo, s katere lahko opazuje dogajanje na predpostavljenih nižjih, klasičnih, specifičnih in vnaprej determiniranih identitetnih shemah. Posledica je vse večje praznjenje in čiščenje stare (klasične) identitete, oziroma (zgodovinskih) spominov, ki so vezani nanjo. Nadomesti jih s kolažem različnih informacij (zgodovinskih spominov), ki jih je pobral na teh pogostih ogledih, ekskurzijah (a tudi te kolaže hitro menja). Končni rezultat teh vplivov je nov identitetni element - indiferentnost²⁰, oseba ostaja na svoji razgledni točki in se ne spušča v pretirano aktivno delovanje. Normalno je, da zadosti svojim fizičnim potrebam in od časa do časa tudi potrebam skupnosti znotraj katere zadovoljuje te potrebe, vendar je aktivni delež sodelovanja v njej neprimerno manjši kot v tradicionalni skupnosti. Ni težko najti primerov iz vsak-

¹⁹ Pri tem mislim na nove kulturne, religijske, filozofske vzorce, s katerimi mediji zasipajo občinstvo.

²⁰ Navedel ga bom za prvi novi identitetni element, s katerim skušam utemeljevati koncept sodobnih identifikacijskih procesov.

danjega življenja, ki potrjujejo to tezo, banalen primer je npr. že samo menjavanje programov na televiziji. Bolj kot na identificiranju z določeno izbiro programa, za kakršenkoli daljši čas (kar bi ponovno afirmiralo obstoj subjekta), je poudarek na rahljanju subjektivnosti, v pestri zmesi sintetičnih identitet. Tako kot pravi Michael Sorokin: "Namen televizije je samo uničevati razlike med temi drobci, potrjevati enako vrednost vseh elementov v mreži, tako da je lahko smiselna katerakoli kombinacija, ki jo sproducira dan oddajanja" (Sorokin v Klingmann, 1997: 32).

Ta tehnologija (televizor) je danes dostopna praktično vsem in če se že pri teh osnovnih aparataturah opaza učinke eksplozije informacij, je vpliv drugih tehnologij (Interneta) lahko še toliko večji. Posameznik preprosto izgublja, pa naj se sliši še tako paradoksalno, željo po kakršnikoli udeležbi znotraj okvirov tradicionalne skupnosti²¹. Odpove se tradicionalni identiteti prostora in se preseli v nove 'prostore'. S tem ne mislim le na nove virtualne prostore znotraj računalniških omrežij, oseba drugače dojema tudi svoj fizičen prostor, ki ga neposredno obdaja. Zanimivo je, da ga skuša prirediti, dojemati in čutiti na način kot je to mogoče znotraj virtualnih svetov. Ravno na podlagi tega lahko rečem, da novi identitetni vzorci niso prisotni le v virtualnem imaginariju, temveč se selijo tudi v realnost. So sicer modificirani, relativno kratkega roka in delovanja, vendar opazni.

Kolektivna indifernetnost

Pojav indifernetnosti dopolnjuje predhodni element hipertrofije ponudbe. Gre za fenomen kolektivne indifernetnosti, ki je v neposredni navezavi z željo po naselitvi prostora popolnega čustva in po hkratni izpraznjenosti čustva²². Ta občutek poleg računalniške mreže omogoča tudi prostor raverskih zabav. V primerjavi s konvencionalno zabavo, kjer je v prvi plan postavljena potreba po druženju in komunikaciji, je prostor raverskih zabav namenjen drugačnim smotrom, posameznik se je ne udeleži zaradi teh dveh potreb, temveč zaradi sprostitve, ki mu jo omogoči specifično okolje (prostor Rave-a), v katerem se je znašel. Ritem, ki ga narekuje Techno glasba od posameznika zahteva posebno prilagoditev, ne prilagaja se več na pestre ritme klasične glasbe, kakršne je podajal npr.: rock, pop ali pa recimo narodno zabavna glasba, prav tako ni več važno besedilo, edino pravilo, ki tu velja, je sinhronizacija na valovno dolžino vibracij, ki jih Techno glasba proizvaja. Zaradi tega je tudi posamezna 'skladba'²³ precej daljša od klasičnih skladb, njej

²¹ Zdi se, kot bi da bil hipnotiziran. Jean Baudrillard se v svojem tekstu *Transparentnost zla* celo pošali in pravi da bo: "Podoba premišljujočega možaka, ki na dan stavke sedi pred praznim televizijskim monitorjem, bo nekega dne postala najlepša podoba antropologije 20. stoletja" (Baudrillard, 1996: 191).

²² Navajam ga kot drugi novi identitetni element. Prostor raverskih zabav je do neke mere soroden prostoru virtualnih teritorijev računalniških mrež, in sicer v smislu dostopnosti vseh do vsakogar ter hkratni zmožnosti totalne anonimnosti in izolacijske indifernetnosti do ostalih. Enakosti in podobnosti med dvema fizično različnima prostoroma vidim v enakih regulacijskih postulatih vstopa v te prostore.

²³ Ne vem če ji sploh lahko še tako rečemo, mogoče je boljši izraz, kombiniran zvočni interval, pa še ta definicija je nepopolna, saj so intervali med sabo povezani v eno samo megastrukturo (eno skladbo), ki se ne ustavlja. Ni premora, ki ga lahko opazimo med eno in drugo skladbo v tradicionalnih tipih.

namen je pač razgradnja razlike, ki jo skuša tradicionalen zvočni zapis (skladbe, narejene v zgoraj omenjenih stilih) na vsak način vnašati, to pa Techno lahko doseže le z utopitvijo razlik v nekakšni monotonosti. Techno v zameno za enakomernost valovanja vendarle ponuja ritem kot najbolj purificirano (prefiltrirano in očiščeno vseh informacijskih primesi, ki jih za sabo vlečejo druge, informacijsko (vokalno, besedilno, melodično itd.) bolj obogatene glasbe²⁴) obliko identifikacije. Posledica te nujne prilagoditve je, da vsi ostali nosilci neke sporočilne vrednosti prenehajo obstajati (v razliko od konvecionalne zabave, kjer se razlike, sporočila, do določene mere še vedno opaža). Na Raveu: "Posamezen utrip svetlobe ne služi več temu, da bi osvetlil razliko = zanimanje, ampak namesto tega producira kohezivni prostor, za katerega je značilna zaznavna neskončnost nenehnih telesnih gibov" (Klingmann, 1997: 32). Individua znotraj tega kozmosa lahko definiramo le za nekaj sekund, saj bi komunikacija z njim pripeljala do izpada iz ritma-transa, zaradi tega se pogled znotraj tega transa raje indiferentno seli z ene slike prostora do druge in primat podeljuje ritmu, na katerega je 'preklopljen'. Zato ni čudno da: "... 'Rave' konstituira prostor, za katerega je značilna totalnost njegovih hipnotiziranih zunanjih čustev in končno stanje ne-čustvenosti (indiferentnosti) udeleženih" (Klingmann, prav tam). Prostor prevzame funkcijo povezovanja in golta, povezuje ljudi v enotno "zmes". Ta prostor prevzame funkcijo identitete, v tem primeru prostor sam postane ena identiteta, ki jo občutijo tudi njeni tvorci, pripadniki ter jo sprejemajo in se z njo identificirajo. Ta identiteta je hkrati vse in nič, njen kvalitativni preskok pa leži v dejstvu, da kljub vsemu pomanjkanju čustev in informacij producira nek virtualni občutek pripadnosti, skupnosti, ki te razume in sprejema v svoji indiferentnosti. Udeležena oseba je lahko pripadnik te skupnosti edino na osnovi svoje indiferentnosti, znotraj nje pa se, kar je paradoksalno, znajde le, če je identitetno neaktiven do nje (ne komunicira in ne išče informacij v njej) ter je hkrati prav zaradi tega aktiven v svoji pripadnosti do (skupnega) prostora. Identitetni krog je perfektно zaključen, posameznik je notranje definiran, identificiran in je zadovoljil potrebi po pripadnosti (ima identiteto). Nadvse prikladen pojem za ta fenomen najde Roger Calois in ga poimenuje s terminom "gigantska fagocitoza"²⁵ (Calois v Klingmann, 1997: 33).

Nova pripadnost je definirana (osnovana) na kolektivni odpovedi subjektivnih razlik. Čeprav na drugačen način od klasičnih identitet (temelječih na determiniranem zgodovinskem spominu), je nova pripadnost prav tako trdna in konsistentna v svojem jedru, le da to jedro ni več zgodovinski spomin, temveč identitete v njihovi minljivi začasnosti. Te identitete se skozi različne načine pospeševanja informacij nenehno obnavljajo in reproducirajo. Nova posameznikova identiteta je zato tudi kontinuiteta, ki počiva na osnovah enotne instantnosti (Klingmann, 1997).

²⁴ Od tod tudi izraz *MINIMAL*, s katerim se označuje zvrst Tehno glasbe. Ta ritem je še bolj "purificiran" in poudarja čistost od primesi.

²⁵ V biologiji je fagocit celica požiralnica, ki žre bakterije in druge tujke.

Sklep

"Zadnja mutacija prostora -postmoderni hiperprostor- je končno uspel v transcedenciji sposobnosti človeškega telesa po samolokaciji, po organiziranju neposredne okolice perceptualno, in kognitivno lociral njegovo pozicijo na zemljevid zunanje sveta" (Jameson, 1991: 44).

Jamesonova misel strne vsa tri poglavja v en stavek, ki natančno definira namen tega prispevka. Tudi metoda, ki sem jo uporabil za dokazovanje te trditve, je nadvse podobna metodi, ki jo je isti avtor uporabil v knjigi *Geopolitical Aesthetic (Cinema and Space in the World System (1992))*. Gre za induktivno logiko vzporednega dokazovanja, prek primerov iz filmske estetike in prenašanja teh trditev na družbo. V pričujočem prispevku, je za ta namen uporabljenih še nekaj dodatnih primerov iz vsakdanjega življenja. Dvomljivost poskusov generalizacije globalne situacije iz omejenih informacij, je že v času nastanka Jamesonove knjige naletela na oster odziv ter sprožila val polemik in kritik, neposredno povezanih z Jamesonovo komparativno analizo.

Jameson na očitke odgovarja z metodo kognitivnega mapiranja avtorja Kevina Lyncha, ki predstavlja most med njegovo empirijo in teorijo. V tem tekstu je način povezave lokalnega z globalnim precej podoben. Jamesonu sledim do pojma kognitivnega mapiranja in skušam dodati element kritične infrastrukture kot samostojne kategorije pri artikulaciji kulturne produkcije ter obenem analizo filma podkrepiti s primeri iz drugih področij (npr: glasba). Vmesno poglavje (Implozija prostora) služi kot poligon za vpeljavo ostalih pomembnih teoretikov s tega področja.

Vsi trije pojmi, ki so predstavljeni v tem tekstu: geopolitična estetika (prenos s statičnega dojemanja subjekta na prostor tokov - subjekt je v neprestanem gibanju²⁶), implozija prostora (paradigmatski obrat v zavesti dojemanja prostora, iz ekstenzivnosti prostora v implozivno krčenje) ter identiteta hiperrealnosti (identiteta kot zavedanje fizično omejenega teritorija in hkratno nemogočo željo k priključitvi v neomejen virtualen prostor²⁷), se dopolnjujejo in skupaj sestavljajo nov, kolikor toliko enoten pogled na subjekt in njegovo delovanje v prostoru. Tem spremembam se vse bolj prilagaja tudi kulturna produkcija, ki sledi logiki kapitalizma ter se poskuša vključiti v nove koncepte subjektivnega dojemanja prostora. Jameson, navezujoč se na neo-marksističen model razvojnih stopenj kapitalizma, postmodernizem celo označi za nov stadij v evoluciji kapitalizma ter ga razume kot kulturno dominantno, ki vsebuje določene estetske prvine²⁸ (Jameson, 1991). Ne glede na dejstvo, da je prišlo do določene izgube kritičnega potenciala postmoder-

²⁶ Kustos Peter Weibel najde precej sorodno stavčno zvezo za sodoben subjekt in pravi: "Jaz kot karavana" (Weibel v Zajc, 1996: 49).

²⁷ Kot sem v prejšnjih poglavjih nakazal, je to zaenkrat nemogoče (to bo v prihodnosti mogoče omogočila virtualna resničnost, ki je zaenkrat še v povojih. Če pa bo nastopila, lahko pričakujemo nove identitete preobrate), saj je telo fizična entiteta, ki ima določene fizične potrebe (hrana, spanje, omejen prostor, kjer se premika).

²⁸ Knjiga: *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism (1991)*. V tem primeru Jameson nasilno prekine vez Postmodernizma z Modernizmom ter upravičeno naleti na ostre kritike (npr. Linda Hutcheon).

nizma, je izziv, ki ga prinašajo novi tehnološki mediatorji, zaenkrat večji od absorpcijskih zmoglosti kapitala³⁰. Kritična infrastruktura je znotraj teh razmerij moči ena izmed ključnih kategorij, saj predstavlja množico subjektov, prek katerih poteka prenos kulture v okolje. Njena vloga v novih pogojih postmodernizma zaenkrat še kaže dovolj širok spekter variabilnosti, kjer primeri segajo od globoke utopitve v procesih ekonomske produkcije do anarhističnih želja po uničenju "krasnega novega sveta".

LITERATURA

- Baudrillard, Jean (1996): Transparentnost zla. Nova Revija, št. 165/166, str. 185-204, Ljubljana.
- Baudrillard, Jean (1999): Simulaker in simulacija, popoln zločin. Koda-šou, Ljubljana.
- Bauman, Zygmunt (2000): Liquid Modernity. Blackwell Publishers, Oxford, Malden.
- Benko, Georges, Strohmayr Ulf (1997): Space & Social Theory - Interpreting Modernity and Postmodernity. Blackwell Publishers, Oxford, Malden.
- Bourdieu, Pierre (1977): Outline of a Theory of Practice. Cambridge University Press.
- Castells, Manuel (1997, 1998, 1999): The Power of Identity. Blackwell, Oxford.
- Chion, Michel (1997): David Lynch is alive. Ekran, št. 5,6, str. 2-3.
- Chion, Michel (1997): Lynch-kit. Ekran, št. 5,6, str. 4-8.
- Debord, Guy (1999): Družba spektakla, Komentarji k družbi spektakla, Panegirik. Koda, Ljubljana.
- Doxiadis, Constantin (1969, 1997): Ecumenopolis, World City of Tomorrow. V: LeGates R., Stout F.: City Reader. Str. 458-467, Routledge, London, New York.
- Harvey, David (1990): The Condition of Postmodernity - An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell, Cambridge.
- Harrison, J., Turnbull D. (1997): XXXX. Arhitektov bilten, št. 135/136, str. 68-77, Ljubljana.
- Jary D., Jary J. (1995): Collins-Dictionary of Sociology, HarperCollins Publishers, Glasgow.
- Jameson, Fredric (1991): Postmodernism, Or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Duke University Press, Durham.
- Jameson, Fredric (1992): The Geopolitical Aesthetic-Cinema and Space in the World System. Indiana University Press, British Film Institute, Bloomington, London.
- Klingmann, Anna (1997): Arhitektura (hiper) realnega sveta. Arhitektov bilten, št.135/136, str. 30-41, Ljubljana.
- Lash, Scott (1993): Sociologija postmodernizma. ZPS, Ljubljana.
- Linč (Lynch), Kevin (1974): Slika jednog grada. Gradevinska knjiga, Zagreb.
- Mitchell, Don (2000): Cultural Geography. Blackwell Publishers, Oxford, Malden, 2000.
- Pelko, Stojan (1997): Cesta v nedogled. Ekran, št. 5,6, str.12-13.
- Pelko, Stojan (1999): Praznovanje. Ekran, št. 1,2, str. 2-5.
- Popek, Simon (1997): Cronenbergov trk - režiser kot raztelesen igralec. Ekran, št. 3,4, str. 4-6.
- Strehovec, Janez (1995): Demonsko estetsko. Slovenska matica, Ljubljana.
- Trček, Franc (1994): Deteriorizacija kulturnih identitet. FDV (diplomska naloga), Ljubljana.
- Veitch, Russell, Arkkelin Daniel (1995): Environmental psychology - An Interdisciplinary Perspective. Prentice Hall, New Jersey.

³⁰ Nekaterih tehnologij preprosto še ne morejo popolnoma obvladovati (primer spletne strani Napster, ki omogoča presnemavanje glasbenih datotek z Interneta. Tožba glasbene industrije na nezakonito presnemavanje glasbenih artiklov je bila sicer uspešna, vendar se je obenem pojavila vrsta novih spletnih strani s podobno ponudbo).

Virilio, Paul (1996) : Hitrost osvoboditve. Koda-ŠOU, Ljubljana.

Weibel, Peter (1994): Identiteta v času tehnotransformacije. V: Zajc, Melita: Avdiovizualni mediji in identitete - 7. Mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike. Slovenska kinoteka, Ljubljana, str. 39-50.

Zajc, Melita (1996): Avdiovizualni mediji in identitete - 7. Mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike. Slovenska kinoteka, Ljubljana.

Zajc, Melita (1997): Pri živem telesu. Ekran, št. 3,4, str. 7-9.

MODRO IN ROZA - RAZLIKE MED SPOLOMA V UPORABI INTERNETA

Povzetek: Internet je vse bolj razširjen medij, ki povzroča spremembe na različnih področjih. Nanj lahko gledamo le s tehnične plati, lahko pa tudi kot na nenehno nastajajoč in spreminjajoč se (avtopoetski) sistem. Raziskave o uporabnikih kažejo, da je internet domena moških, s čimer naj bi se nadaljevala moška računalniška kultura. Moški naj bi ustvarili internet zase in ga časovno več uporabljajo in tudi za več različnih dejavnosti. Poleg tega so raziskave pokazale, da obstajajo razlike med spoloma tudi v načinu komuniciranja. Moški v debatnih forumih uporabljajo bolj neosebne izraze in zahtevajo jasne odgovore, ženske, ki so sicer v manjšini, pa uporabljajo osebne izraze in pomirjajo napetosti. Raziskava med ljubljanskimi dijaki tretjega letnika je pokazala, da fantje internet pogostejše uporabljajo tako doma kot tudi pri prijateljih in sorodnikih in da zanj porabijo več časa za vse navedene dejavnosti, ne pa za iskanje informacij in iskanje brez posebnega namena, kjer med spoloma ni bistvenih razlik.

Ključni pojmi: internet in razlike med spoloma, uporaba interneta

897

"Na tem, da imenujemo moški in ženski spol nasprotna spola, verjetno temelji naše razmišljanje o vlogah spolov. Resnica je ta, da je med njima več podobnosti kot razlik..."

Wallace, 1999

Uvod

Internet je relativno nov medij, ki povezuje med seboj na tisoče mrež in naročnikov, lahko ga primerjamo z velikansko knjižnico ali velebanko, v katero lahko prihajajo ljudje vseh barv, ras, veroizpovedi in političnih prepričanj, čeprav v resnici ni čisto tako. Dostop do "elektronske agore", kot ga nekateri imenujejo (Morahan - Martin, 1998), je finančno omejen. Njegova glavna značilnost je, da ga

* Mag. Helena Jeriček, mlada raziskovalka na Institutu Jožef Stefan.

¹ Agora je pri starih Grkih glavni trg mesta, kjer se je odvijalo politično in poslovno življenje.

uradno nihče ne kontrolira (noben družbeni ali politični sistem), ampak je last vseh - t. i. bela komuna. Daje možnost kvalitativnega in kvantitativnega razvoja. Od drugih medijev - radia, televizije in časopisov - se bistveno razlikuje zaradi interaktivnosti; s pomočjo interneta lahko vzpostavljamo stike z ljudmi iz celega sveta, poleg tega pa nudi številne informacije in zato postaja vse bolj popularen in zanimiv za vse generacije. Tudi v Sloveniji število uporabnikov interneta narašča. Leta 2000 je imelo po rezultatih Slovenskega javnega mnenja 21% gospodinjstev dostop do interneta. Internet ustvarja novo obliko kulture (Vettraino-Soulard, 1998) in povzroča spremembe na področju novinarstva, šolstva, ekonomije, komunikacije, politike, organizacije dela (Vettraino-Soulard, 1998; La Borderie, 1999; Gackenbach, 1998; Wallace, 1999; Slevin, 2000) in drugih področij. Hkrati pa izziva stare in ustaljene načine razmišljanja o sebi, družbi, odnosih itd. (Gackenbach, 1998).

Glede na vsa omenjena dejstva in tudi smeri razvoja, ki gredo v vse večjo razširjenost tega medija in tudi zaradi lastne redne uporabe, me je zanimalo, ali se uporaba interneta razlikuje glede na spol. Je internet medij, ki ga moški in ženske uporabljamo v iste namene in zanj porabimo približno enako časa ali so med nami pomembne razlike? Ali je res, da ga moški več uporabljajo? Zanimalo me je, kaj kažejo raziskave na tem področju v tujini, sama pa sem opravila anketo med dijači tretjih letnikov v Ljubljani.

Zgodovina interneta

Internet je še vedno v fazi nastajanja in spreminjanja, zato o njem še nimamo veliko razprav, raziskav in teorij. Njegova podoba in možnosti uporabe so drugačne kot pred petimi leti, in gotovo se bodo čez pet let povsem spremenile. Toda kljub vsemu ima tudi internet svojo zgodovino.

Začetke interneta lahko postavimo v leto 1960, v čas hladne vojne med ZDA in Sovjetsko Zvezo, ko vsaka želi pokazati svojo strateško in vojaško premoč. Leta 1957 SZ pošlje v vesolje prvi satelit, ZDA pa želi vzpostaviti nekaj, kar ji bo omogočilo, da postane povezana z različnimi državami, mesti in vojaškimi bazami. ZDA so želele povezati geografsko razpršene računalnike z mrežo, po kateri bi si lahko pošiljali sporočila in dobivali odgovore. Eden od raziskovalcev, Paul Baran, je leta 1964 vzpostavil mrežo med različnimi računalniki. Njegova ideja je bila, da razdeli sporočilo na dele (besede) in jih nato pošlje v "elektronski kuverti" po mreži računalnikov, povezanih v celoto. Na Advanced Research Projects Agency (delovala je znotraj ameriškega obrambnega ministrstva) so razvijali ta nov način povezave predvsem za strateške vojaške namene. Ameriško obrambno ministrstvo je spoznalo, da so računalniška omrežja zelo pomembna, a vendar se nanje ni bilo mogoče zanesti, saj je vsaka najmanjša težava na enem od računalnikov v omrežju povzročila "sesutje" celotnega sistema. Zato so začeli raziskovati, kako bi jih naredili odpornejša - taka, da bi bila sposobna preživeti tudi v primeru vojne. Razvili so mrežo, ki je povezovala več središč, ki so bila razpršena po različnih krajih. To se je zgodilo decembra l. 1969, ko zaživi ARPANET, prva poskusna mreža, ki je imela štiri vozle. Omrežje je delovalo tako, da je povezava delovala, čeprav je bil npr. cen-

tralni računalnik uničen. Ti štirje računalniki, ki so prenašali sporočila, so bili nameščeni na štirih različnih univerzah.

Omrežje je postalo stabilnejše, odpornejše, dostopnejše, predvsem pa uporabnejše in se je silno hitro širilo. Nato je ARPANET agencija ARPA predala National Science Foundation (NSF), ki je bila ustanovljena leta 1986 za pospeševanje komunikacije med vsemi univerzami, zato se je ARPANET preimenoval v NSFNET. Leta 1990 se iz CSNETA in NSFNETA rodi internet, ki se razvija zelo hitro. Pomembno leto za razvoj interneta je 1991, ko v ZDA ustanovijo NREN (National Research and Education Network) - digitalno infrastrukturo oz. "elektronsko avtocesto", ki povezuje univerze in različne raziskovalne centre pa tudi podjetja. Istega leta CERN - Svet Evrope za jedrsko raziskavo vzpostavi novo arhitekturo za internet, in sicer poenostavi premikanje po sistemu z www (Word, Wide, Web). Leta 1993 uspejo po internetu (Mosaic) poslati prve grafične zapise in internet postane zanimiv za vse. Pojavijo se tudi prve študije in knjige o internetu.

Internet kot avtopoetski sistem

Na internet lahko gledamo le s tehnične plati kot na mrežo računalnikov oz. na mrežo mrež, lahko pa se usmerimo bolj na ljudi, ki jih ta mreža povezuje, brez katerih medmrežje sploh ne bi delovalo. Kot tak se nam internet pokaže kot kompleksen virtualni svet, ki je nepredvidljiv, težko napovemo njegovo prihodnost in je - kot pravi Kelley (1994: 464) - največja delujoča anarhija na svetu. Vsak dan si njegovi uporabniki izmenjajo na 100 milijone pisem, čeprav nima nihče natančnega pregleda nad tem, koliko uporabnikov tvori to mrežo. Poleg tega težko predvidimo algoritem njegovega delovanja, saj se nenehno spreminja in je tudi izven kontrole, čeprav je njegovo delovanje samoregulirano oz. omejeno. Če gledamo nanj s te plati, se nam pokaže kot sistem, ki se izmika našemu opisu, saj nenehno nastaja in proizvaja sam sebe. Ravno to nenehno samoproizvajanje (autopoiesis) pa je tista značilnost, ki jo Maturana in Varela (1998) postavljata za bistveno značilnost živega (Kordeš, 1998). Potemtakem lahko na internet gledamo tudi kot na živ organizem, ki deluje v skladu s svojo organizacijo in dopušča le toliko in tiste spremembe, ki pomagajo ohranjati njegovo specifično strukturo. Tudi to je ena od značilnosti, ki ga dela drugačnega od vseh drugih medijev in pojavov sodobne družbe.

899

Raziskave o uporabnikih interneta

Že od svojega nastanka je internet domena moških (Brand, 1995; Rheingold, 1993, po Morahan-Martin, 1998) in to potrjujejo tudi različne raziskave. Morahan-Martin (1998, 170) tako navaja, da je okoli 80% internetnih uporabnikov na Japonskem moških (JapanBizTech, 1998, po Morahan-Martin, 1998). Študija iz leta 1997 Yahoo!Inc kaže, da je 91% evropskih internetnih uporabnikov moških. Ti rezultati so skladni z raziskavo, ki je bila izvedena med glavnimi državami centralne Evrope, kjer ženske predstavljajo 5 - 10% vseh internetnih uporabnikov. V Veliki

Britaniji je 15% vseh internetnih uporabnikov žensk (Bondette, 1997, po Morahan-Martin, 1998), v Avstraliji pa 13 % (Slingsby, po Morahan-Martin, 1998). Vzrok za višji delež žensk v Avstraliji je po mnenju Morahan-Martinove kulturna in jezikovna tekma z ZDA, ki v internetu prednjačijo. V ZDA moški predstavljajo 60% vseh internetnih uporabnikov (LyberAtlas, 1997; GVA, 1998; NUA, 1997, po Morahan-Martin, 1998). Tudi študija o uporabi interneta v Čilu (Mendoza, Alvarez de Toledo, 1997) je pokazala, da je značilni uporabnik moški, visoko izobražen, višjega stanu, povezan z internetom v službi ali preko študija. Morahan-Martin, (1998: 170) trdi, da ga moški (časovno) ne samo več uporabljajo, ampak tudi v različnejše namene. Celo angleške metafore za internet so moškega spola: cyberspace (kibernetični prostor), information superhighway (informacijska avtocesta), electronic frontier...

Kje so vzroki za takšno stanje? Morahan-Martin trdi, da je fasciniranost z znanostjo in tehnologijo stereotipno moško. Ženske je bolj verjetno strah tehnike (Weil&Rosen, 1995, po Morahan-Martin, 1998: 170), so manj verjetno tehnofili (Harmon, 1996; McKenna, 1997, po Morahan-Martin, 1998: 170), opazijo manj oglasov za novo tehnologijo (Breakwell, Fife-Schaw, Lee&Spencer, 1986; DeSantis&Youniss, 1991; Focus in Technology, 1997, po Morahan-Martin, 1998: 170) in imajo manj izkušenj z njo (Weil&Rosen, 1995, po Morahan-Martin, 1998: 170). Čeprav delež žensk dramatično raste, pa so v računalništvu in informacijski tehnologiji še vedno v manjšini (Camp, 1997, po Morahan-Martin, 1998: 170). Tudi število žensk, ki diplomira iz računalništva, v zadnjih letih upada. Tapscott (1998: 62) navaja, da je od leta 1995 delež moških v virtualnih skupinah padel in da je internet "kriv", da je računalnik bolj zanimiv za dekleta. Pri nas naj bi po anketi iz l. 1997 (Vehovar, 1998) ženske predstavljale 37% vseh uporabnikov (vendar samo 31 dnevnih uporabnikov), v telefonski anketi pa 14% (med dnevnimi 12%), kar je velik delež v primerjavi z drugimi državami.

Nekateri uporabo interneta povezujejo z uporabo računalnika, saj je od poznavanja računalnika odvisna tudi uporaba interneta. Ker imajo po raziskavah (McKenna, 1997, po Morahan-Martinovi, 1998) moški več znanja o računalnikih in se zanje tudi bolj zanimajo, čeprav se te razlike zmanjšujejo, uporabljajo tudi več internet. Nekateri v prevladi moških na internetu vidijo nadaljevanje moške računalniške kulture. Morahan-Martin trdi, da so implicitna pravila osnov internetske komunikacije napisali t. i. "hackerji" in kažejo moške ideje. Trdi celo, da iskalniki npr. Yahoo, Infoseek, Webcrawler odsevajo moško usmerjenost. Kot primer navaja iskanje besedne zveze "ženske in internet", ki ima za rezultat pornografske strani. Podobno kot pri računalniških igrich je tudi pri internetnih igrich več uporabnikov moških (Bruckman, 1992, po Morahan-Martin, 1998). Edino elektronska pošta je na internetu področje, kjer moški ne prevladujejo. Študije (Allen, 1995; McCormick&McCornick, 1992, po Morahan-Martin, 1998) so pokazale, da so ženske bolj kot moški naklonjene elektronski pošti in uporabi interneta za komunikacijo s prijatelji in družino. Raziskave različnih debatnih skupin ali forumov kažejo, da v njih prevladujejo moški tako po številu kot dolžini prispevka (Ferris, 1996; Herring, 1992, 1996, po Morahan-Martinu, 1998). Celo v feminističnih skupinah prevladujejo moški (dve tretjini). Moški govorijo v mešanih skupinah več kot ženske in večkrat prekinjajo ženske kot obratno (Stewart, Cooper&Friedley, 1986, po

Morahan-Martin, 1998). Če želijo imeti ženske enak položaj v skupinah, kjer prevladujejo moški, jih moški kritizirajo, ignorirajo, kar ženske izključuje iz debat. Ženske se odzivajo približno polovico manjkrat kot moški (Herring, Johnson&DiBanadetto, 1992, po Morahan-Martin, 1998) in tudi več sporočil je usmerjeno na moške (Smith et al., 1997, po Morahan-Martin, 1998). Herring et al. (1992, po Morahan-Martin, 1998) so ugotovili, da če ženske pošljejo več sporočil kot moški, moški odgovarjajo jezno in nekateri grozijo, da bodo zapustili skupino. Wallace (1999) trdi, da so skupine, kjer so samo moški, bolj nezadovoljne, nočejo spremeniti mnenja, bolj so ognjevit, se prepričujejo in uporabljajo grob jezik. Samo ženske skupine naj bi bile po njenem bolj zadovoljne, uporabljajo več osebnih zaimkov (jaz, mene, moj), izražajo osebne izkušnje, poglede in jih je manj kot moških. Morda je takšno gledanje precej enostransko in dvomljivo. Verjetno lahko v prihodnosti pričakujemo spremembo stanja, saj je bil tudi telefon na začetku domena moških.

Razlike med spoloma v načinu izražanja

"Na internetu nihče ne ve, ali si pes." (Witmer, Katzman, 1997)

Na internetu ne moreš videti obraza, vidiš pa besede, zato je odnos med jezikovnim izražanjem in spolom izredno pomemben. Ljudje uporabljajo besede različno (formulacije besed zvenijo različno), odvisno od konteksta. Ali se ženske in moški razlikujejo v načinu komuniciranja? Večina raziskovalcev meni, da so razlike v moškem in ženskem komuniciranju privzgojene. Tako naj bi za vzdrževanje zaupnih stikov ženske uporabljale predvsem verbalno izražanje, medtem ko moški pogosteje uporabljajo za to skupne aktivnosti (Inman, 1996, Swain, 1989, po Wood in Dindia, 1997). Poleg tega naj bi se ženske v primerjavi z moškimi pogosteje pogovarjale o odnosih, moški pa le kadar nastopijo težave v odnosu. (Acitelli, 1988, 1992, po Wood in Dindia, 1997). Nekateri trdijo, da so ženske tudi bolj pozorne na neverbalno komunikacijo (Gottman, Carrere, 1994, Holl, 1984, po Wood in Dindia, 1997). V komunikaciji preko interneta naj bi ženske v pogovorih (preko interneta) uporabljale več mašil, da bi zapolnile tišino (Veš...), ojačevalce (tako, res, grozno, zelo,...), več besed, ki mehčajo govor (Zdi se mi..., Mislim...), več naj bi spraševale v pogovorih in bolj pritrjevale in uporabljale več opravičil. Wallace (1999) se celo sprašuje, ali tipkamo v roza oz. v modrem oz. ali lahko na podlagi tega, kar nekdo zapiše in kako, ugotovimo, ali je ženska ali moški. Heringova, 1996 (po Morahan-Martinu, 1998 in Wallace, 1999) je analizirala pogovore oz. elektronska pisma z vidika vsebine in organiziranosti. Ugotovila je, da so:

- ženska sporočila bolj podporna, vključujejo oceno in zahvalo, želijo ustvariti skupnost, ki daje drugim udeležencem občutek, da so sprejeti in dobrodošli. Izražajo pa tudi neodločnost, manjvrednost, dvom, ženske se pogosteje opravičujejo, sprašujejo in predstavljajo ideje v obliki vprašanj.
- Moška sporočila so bolj nasprotujoča, ponižujoča, uporabljajo močne izraze, pogosto bojevite ocene, so dolga in pogosto izražajo samopromocijo in sarkazem.

Poleg tega naj bi bile ženske bolj nagnjene k harmoničnim interakcijam, so pozorne za potrebe in želje drugih ter uporabljajo prijazne stavke. Napadalna in nasprotujoča sporočila, ki so za moške sprejemljiva, ženske čutijo kot sovražna, groba in nekonstruktivna. Moški pa obratno - prijazne, podporne stavke razumejo kot pomanjkanje znanja in izogibanje težavam.

Skupina raziskovalcev (Savicki, Lingenfelter, Kelley, 1996) je želela potrditi njene ugotovitve in je postavila dve temeljni hipotezi o načinu komuniciranja moških (ki da je brez osebnih prizvokov, nasprotuje drugim članom, spodbuja h konkretnim akcijam, je argumentiran, vsebuje kletvice in žaljivke, poudarja in navaja status osebe) in o načinu komuniciranja žensk po internetu. Ženske naj bi uporabljale jezik, ki bolj razkriva osebnost, uporabljajo izraz mi, osebno opredeljujejo določena mnenja, se opravičujejo, sprašujejo, se direktno odzivajo na druge člane in preprečujejo napetosti v skupini. V raziskavo so vključili 27 različnih debatnih forumov in v njih analizirali (šlo je za vsebinsko analizo - kodiranje sporočil glede na Rafaeli&Sudweeksovo vsebinsko skalo) 2692 sporočil, ki jih je napisalo 1208 različnih uporabnikov. Eden od problem raziskave je bil v tem, da so v debatnih skupinah prevladovali moški; tako je 25 skupin imelo več kot 10 moških predstavnikov, samo ena skupina je imela enako število žensk in moških, v nobeni skupini pa ženske niso prevladovale (73% vseh analiziranih sporočil je bilo moških). Nasprotno od raziskave Herringove in drugih l. 1992 pa so bile te skupine velike in se ljudje med seboj niso poznali. Njihove ugotovitve se ne skladajo povsem z rezultati predhodne študije, saj sta le dve od šestih spremenljivk pri hipotezi o moškem načinu komuniciranja potrjevali rezultate, in sicer so moški statistično več uporabljali neosebne jezikovne izraze in zahtevali jasne odgovore. Ni pa bilo statistično pomembnih razlik pri kategorijah nasprotovanja, žaljivih besedah, argumentativnosti in indikatorjih statusa. Tudi ženske se pomembno razlikujejo od moških v dveh od sedmih spremenljivk, in sicer uporabljajo bolj samorazkrivajoč govor (izraze) in pa pomirjajo napetosti. Drugi načini komuniciranja (spraševanje, opravičevanje, uporaba zaimka mi, osebnega mnenja, direktno odgovarjanje) pa se niso statistično pomembno razlikovali.

Wallaceva (1999) navaja tudi raziskavo Kimberly Mathesonove z univerze McGill, ki je opravila študijo, v kateri je izolirala stereotipe o moških in ženskah, tako da je zagotovila, da vedenje računalniškega partnerja ni imelo nič opravka s subjektivnim reagiranjem udeležencev raziskave. Mathesonova je ustvarila program, ki je vseboval pogajalca, ki je trgoval s financami. Glavna naloga udeleženca je bila pridobiti čim več denarja, ne da bi se pri tem skregal oz. drugega naredil sovražnika. Nato je ljudi, ki so privolili v raziskavo, vodila do tega, da so verjeli, da je oseba na drugi strani moški, ženska ali neznan spol. Sprogramirani nasprotnik je bil oblikovan kot strog, a pošten, v smislu, da je bil toleranten, če osebe niso popustile. Toda ni se želel sprijazniti, dokler dogovor ni bil pravičen. K. Matheson je zbirala podatke o opisu, ki ga je dal vsak udeleženec o računalniškem partnerju pred pogajanjem in ob določenih trenutkih med njimi. Ugotovila je, da so se pokazale stereotipne predstave o moških in ženskah tako med moškimi kot ženskami.

Ženske, ki so jim rekli, da je njihov partner ženska, so pričakovale od nje, da je poštena in da sodeluje. Moški pa so od moškega partnerja pričakovali manj po-

tenosti in sodelovanja. Čeprav je sprogramirani pogajalec počel iste stvari (ko je bil za udeležence v moški ali ženski vlogi), pa so ženske partnerke videle žensko kot bolj sodelujočo, moški pa moškega pogajalca kot žilavega tekmovalca. Kaj to pomeni? Analiza te raziskave jasno pokaže, da za internet veljajo povsem enaka pravila kot za komunikacijo kjerkoli drugje. Človek na internet prinaša sebe celoga in ne pušča zunaj nobenega svojega delčka, nobenega stereotipa, niti ničesar drugega. Na podlagi te študije lahko ugotovimo, kako zelo so pomembne naše predstave in naše misli in kako malo je v resnici komunikacija odvisna od besed oz. od tega, kar reče drugi. Zelo jasno se je pokazalo, da udeleženci sploh niso opazili, da se pogajalec v resnici vede enako takrat, ko so mu rekli, da je moški, in ko so mu rekli, da je ženska. To "neopažanje"/nepozornost govori o tem, da informacija, da je pogajalec npr. ženska, v nas sproži naše že izoblikovane predstave o ženski, ki so tako močne, da ne opazimo, da se "ženska" v resnici ne vede tako, in podobno pri moškem. To pomeni, da informacija ni sprožila v njih razlike (kar je osnova Batsonove definicije informacije, ki je razlika, ki povzroči razliko). Raziskava je pokazala, kako močni so naši komunikacijski vzorci, ki nas naredijo slepe za resničnost danega trenutka.

Witmerjeva in Katzmanova (1997) sta preverjali hipoteze ali ženske uporabljajo več grafičnih poudarkov (gre za izraz, ki ga je D. Kinsey predlagal za poimenovanje simbolov, ki tvorijo smejoč ali pa žalosten obraz in jih uporabljamo pri pošiljanju elektronske pošte) v komunikaciji preko računalnika in ali moški uporabljajo bolj nasprotovalne stavke in podžigajoča sporočila. Tudi onidve navajata že omenjeno raziskavo Herringove. Hipotezo o tem, da ženske uporabljajo več grafičnih poudarkov sta postavili v skladu s predpostavko, da je ženska komunikacija bolj čustvena in da se to izraža ravno preko uporabe teh znamenj. Moška sporočila pa naj bi vsebovala manj znamenj. Analiza 2599 sporočil z interneta (od tega je bilo 83,6% moških in 16,4% žensk) je pokazala, da niti moški niti ženske ne uporabljajo veliko grafičnih akcentov - le 13,3% celotnega vzorca. Kljub temu analiza kaže, da so to večinoma ženske, s čimer je potrjena prva hipoteza. Tega pa ne moremo reči za drugo in tretjo hipotezo, saj analiza ni pokazala, da bi moški uporabljali nasprotujoč in sovražen jezik pogostejše kot ženske, ampak ravno obratno. Witmerjeva in Katzmanova menita, da je to verjetno posledica učinka statusnega izenačevanja. Upoštevati pa moramo tudi dejstvo, da je bila raziskava narejena l. 1993 - ko je bil internet na začetku svojega razvoja in da bi bili rezultati danes verjetno drugačni.

Glede na številne napovedi in tudi pod vplivom analize t. i. net-generacije² se zdi, da bodo razlike med spoloma pri uporabi interneta v prihodnosti vse manjše. Tako, da to vprašanje ne bo več tako obširno, gotovo pa je, da bodo razlike med vrsto uporabe in tudi načinom pisanja, ostale. Vendar mislim, da niso povezane z internetom, ampak bi take razlike našli povsod.

² Tapscott (1999) govori v svoji knjigi "Growing up digital" o "net" generaciji, ki je na pohodu. To je generacija otrok, ki so bili l. 1999 stari med 2 in 22 leti in ki se razlikuje od vseh prejšnjih generacij po tem, da odrasča obkrožena z digitalnimi mediji. D. Rushkoff (1999) pa to generacijo imenuje digitalni otroci oz. otroci kaosa.

Raziskava med srednješolci - rezultati in ugotovitve

Raziskava, ki sem jo opravila med dijaki 3. letnikov v Ljubljani je bila širšega značaja, vendar se bom omejila le na vprašanja spolnih razlik v uporabi interneta. Anketa je zajela 1194 dijakov 3. letnikov ljubljanskih srednjih šol od tega je bilo 57% deklet in 43% fantov. Vzorec je zajel dijake gimnazij (37%), poklicnih (39%) in tehniških šol (24%). V skladu z omenjenimi raziskavami sem postavila hipotezo, da se fantje razlikujejo v uporabi interneta v primerjavi z dekleti in da pogosteje uporabljajo internet. Hipotezo sem preverjala na naslednjih spremenljivkah:

- kje uporabljaš internet (doma, v šoli, pri prijateljih, pri sorodnikih, v knjižnici, drugod),
- za kaj uporabljaš internet (za elektronsko pošto, za iskanje informacij, za klepetanje, za gledanje erotičnih slik, za nalaganje programske opreme, za novičarske skupine, za iskanje brez namena, za igranje igrice, za presnemavanje glasbe, za drugo),
- koliko časa porabiš za posamezne aktivnosti,
- koliko ur preživiš z internetom v povprečju na dan med tednom in med vikendom.

Rezultati in ugotovitve

Pogostost uporabe interneta glede na kraj

Ugotovila sem (z analizo variance), da obstajajo statistično značilne razlike med spoloma pri uporabi interneta:

- pri prijateljih (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=18,136$); internet pri prijateljih pogosteje uporabljajo dijaki ($M=2,67$), redkeje dijakinje ($M=2,26$);
- doma (pri tveganju manjšem od 1% ($\alpha < 0,01$; $F=9,389$); internet doma pogosteje uporabljajo dijaki ($M=1,92$), redkeje dijakinje ($M=1,71$).
- pri sorodnikih (pri tveganju manjšem od 1% ($\alpha < 0,01$; $F=9,694$); internet pri sorodnikih pogosteje uporabljajo dijaki ($M=1,85$), redkeje dijakinje ($M=1,59$).

Nisem pa ugotovila statistično pomembnih razlik glede na spol v pogostosti dijakove uporabe interneta v šoli, knjižnici in drugod. Rezultati kažejo, da so fantje bolj zainteresirani za uporabo interneta v prostem času, saj se doma in tudi ko so s prijatelji ali pri sorodnikih pogosteje ukvarjajo z njim. To je verjetno posledica tudi večjega zanimanja za tehniko.

Vrsta uporabe interneta

Ugotavljala sem, ali so med spoloma razlike v uporabi interneta. Ugotovila sem, da ostajajo statistično značilne razlike med spoloma pri čisto vseh navedenih kategorijah uporabe interneta, in sicer fantje uporabljajo internet pogosteje kot dekleta za vse dejavnosti:

- za iskanje informacij (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=21,476$);
- za gledanje erotike (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=263,562$);

- za nalaganje programov (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=217,006$);
- za novičarske skupine (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=46,265$);
- za igranje igrice (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=65,803$);
- za drugo (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=21,040$);
- za klepetanje (pri tveganju manjšem od 1% ($\alpha < 0,01$; $F=9,810$);
- za uporabo interneta brez posebnega namena (pri tveganju manjšem od 1% ($\alpha < 0,01$; $F=9,350$);
- za elektronsko pošto (pri tveganju manjšem od 1% ($\alpha < 0,01$; $F=7,746$).

To kaže ne samo, da fantje uporabljajo internet več časa, ampak tudi za različnejše aplikacije. Zanimivo bi bilo vprašati, zakaj internet ni tako zanimiv za dekleta oz. katere dejavnosti pa vseeno imajo večji potencial. Glede na primerjavo lahko ugotovimo, da je stopnja tveganje večja pri treh dejavnostih kot pri ostalih, in sicer klepetanje, pošiljanje elektronske pošte in iskanje brez posebnega namena. Očitno so interaktivne dejavnosti in pa iskanje informacij tisto, kar je bolj zanimivo za dekleta kot pa druge dejavnosti.

Porabljen čas za posamezne dejavnosti

Obstajajo statistično značilne razlike med spoloma v času uporabe interneta, in sicer porabijo fantje več časa kot dekleta:

- za gledanje erotike, pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=79,133$);
- za nalaganje programov, pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=100,028$);
- za igranje iger, pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=25,312$);
- za presnemavanje glasbe, pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=34,598$);
- za novičarske skupine, pri tveganju manjšem od 1% ($\alpha < 0,01$; $F=7,239$);
- za uporabe interneta za drugo, pri tveganju manjšem od 1% ($\alpha < 0,01$; $F=8,112$);
- za elektronsko pošto, pri tveganju manjšem od 5% ($\alpha < 0,05$; $F=5,825$);
- za klepetanje, pri tveganju manjšem od 5% ($\alpha < 0,05$; $F=3,904$).

Nisem pa ugotovila statistično pomembnih razlik glede na spol v uporabi interneta za iskanje informacij in iskanje brez posebnega namena. Rezultati potrjujejo hipotezo, da fantje porabijo več časa za vse dejavnosti, razen za iskanje informacij in iskanje brez posebnega namena, za kar pa oboji porabijo približno enako časa.

Poraba časa na dan med tednom in med vikendom

Ugotavljala sem tudi, ali obstajajo statistično značilne razlike med spoloma v porabi časa z internet med tednom in med vikendom. Ugotovila sem (pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=18,524$)), da med tednom preživijo več časa z internetom dijaki ($M=2,06$). Podobno je tudi pri porabi časa med vikendom, in sicer obstajajo statistično značilne razlike med spoloma pri tveganju manjšem od 0,1% ($\alpha < 0,001$; $F=40,247$). Več časa z internetom med vikendom preživijo dijaki ($M=2,27$), manj časa pa dijakinje ($M=1,74$).

Sklepne misli

Ugotovim lahko, da raziskave kažejo, da obstajajo določene razlike v načinu komuniciranja med moškimi in ženskami, čeprav jih je verjetno manj kot podobnosti. Pojavlja se tudi vprašanje, ali so to le razlike, ki jih sproži raziskovalec (oz. vprašani) z vnaprejšnjimi predpostavkami o različnosti spolov, kot to kaže raziskava Mathesonove. Predvidevam lahko, da komunikacija preko interneta razlike oz. podobnosti v komuniciranju ohranja. Raziskava med ljubljanskimi srednješolci o zanimanju za internet in vrsti uporabe je pokazala, da se srednješolci in srednješolke pomembno statistično razlikujejo med seboj. Tako fantje pogosteje uporabljajo internet doma, pri prijateljih in sorodnikih, kar je v skladu z raziskavami in navedbami J. Morahan-Martin iz l. 1998 in tudi z raziskavo o uporabi interneta v Čilu (Mendoza, De Toledo, 1997). Obstajajo statistično pomembne razlike glede vrste uporabe interneta v vseh navedenih kategorijah. Fantje uporabljajo tako računalnik kot internet statistično več za vse dejavnosti (igranje igrice, internet, za pošiljanje elektronske pošte, iskanje informacij, klepetanje, nalaganje programske opreme, novičarske skupine, iskanje brez posebnega namena, igranje igrice preko interneta, presnemavanje glasbe). Vendar primerjava porabljenega časa za posamezne aktivnosti pokaže, da ni statističnih razlik med spoloma v porabi interneta za iskanje brez posebnega namena in za iskanje informacij. To se sklada tudi s tujimi raziskavami, po katerih moški uporabljajo tako računalnik kot internet pogosteje za različne namene (Morahan-Martin, 1998). Rezultati pa se ne skladajo z ugotovitvami raziskovalcev (Allen, 1995, po Morahan-Martin, 1998) o tem, da so ženske bolj naklonjene uporabi elektronske pošte. S tveganjem manjšim od 1% lahko ugotovimo, da fantje 3. letnika pogosteje pošiljajo elektronsko pošto kot dekleta. Obstajajo tudi statistično pomembne razlike v času uporabe interneta. Zanimivo je, da največ časa z internetom preživijo tako med tednom kot med vikendom fantje. To potrjuje tezo o moški fasciniranosti nad tehnologijo in internetom kot medijem moških. Ali je to družbeno skonstruiran oz. privzgojen (spodbujen) pojav ali gre za prirojeno nagnjenost, pa je že drugo vprašanje.

LITERATURA

- Gackebach, J., Ellerman, E. (1998): Introduction to Psychological Aspects of Internet Use. in J. Gackebach (Eds.) *Psychology and the Internet*. London, Academic Press, 1-26.
- Kelly, K. (1994): *Out of Control: The Rise of Neo-biological Civilization*. Massachusetts, Perseus books.
- Kordeš, Urban (1998): The World as an (autopoietic) system. V: A. Detela, U. Kordeš, A. Ule, Mednarodna multi-konferenca Informacijska družba. Kognitivna znanost: zbornik konference: proceedings of the conference. Ljubljana: Institut "Jožef Stefan", str. 81-85.
- La Borderie, R. (1999): *Educazione all'immagine e all' media*. Roma, Armando.
- Maturana, H. R., Varela, F. J. (1998): *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Mendoza, H. M. R., Alvarez de Toledo, J. A. (1997): Demographics and behavior of the Chilean Internet population. *Journal of Computer-Mediated Communication* 3 (1). <http://www.ascus.org/jcmc/vol3/issue1/mendoza.html> 25. 12. 2000.

- Morahan-Martin, J. (1998): Males, Females, and the Internet. in J. Gackenbach (Eds.) *Psychology and the Internet*. London, Academic Press, 169-197.
- Rushkoff, D. (1999): *Playing the future; What We Can Learn from Digital Kids*. New York, Riverhead books.
- Savicki, V., Lingenfelter, D., Kelley, M. (1996): *Journal of Computer -Mediated Communication* 2 (3). <http://www.ascus.org/jcmc/vol2/issue3/savicki.html> 25. 12. 2000.
- Slevin, J. (2000): *The Internet and Society*. Oxford, Polity press in association with Blackwell Publishers, Ltd.
- Tapscott, D. (1998): *Growing up Digital: The Rise of the Net Generation*. New York, McGraw-Hill.
- Vehovar, Vasja in drugi (ur.) (1998): *Internet v Sloveniji*. Izola: Desk.
- Vettraino-Soulard, M. C. (1998): *Les enjeux culturels d` Internet*. Paris, Hachette livre.
- Wallace, P. (1999): *The Psychology of the Internet*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Witmer Diane F., Katzman Sandra L. On-Line Smiles (1997): Does Gender Make a Difference in the Use of Graphic Accents? *Journal of Computer - Mediated Communication*, 1997, 2 (4).
- Wood Julia, T. in Dindia, Kathryn (1997): What is the Difference? A Dialogue About Differences and Similarities Between Women and Men. V: D. J. Canary in K. Dindia (ur.) *Sex Differences and Similarities in Communication*, 19-41.

ŠIKANIRANJE[†]

Povzetek: Z interesom širše javnosti za to tematiko se je razširilo spoznanje o procesu, katerega je raziskal ter poimenoval švedski psiholog dela Heinz Leymann. S formulacijo "šikaniranje na delovnem mestu" je opisoval situacijo, v kateri je posameznik v podjetju sistematično, pogosto ter skozi daljše časovno obdobje izpostavljen napadom sodelavcev in/ali nadrejenih (Leymann, 1995: 18). Napeta situacija na delovnem mestu pogosto vodi do tega, da prizadeti zaradi te psihične obremenitve zbolijo in mora zaradi tega zapustiti delovno mesto v podjetju. Pogosto jih šikaniranje prizadene do te mere, da se niso več sposobni vključiti v delovno okolje. Šikaniranje prizadene približno 4 do 9 % delovno aktivnega prebivalstva. Šikaniranje je prisoten tudi v Sloveniji.

Ključni pojmi: šikaniranje - psihoteror na delovnem mestu - šikaniranje v Sloveniji

908

Kaj je šikaniranje?

V zadnjem desetletju so se organizacijski teoretiki pričeli posvečati "temni strani" obnašanja delojemalcev. V množici izrazov, ki opisujejo tovrstno obnašanje, sta se najbolj udomačila izraza mobbing (predvsem na nemško govorečem področju) in bullying (na angleško govorečem področju).

Šikaniranje je nova krilatica, s katero označujemo intrige, psihoteror, zavistne trike sodelavcev na delovnem mestu. S tem izrazom povezujemo še dnevne šikane, intrige in psihološke vojne med sodelavci v istem podjetju. Kljub temu, da samo besedo "šikaniranje" pozna le malokdo, pa je dejanjem šikaniranja v svojem delovnem življenju izpostavljen vsak četrti zaposleni (Leymann, 1993).

Šikaniranje² je konfliktov polna komunikacija na delovnem mestu med sodelavci ali med podrejenimi in nadrejenimi, pri čemer je napadena oseba v podrejenem položaju³ in izpostavljena sistematičnim in dlje časa trajajočim napadom ene ali več oseb z namenom in/ali posledico izrinjenosti iz sistema, pri tem pa napadena oseba to občuti kot diskriminirajoče (Leymann, 1993: 21).

* Lea Tkalec, diplomirana sociologinja.

[†] Izključno za potrebe tega članka uporabljam izraz šikaniranje. Ponavadi za navedeni proces na delovnem mestu uporabljam mednarodni izraz mobbing, pri čemer imenujem izvajalca mobbinga mober, žrtev pa mobirani.

² Glej opombo 1.

³ Podrejena v konfliktu in ne hierarhiji.

Če si to definicijo pobliže ogledamo, opazimo več sestavnih delov: najprej to, da se šikaniranje odvija v natančno določenem socialnem okviru, to je delovnem okolju. Pri tem je pomembno, da delujemo v organiziranih enotah skupaj s sodelavci, ki pa si jih ne moremo izbrati sami. S sodelavci pa ne delamo zato, ker jih imamo radi, temveč zato, da skupaj opravljamo naloge pomembne za podjetje. Kdor se v tej "prisilni skupnosti" ne počuti dobro, ne more enostavno oditi (enako velja za ostale prisilne skupnosti npr. vojska, šola, internat).⁴

Drug pomemben aspekt definicije je razlikovanje med dvema skupinama vlog, na podrejenega posameznika in na napadajoče sodelavce ali nadrejene. Pri tem je pomembno, da se te vloge oblikujejo skozi proces šikaniranja, saj sta na začetku ponavadi udeleženca konflikta enakovredna, dokler eden ne izgubi nadzora ter se zaradi tega znajde v podrejenem položaju. To oslABLJENO možnost obrambe lahko povzroči osebno doživetje npr. daljša bolezen ali izguba partnerja (Resh, 1997: 5). V definiciji je omenjeno tudi konfliktno komuniciranje, ki pa včasih pomeni tudi izostanek komunikacij. Ljudje ne moremo ne-komunicirati. Tudi če kdo sodelavcu odreče jutranji pozdrav ali ga nasploh ignorira, to ne pomeni, da ne komunicira, saj s svojim dejanjem pošilja jasno in glasno sporočilo.

Gre torej za konfliktno komuniciranje, ampak ali je to šikaniranje?

Ne, saj ni sistematično in ne traja dlje časa. Če pa sodelavca ne pozdravlja nekaj mesecev, ga bo to že precej obremenjevalo. Če pa se razen tega še ostalih pet sodelavcev odloči, da ga ne bo več pozdravljalo, pa to predstavlja že resnejšo psihično obremenitev za omenjenega sodelavca. Da konfliktno komuniciranje postane šikaniranje, mora torej biti izvajano sistematično in dlje časa.

Dejanja šikaniranja

Leymann (1993: 33-34) je v svojih raziskavah naletel na 45 tipičnih šikaniranja dejanj, kar (skupaj z definicijo) olajša raziskovanje pojava. Za potrebe raziskav je svojo definicijo šikaniranja natančneje definiral: dejanje šikaniranja se mora dogajati vsaj enkrat na teden v obdobju petih oziroma šestih mesecev. Šikaniranje dejanja je razdelil v skupine:

Napadi na možnost izražanja

Omejevanje možnosti komuniciranja s strani nadrejenega, večkratno prekinjanje govora, jemanje besede, omejevanje možnosti komuniciranja s strani sodelavcev, kričanje oz. glasno zmerjanje, konstantno kritiziranje dela, konstantno kritiziranje osebnega življenja, nadlegovanje po telefonu, verbalne grožnje, pisne grožnje, izmikanje stikom, odklonilne geste oziroma pogledi, izmikanje stikom, dajanje nejasnih pripomb, brez navedb razlogov izmikanja.

⁴ Šikaniranje se le redko pojavlja v skupinah, kjer pripadništvo sloni na prostovoljni bazi npr. športnih klubih, saj si tisti, ki se v taki skupini ne počuti dobro oziroma sprejeto, lahko poišče nov klub ali celo nov konjiček. Ta svoboda pa pri delu ne obstaja.

Napadi na socialne stike

Nenadoma se s prizadetim nihče več ne pogovarja, ko prizadeti koga v podjetju ogovori, ga le-ta ignorira, premestitev v pisarno daleč od sodelavcev, sodelavcem je prepovedano pogovarjati se s posamezno osebo, splošno ignoriranje v podjetju.

Napadi na socialni ugled

Ogovarjanje za hrbtom, širjenje govoric, poskusi smešenja posameznika, domnevanje, da je posameznik psihični bolnik, poskus prisile v psihiatrični pregled, norčevanje iz telesnih hib, oponašanje načina hoje, glasu ali gest z namenom osmešiti nekoga, napadanje političnega ali verskega prepričanja, norčevanje iz zasebnega življenja, norčevanje iz narodnosti, siljenje k opravljanju nalog, ki negativno vplivajo na samozavest, delovne napore se ocenjuje napačno ali z namenom žalitve, dvomi v poslovne odločitve posameznika, posameznik je deležen kletvic in obscenih izrazov, posameznik je deležen poskusov spolnega zblževanja ali verbalnih spolnih ponudb.

Napadi na kakovost delovne in življenske situacije

Posameznik ne dobiva novih delovnih nalog, odvzete so mu vse delovne naloge, in sicer v tolikšni meri, da si še sam ne more izmisliti kakšne naloge zase, dodeljevanje nesmiselnih delovnih nalog, dodeljevanje nalog daleč pod nivojem sposobnosti, dodeljevanje vedno novih nalog (pogosteje, kot ostalim sodelavcem), dodeljevanje nalog, ki žalijo dostojanstvo, dodeljevanje naloge daleč nad nivojem kvalifikacij, z namenom diskreditacije.

Napadi na zdravje

Siljenje k opravljanju zdravju škodljivih nalog, grožnje s fizičnim nasiljem, uporaba lažjega fizičnega nasilja za "discipliniranje", fizično zlorabljanje, namerno povzročanje škode ali nepotrebnih stroškov posamezniku, namerno povzročanje psihične škode na domu ali delovnem mestu, spolni napadi (Leymann, 1993: 33-34).

Faze šikaniranja

Retrospektivno je mogoče pri procesu šikaniranja opaziti tipične faze⁵:

Konflikt

Vsak proces šikaniranja se začne s konfliktom, ni pa nujno, da se bo vsak konflikt razvil v šikaniranje; konflikt se lahko reši (vpletene strani lahko najdejo vsem sprejemljivo rešitev ali pa se konflikt konča s prevlado/zmago ene od vpletenih strani). Če pa konflikt ni rešljiv in se tudi nihče ne trudi konflikta konstruktivno obdelati, potem se konflikt zaostrojuje, kar lahko pripelje do šikaniranja. Medtem ko se proces šikaniranja razvija, postaja začetni konflikt vedno bolj drugotnega pomena in iz strokovnega konflikta nastaja osebni spor (Leymann, 1993: 59).

⁵ R. Brinkmann na tem modelu kritizira predvsem to, da predvideva tog potek dogodkov. Verjetno je potrebno opozorilo, da ta model opisuje le enega od morebitnih potekov šikaniranja (Brinkmann, 1995: 60).

Že v tej fazi se pojavljajo prve psihosomatske motnje; v prvi fazi so to predvsem razdražljivost, potrtnost, nejevoljnost, izčrpanost, občasna slabost, glavobol, motnje spanja, želodčne težave, žolčne težave, napadi znojenja, težave s krvnim obtokom ter pospešeno bitje srca (Resh, 1997).

Psihoteror se pričinja

Konflikt ni bil rešen in je v drugi fazi potisnjen v ozadje. Tarča napadov postane osebnost napadenega, sodelujoči pa si načrtno izmišljajo in izvajajo dejanja, ki mu škodujejo. Komunikacija je prekinjena, delo oteženo, govorice se širijo....

V tej fazi procesa šikaniranja je čutiti strašljive spremembe: v kratkem času iz priljubljenega in spoštovanega sodelavca šikanirani postane "outsider" s katerim nihče noče imeti opravka. Tudi ostali sodelujoči se spremenijo: postanejo neprijazni, muhasti, nezaupljivi, celo agresivni. Nekateri pa trpijo potih in delujejo potlačeno. Naštete reakcije so po konfliktu čisto normalne, vendar pa se zaradi dlje časa trajajočega šikaniranja izoblikujejo v vedenjske vzorce. V tej fazi so opazne prve motnje med šikaniranim in njegovim socialnim okoljem. Šikanirani v tej fazi namreč ni več sposoben vzpostaviti kontakta z ljudmi v svojem delovnem okolju. Da bi postal spet "normalen", bi potreboval občutek varnosti in podpore s strani sodelavcev, vendar pa se dogaja prav nasprotno: ker se je zaradi šikaniranja spremenil in deluje "drugače", se od njega odvrčajo tudi tisti sodelavci, ki v proces šikaniranja niso direktno vključeni⁶ (Leymann, 1993: 60).

Po približno šestih mesecih postajajo psihosomatske motnje vedno resnejše, razen njih pa se pričenejo kazati resnejše psihične težave. Te označujemo s pojmom "posttraumatski stres", pod katerim običajno razumemo:

- zapoznelo reakcijo na obremenjujoč dogodek, ki je posameznika močno ogrožal (na primer žrtve ali priče posilstev, mučenja, vojne ipd.)
- neizogibne, ponavljajoče se spomine ali ponovitve dogodka v spominu ali sanjah
- čustveno zaprtost, otopitev čustev, izogibanje dražljajem, ki bi lahko priklicali spomine na travmo (Resh, 1997).

Prvi disciplinski ukrepi

Ponižanjem in šikaniranje-dejanjem na delovnem mestu sledijo pogosto ukrepi delodajalca, saj šikanirani postane "problematičen": pogosto je neskoncentriran, dela napake in je, zaradi psihosomatskih težav, pogosto na bolniški. Tudi če je bil nadrejeni nevtralen, je sedaj prisiljen ukrepati. Verjetno bo šikaniranega opozoril na napake in mu - v primeru, da se bodo napake ponavljale - izrekel opomin.

Za šikaniranega predstavljajo ti ukrepi novo nepravico. Pogosto je razlog za opomin ali premestitev na novo delovno mesto čisto banalen, vendar nadrejeni poseže po tem sredstvu, da bi tako rešil "primer" oziroma odpravil problem, s kate-

⁶ S tem pa spadajo v krog pasivnih šikanerjev.

rim se ne zna drugače spopasti. V tej fazi dejstvo, da živimo v pravni državi, ne deluje nič kaj pomirjujoče. Pravni sistem je namreč tog, na normah sloneč sistem, ki nima posluha za težke in raznolike probleme, kot je šikaniranje, tako da rešitve ne gre iskati v delovnem pravu. V eventualnem postopku⁷ pred delovnim in socialnim sodiščem je večino šikaniranje dejanj težko dokazati, še težje pa je dokazovati njihovo pravno škodnost znotraj pravnih norm. Tako se pogosto zgodi, da postopek pred delovnim sodiščem vodi do novih nepravil do šikaniranega.⁸

Naslednja neprijetna posledica uradnega postopka (disciplinskega - znotraj podjetja ali pravnega - na sodišču) je, da primer postane javen. Če kateri od sodelavcev do takrat ni še nič opazil, bo prav zdaj pričel "opažati", da je s šikaniranim "nekaj narobe". Njegov slab ugled ga spremlja vsepovsod, tako da si tudi od premestitve na novo delovno mesto ne more obetati novega začetka (Leymann, 1993: 60).

Če šikaniranje traja eno do dve leti, se psihični in fizični simptomi še bolj poslabšajo. Prizadeti poročajo o depresijah, o občutku nesmiselnosti svojega početja. V iskanju instance, ki bi jim lahko pomagala, vedno znova pripovedujejo svojo zgodbo. V tej fazi se poveča nevarnost zlorabe zdravil ali odvisnosti od le-teh. Tudi alkoholizem je v tej fazi pogost. Ob koncu te faze je običajna akutna suicidnost (Resh, 1997).

Delovno razmerje se konča

Primeri šikaniranja, ki preide v četrto fazo, se skoraj vedno končajo s prekinitvijo delovnega razmerja. Za odpoved se odločita ali šikanirani, ki šikaniranja ne prenese več, ali pa delodajalec - s primernim izgovorom - delavca odpusti. Pogosto le-ta pri tej odpustitvi ne protestira preveč, pod pritiskom celo privoli v sporazumno prekinitev delovnega razmerja. Del šikaniranih trpi za tako močnimi psihosomatskimi obolenji, da so za delo trajno nesposobni ter se upokojijo iz zdravstvenih razlogov (invalidska upokojitev) (Leymann, 1993: 61). Ponovni vstop v poklic ali na trg dela je skoraj nemogoč, saj so šikanirani telesno in duševno tako poškodovani, da pritiskom delovnega procesa niso več dorasli - tudi, če bi ji kdo (glede na njihov ugled v poklicu) sploh zaposlil.

Raziskovalci šikaniranja so se dolgo osredotočali na žrtve šikaniranja ter šikaniranje dojemali kot osebno težavo posebno občutljivih ljudi. Obravnavanje konfliktov je bilo takrat potisnjeno v območje osebnega, subjektivnega. Psihologi dela so se težave lotili drugače; iskali so povezave med nerešenimi konflikti, nejasnimi hierarhijami, nekompetentnimi vodji ter upadanjem dobičkov. Jasno je postajalo, da popolno uničenje ali zmanjšanje delovne sposobnosti s strani sodelavcev ali nadrejenih ni začasen niti obrobni problem posameznikov, temveč strukturni in rastoči simptom stalnih sprememb moderne industrijske družbe.

Šikaniranje se pogosto sproži nenaklepno in brez vnaprej določene namere. Lahko bi rekli, da je posledica neugodnih faktorjev in slabih okoliščin v nekem tre-

⁷ Na primer zaradi obrekovanja, žalitve časti

⁸ Neko uslužbenko v upravi banke je nadrejeni nekega jutra določil za delo na bančnem terminalu, za nadomeščanje zbolele delavke. Ker se nikoli ni delala za bančnim terminalom, pa še očal ni imela za sabo, se je temu uprla. Zaradi tega ji je bil izrečen opomin (Resh, 1997: 13).

nutku. Skoraj vedno pa se šikaniranje negativno odraža na delovno okolje ter delovno storilnost posameznika.

Posledice šikaniranja

Večina ljudi preživi večji del življenja v delovnem okolju. Ljudje pa največkrat ne delajo sami, temveč s sodelavci in nadrejenimi v skupni organizaciji. Pri tem pogosto prihaja do trenj med akterji. Če iz teh trenj nastanejo konflikti, se lahko leti razvijejo v šikaniranje.

Posledice za šikaniranega

Neposredne posledice: presenečenje, osuplost, strah, jeza, aktivna obramba, poskusi rešitve konflikta, iskanje kompenzacije zunaj delovnega okolja, ignoriranje napadov, iskanje pomoči pri nadrejenih ali/in sodelavcih. Tudi ko ta pomoč in podpora s strani sodelavcev in nadrejenih izostane, posameznik še vedno upa na zunanjo rešitev, vendar mu notranja moč pojema, niha med željo za samodokazovanjem, samodvomi in strahom, v mislih vedno znova podoživlja šikaniranje in se krivi, da ni reagiral drugače.

Čez nekaj časa prične čutiti tudi psihosomatske posledice psihoterorja. Najprej nastopijo motnje koncentracije in spomina. Že po krajši izpostavljenosti šikaniranju nastopijo miselni avtomatizmi, misli šikaniranega se neprenehoma vrtijo v krogu in vračajo na na delovnem mestu doživete šikane (Leymann, 1993). Iz tega se lahko razvijejo krize osebnosti in samozvesti, nevroze, občutki izčrpanosti, ki se stopnjujejo do trajnega stanja prestrašenosti (trajnih obdobij strahu) in depresij. V nekaterih primerih šikaniranje vodi tudi do samomora.

Šikanirani: "Pogosto se ves preznojen zbudim sredi noči in zaradi misli, da moram jutri spet tja ne morem nazaj zaspati. Še pred zajtrkom mi je tako slabo, da imam ves čas občutek, da bom bruhal" (primer iz Grund v Leymann, 1995: 93).

Pogosto je zaradi stresa oslavljen tudi imunski sistem, kar povečuje dovzetnost organizma za alergije, infekcijske bolezni ter tvorbo malignih tumorjev. Šikaniranje v najkrajšem času povzroči porabo latentnih zdravstvenih rezerv. Te rezerve se porabijo še posebej hitro v primerih, kjer ne obstajajo alternative, npr. menjava delovnega mesta. Med dolgoročne posledice prištevamo strah pred neuspehom, upadanje delovne samozvesti, prizadevanje po neopaznem obnašanju (low profile), načeta je delovna in osebna identiteta šikaniranega, opazne pa so tudi motnje socialnih odnosov (družina, prijatelji...).

Posledice za sodelavce

Sodelavke in sodelavci, ki opazijo, da osebo iz njihovega delovnega okolja ena ali več oseb šikanira, so v težkem položaju: če se jim zdi, da se je šikanirani znašel

v neprijetnem in nefer položaju, najpogosteje začitijo potrebo pomagati šikaniranemu. Hkrati jih je strah, da se bodo - v primeru, da jim šikaniranja ne uspe prekiniti - tudi sami znašli med šikaniranimi. Če ne storijo nič, so pa za šikaniranje vsekakor sokrivi, saj tako dajejo šikanerjem vedeti, da se jim zdi njihovo obnašanje normalno in primerno. Posledice takšnega razmišljanja so v primerih šikaniranja vedno enake: prizadetega se opazuje in ocenjuje preveč kritično, dobiva le negativne povratne informacije sodelavcev, izoliran znotraj delovne organizacije oziroma od ostalih sodelavcev.

To pomeni, da se raven komuniciranja premakne s poslovne na osebno raven. Delovne kompetence prevzamejo drugotni pomen, delovne strukture pa razpadajo.

Posledice za organizacijo

Zaradi šikaniranja se radikalno poslabša delovna klima v podjetju, motivacija in produktivnost se zmanjšata, ljudje so manj kreativni in fleksibilni, zaradi česar se zmanjša inovativnost. Ugled pri strankah in poslovnih partnerjih se zmanjša, zmanjša se tudi ugled pri iskalcih zaposlitve. Poviša se fluktuacija, stopnja notranjih odpovedi je visoka, kar povzroči visoko stopnjo absenzizma. Logično je, da zaradi naštetega podjetje utрпи upad kvalitete in kvantitete proizvodnje.

Šikaniranje lahko prizadene vsak nivo hierarhije; bolj zaskrbljujoče pa je, da je šikaniranje pogosto le vrh ledene gore problemov znotraj socialnega sistema v podjetju oziroma le simptom globljih težav oziroma motenj. Šikaniranje se lahko razvije v vseh tipih organizacije in vseh panogah gospodarstva. Lahko se razvije v velikih ali malih podjetjih, vladnih ali neprofitnih organizacijah, zdravstvenih ali izobraževalnih ustanovah.

Posledice šikaniranja so za podjetje uničujoče, podjetje se počasi dezintegrira. Posledice so:

- zmanjšanje kvalitete in kvantitete dela
- neprijetni odnosi med zaposlenimi, prekinitev komunikacije in timskega dela
- povišana fluktuacija
- povišano število odsotnosti z dela zaradi bolezni
- izguba ugleda, kredibilnosti podjetja
- stroški svetovalcev
- odpravnine, odškodnine...
- stroški pravnih postopkov
- stroški odsotnosti, fluktuacij in zmanjšane storilnosti (glej Davenport, 1999; Resh, 1997; Leymann, 1995; Marais-Steinman, 1998...).

Zmanjšanje kvalitete in kvantitete dela

Zaradi šikaniranja niso prizadeti le šikanirani: šikaniranje prizadene tudi timsko delo in kohezivnost, potrebno za dobro opravljanje dela. Izguba ključnih ljudi pa prizadene tudi samo jedro organizacije (Davenport in drugi, 1999: 139). Zmanjša se število opravljenih nalog, pa tudi njihova kakovost je vse manjša.

Povišana fluktuacija

Občutljivi zaposleni, ki šikaniranja ne morejo več opazovati in dvomijo, da se bodo stvari popravile, se počasi razgledujejo za boljšim delovnim mestom. Stroški fluktuacije, uvajanje novih delavcev in izgube izkušenj so visoki. Susan Marais-Steinman (1998: 4) navaja, da se kar 20 % sodelavcev, ki so priče šikaniranja, odloči, da bo podjetje zapustilo in si poiskalo delo drugje.

Zvišanje števila bolniških dni

Da bi se umaknili šikaniranju, se zaposleni umikajo z delovnega mesta zaradi bolezenskih vzrokov. Pogosta in daljša odsotnost povzroča stroške ter moti delovni ritem, kar zmanjšuje produktivnost. Razen šikaniranega se tudi ostali zaposleni umikajo v bolniški stalež ali dopust, da bi tako ubežali zastrupljeni delovni klimi (Davenport in drugi, 1999: 140).

Odškodnine, odpravnine...

Posamezniki zaradi šikaniranja tako zbolijo, da se niso sposobni vrniti v delovno življenje.

Študije⁹ (Davenport in drugi, 1999:141) kažejo, da je vedno več ljudi, ki se upokojujejo na osnovi psihičnih težav povzročenih zaradi delovnega stresa. Koliko tega stresa povzroči šikaniranje, iz raziskav ni razvidno. Žrtve šikaniranja so upravičene do odpravnin, če dokažejo, da so bile prisiljene dati odpoved ali pa je bila odpoved nepravilna.

Stroški odsotnosti, fluktuacij in zmanjšane storilnosti

Natančnih izračunov stroškov šikaniranja še ni, v literaturi¹⁰ pa je običajen naslednji izračun:

Stroški odsotnosti

- stroški za dan odsotnosti znašajo od 200 do 400 DEM
- 1% odsotnosti na leto stane podjetje s 100 zaposlenimi 40.000 DEM na leto (1% odsotnosti zaradi bolezni stane podjetje Volkswagen približno 46 mio DEM na leto).

Če ta izračun prilagodimo slovenskim razmeram, pridemo do ugotovitve, da bolniška odsotnost (do 30 dni) delavca s srednjo izobrazbo, katerega mesečna plača znaša 120.000 SIT, podjetje stane 108.000 SIT na mesec. Če je v podjetju vsak mesec odsoten le eden zaposleni (vedno drugi), bo to podjetje stalo 1,296.000 SIT na leto, kar pa ne vključuje drugih stroškov, ki nastanejo zaradi odsotnosti, na primer nadomeščanje, nadure, stroški uvajanja...

Stroški fluktuacij

- za delavca 15.000 DEM
- za tajnico 25.000 DEM
- za kvalificiranega delavca 50.000 DEM
- za vodilnega delavca 400.000 DEM (www.dgb.de/schwerpunkte/mob_text4.htm).

⁹ Študijo je leta 1994 izvedel California Worker's Compensation Institut.

¹⁰ Resh (1997), <http://bsn.ch/šikaniranje> (Bernische Beratungsstelle für Šikaniranjeopfer).

V neki švedski študiji so ugotovili, da je 60% vseh prostovoljnih izstopov iz podjetja povezano z neprijetnostmi na delovnem mestu.

Zmanjšana storilnost

27% vprašanih je v švedski študiji odgovorilo, da šikaniranje zmanjšuje njihovo storilnost na delovnem mestu, podobna študija v Nemčiji pa je pokazala, da prizadeti najprej reagirajo z zvišanjem produktivnosti, potem pa, ko ugotovijo nesmiselnost svojega početja, se njihova storilnost zmanjša in preide v izpolnjevanje zadanih nalog. To so značilnosti notranje odpovedi. Globalna ocena ameriškega "Urada za nacionalne zadeve"¹¹ ocenjuje stroške zmanjšane storilnosti zaradi nadlegovanja zaposlenih na 5 do 6 milijard USD na leto (Niedel v Leymann, 1995: 66). Susan Marais-Steinman (1998: 4) natančneje opredeljuje izgubo produktivnosti merjeno z izgubo delovnega časa. Tako omenja, da šikanirani kar 10 do 52% delovnega časa porabijo za planiranje obrambnih strategij, razmišljanje o situaciji, doživljanju demotivacije in stresa.

Vzroki za šikaniranje

Vzroki za šikaniranje so raznoliki. Po eni strani lahko opazujemo dogajanje, ki spominja na živalski svet: če je kdo "drugačen od drugih" ali nov v skupini, so dotedani člani nezaupljivi. Ko so v dvomih, se preventivno združijo pod motom "vsi proti enemu" in tako utrdijo občutek povezanosti in pripadnosti skupini. Obenem pa neugodni delovni pogoji v veliki meri vplivajo na razpoloženje in obnašanje zaposlenih. Leymann krivdo za šikaniranje pripisuje tipu organizacije dela, oblikovanju delovnih nalog, vodenju in socialni dinamiki v skupinah (Leymann, 1993: 133). Susan Marais-Steinman pa med možne vzroke za šikaniranje prišteva dejstvo, da so nekateri pač sociopati (Marais-Steinman, 1998). Glede na to, da je sociopatov v populaciji približno 2-4%, stopnje šikaniranja so pa višje, vsega šikaniranja ni možno razložiti s tem.

Vzroke lahko grupiramo v štiri velike skupine (Beermann/Meschkutat, 1999: 10):

Organizacija dela

Način vodenja

Socialni položaj šikaniranih

Moralni nivo posameznika

Organizacija dela

Pogosto konflikte, ki se pozneje razvijejo v šikaniranje, sprožijo pomanjkljivosti v organizaciji delovnega procesa. Konstantna časovna stiska, premalo zaposlenih v oddelku, zunanji pritiski, nejasna ali nasprotujoča si navodila....Za vse, ki delajo pod takimi pogoji, je konflikt ventil za frustracije, ki jih čutijo zaradi preobreme-

¹¹ Bureau of National Affairs

njenosti. Posebej verjetno je, da bodo žrtve šikaniranja postali tisti zaposleni, ki svojega dela ne opravijo dovolj dobro ali pa ga opravljajo preveč dobro (under- and overachievers).

Naštejemo lahko še nekaj pomanjkljivosti pri organizaciji delovnega procesa, ki vodijo v šikaniranje (Resh, 1997: 18): nezasedena delovna mesta, časovna stiska, toga hierarhija z nezadostnimi možnostmi komunikacije (enosmerna komunikacija), visoka odgovornost, a nizka možnost odločanja, podcenjevanje sposobnosti zaposlenih, podcenjevanje dela zaposlenih.

Način vodenja

Nadrejeni naj bi bil sposoben opaziti, če je nekdo od zaposlenih šikaniran in njegova dolžnost je tudi posredovanje. Prej ko posreduje, boljše so možnosti za zaustavitev procesa. Z jasnimi navodili, pravilnim upravljanjem s človeškimi viri ter (po potrebi) jasno ločitvijo šikaniranega in šikanerja, bi lahko tudi sam preprečil ali prekinil šikaniranje. Na žalost pa nadrejeni niso vedno nedolžni pri nastanku šikaniranja; če pogledamo podatke o tem, kdo je iniciator šikaniranja, pridemo do naslednje porazdelitve:

- 44% sodelavcev
- 37% nadrejenih
- 10% sodelavcev in podrejenih
- 9% podrejenih (Leymann, 1993).

Praktiki, ki se ukvarjajo s svetovanjem na področju šikaniranja ocenjujejo, da je 70% realnejša ocena šikaniranja s strani nadrejenih. Nadrejeni šikaniranje pogosto uporabljajo, ali vsaj tolerirajo, za zmanjševanje števila zaposlenih, pri čemer se izognejo plačevanju odpravnin, saj prizadeti sami dajo odpoved, ker razmer na delovnem mestu ne zdržijo več. Med storilci so pogosti tisti, ki čutijo, da je njihov položaj ali ugled v podjetju ogrožen. Po raziskavah D. Zapf (<http://leymann.se/english>) so uradniki (beli ovratniki) posebej ogroženi. V posameznih sektorjih je tveganje še posebej visoko, Zapf navaja naslednje stopnje:

- javne zdravstvene ustanove in socialne službe - 7-kratno tveganje
- vzgoja in izobraževanje - 3,5-kratno tveganje
- javna uprava - 3-kratno tveganje.

Zapf te stopnje razlaga z značilnostmi dela v javnih službah. Pri učiteljih, vzgojiteljih, medicinskih tehnikih,...ipd. ni jasnih kriterijev, s katerimi se ocenjuje njihovo delo. Zaradi osebnega angažmaja v svojem poklicu so pa še posebej ranljivi (<http://leymann.se/english>).

Po berlinski raziskavi¹² je 66% vseh žrtev s srednje stopnje hierarhije, slabih 30% šikaniranih je z višjih položajev (zdravniki, inženirji, arhitekti...). Najmanj šikaniranja so odkrili med nekvalificirano delovno silo (kurirji, čistilke, vratarji, ...), in

¹² Raziskavo je izvedla berlinska svetovalna služba "No Šikaniranje" (Šikaniranje ist kein Männerprivileg, <http://www.ksk-claustahl-zwellerfeld.de>, dne 01.06.2000)

sicer približno 5%. Edini poklic, pri katerem tudi po dveh letih raziskave niso odkrili niti enega primera šikaniranja, so bili pravniki (<http://www.ksk-claustahl-zwllerfeld.de>).

Pri šikaniranju med sodelavci lahko ločimo dve podvrsti:

- posameznik proti posamezniku
- skupina proti posamezniku.

34% izprašanih je šikanirala ena oseba, približno 40% šikaniranih so napadale dve do štiri osebe in 27% oseb so šikanirale več kot štiri osebe (Leymann, 1993).

Te številke kažejo, da se šikanirani v večini primerov morajo spopadati z večjim številom napadalcev. Vendar se pa napadeni tudi v primerih, ko je napadalec en sam, počutijo enako izpostavljeni, saj ostali sodelavci dogajanje (tiho) spregledajo ali podpirajo. S svojo pasivnostjo lajšajo delo šikanerja ali pa celo šikaniranje omogočajo. Ponavadi se jim izolacija posameznika zdi pozitivna, saj pripomore k notranji povezanosti skupine. V takšni situaciji postane najbolj očitno, zakaj ukrepi, usmerjeni le na žrtev šikaniranja, niso učinkoviti.

Poseben socialni položaj šikaniranih

918

Tudi osebne značilnosti lahko sprožijo proces šikaniranja (kar pa ne pomeni, da je šikanirani sam kriv za razvoj šikaniranja). Pozornost šikanerja lahko pritegne kulturna ali nacionalna pripadnost, spol, barva kože ali kakšna osebnostna lastnost. Ista oseba bi lahko v kateri drugi skupini ali oddelku bila popolnoma sprejeta in celo priljubljena. To postane najbolj očitno tam, kjer se neko osebo izključuje zaradi dejavnikov, na katere sama nima vpliva. Tako so, na primer, na Švedskem ugotovili, da so ženske v "moških" poklicih, pa tudi moški v "ženskih" poklicih, pogosto med šikaniranimi.

Šikaniranje pogosto prizadene socialno šibkejše, na primer matere samohranilke ali invalide. Švedska študija (Leymann, 1993: 98) v podjetju, ki zaposluje tudi invalide, je pokazala, da je v podjetju šikaniranih 4% "normalnih" zaposlenih (kar ustreza švedskemu povprečju); med invalidi pa je ta stopnja znašala 21,5% (Resh, 1997: 18).

Moralni nivo posameznika

Šikaniranje med sodelavci le redko izvajajo po naravi zlobni ljudje. Pogosteje se šikaniranje razvije zato, ker šikaner ne razmišlja o posledicah svojih dejanj. Poleg oseb, ki si zavestno izmišljajo dejanja šikaniranja in hočejo s temi sodelavca namerno prizadeti, v procesu šikaniranja sodeluje še dosti ljudi, ki šikaniranje sploh omogočajo. To so osebe, ki zaradi nepremišljenosti ali malomarnosti sodelujejo pri šikaniranju ali ga "le" opazujejo, ne da bi posredovale. Šikaniranje se pogosto razvije le zato, ker se ga tolerira.

Redkeje se bo pojavljal, če v podjetju uspejo razviti enotni moralni nivo, zaradi katerega dejanja šikaniranja delujejo nesprejemljivo. Pri tem ni mogoče prepovedati konfliktov, saj so le-ti nujni in tudi s prepovedmi se jih ne da preprečiti. Iz konflikta pa se šikaniranje razvije le, če se nihče ne potruži konflikta rešiti. Šikaniranje je lahko zelo moteč faktor v organizaciji, saj zmanjšuje kakovost in angažiranost zaposlenih, uničuje organizacijsko kulturo in tako zmanjšuje uspeh podjetja.

Šikaniranje v Sloveniji

Da bi ugotovila, ali šikaniranje doživljajo tudi delojemalci v Sloveniji, sem izvedla raziskavo v podjetju, ki ne želi biti imenovano. V podjetju je zaposlenih 286 ljudi, od tega 60 v upravi. Ker se šikaniranje razvija v okoljih, kjer dela ni moč normirati, sem anketo razdelila med upravne delavce v podjetju. Uvodoma v anketi sprašujem o osnovnih podatkih anketiranca (spol, starost, izobrazba, položaj v podjetju), nato pa sledi sklop vprašanj o atmosferi v podjetju (glej legendo ob grafu 1); temu sledi seznam 45 dejanj šikaniranja (glej seznam 45 šikaniranje-dejanj v drugem poglavju), kateremu sem dodala še možnost, da izprašani ne doživljajo nobenega dejanja šikaniranja. Končni del ankete sestavljajo vprašanja o spolu šikanerja.

Ker sem ugotovila, da iz povezave dejavnika "starost" s katerim drugim dejavnikom ni moč ugotoviti nobene povezave, ki bi nakazovala na kakšno zakonitost, ga pri obdelavi podatkov nisem upoštevala. Za to sem se tudi odločila, ker je Heinz Leymann v svojih raziskavah prišel do enake ugotovitve, in sicer je ugotovil, da starost in spol pri sami pojavnosti šikaniranja nista signifikantna, (Leymann, 1993; Niedl, 1995) sta pa signifikantna pri izbiri žrtve in načina šikaniranja. Ugotovil je naslednje razlike po spolu:

- Spol storilca in žrtve

Pri 76 % moških šikaniranih je bil šikaner moškega spola, pri 21 % so bili šikanerji obeh spolov in pri 3 % so moške šikanirale ženske. Pri 40 % šikaniranih ženskah so bile šikanerji ženske, pri 30 % so bili šikanerji obeh spolov in pri 30 % so ženske šikanirali moški (Leymann, 1993). Niedel (Niedel, 1995) ter Knorz in Zapf (1996) so odkrili, da moški pogosteje napadajo ženske kot obratno.

Po Leymannu (1993) ni signifikantnih razlik med panogami (izobraževanje, trgovina, zdravstvo), funkcijami (uprava, vzgoja, proizvodnja) ali vrstami podjetij (državno, mednarodno, družinsko), ugotovil pa je nekaj višjo stopnjo šikaniranih med javnimi službami kot pri intelektualnih delavcih, kar potrjuje tudi Niedlova raziskava, ki je v bolnišnici ugotovil 7,8 % šikaniranih, v privatnem raziskovalnem inštitutu pa 4,4 % šikaniranih (Niedel, 1995).

Prvi del vprašalnika, z vprašanji označenimi od Q1 do Q10, je sestavila Martina Ulmann, zaposlena v podjetju Personalberatung MGB, ki se ukvarja s svetovanjem na področju upravljanja s človeškimi viri. Vprašalnik je bil objavljen v reviji Brückenbauer št. 07, 10.02.1998. Martina Ulmann ga je razvila za ocenjevanje delovne klime oziroma za ugotavljanje v kolikšni meri atmosfera na delovnem mestu

omogoča razvoj šikaniranja. Tudi v primeru, da v podjetju šikaniranja ne bi bilo, bi s temi vprašanji lahko ugotavljala ogroženost podjetja, da se bo šikaniranje razvil.

Iz drugega dela ankete (seznam 45 dejanj šikaniranja), sem si obetala odgovore o odstotku šikaniranih, najpogostejših dejanjih šikaniranja ter spolu storilca glede na spol žrtve ter podatke o položaju (vodilni-nevodilni) žrtve šikaniranja.

Veljavnih anket je bilo 33, od tega je 19 anketirancev moškega in 14 ženskega spola.

Na prvi del vprašalnika (o atmosferi) sem dobila naslednje odgovore:

Tabela 1: Nezadovoljstvo z atmosfero na delovnem mestu po izobrazbi in številu odgovorov

Številoda-jev	Stopnja izobrazbe					Skupaj
	III.	IV.	V.	VI.	VII.	
Q1	1	0	7	6	2	16
Q2	0	1	7	5	3	16
Q3	0	0	8	4	3	15
Q4	1	0	8	7	2	18
Q5	0	1	7	4	3	15
Q6	1	0	9	5	3	18
Q7	1	0	7	5	2	15
Q8	0	1	12	7	3	23
Q9	1	0	5	5	1	12
Q10	0	1	13	8	5	27
Skupaj	5	4	83	56	27	175

Q1. Vsakdanje konflikte v vašem podjetju ne obravnavate in rešujete sproti.

Q2. Vloge in kompetence v podjetju niso pregledne.

Q3. Moj-a nadrejeni-a mi daje nenatančna navodila.

Q4. Komunikacija znotraj skupine (ali oddelka), kakor tudi komunikacija z nadrejenim, je pomanjkljiva.

Q5. Probleme v zvezi z delom ne rešujemo skupaj.

Q6. Atmosfera na delovnem mestu je polna slabih odnosov med sodelavci in tudi do nadrejenih.

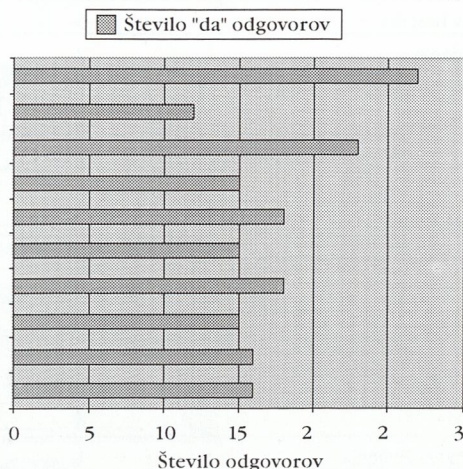
Q7. Nadrejeni težko sprejemajo odločitve ter ne posegajo v konfliktne situacije.

Q8. Nadrejeni-a ima avtoritativni stil vodenja.

Q9. Naša organizacija (ali oddelek) je sredi procesa reorganizacije; struktura organizacije (oddelka) je nepregledna, bodoče spremembe organizacije pa nezadostne.

Q10. Moja moč odločanja in delovanja v podjetju je omejena.

Nezadovoljstvo z atmosfero na
delovnem mestu (po številu
odgovorov)

Iz grafa lahko razberemo, da so anketiranci najbolj nezadovoljni z omejenostjo svoje moči odločanja in delovanja v podjetju (Q10), z (avtoritativnim) stilom vodenja nadrejenega (Q8), komunikacijo znotraj skupine, pa tudi z nadrejenim se jim zdi pomanjkljiva (Q4), nezadovoljni so tudi z odnosi med zaposlenimi (Q6).

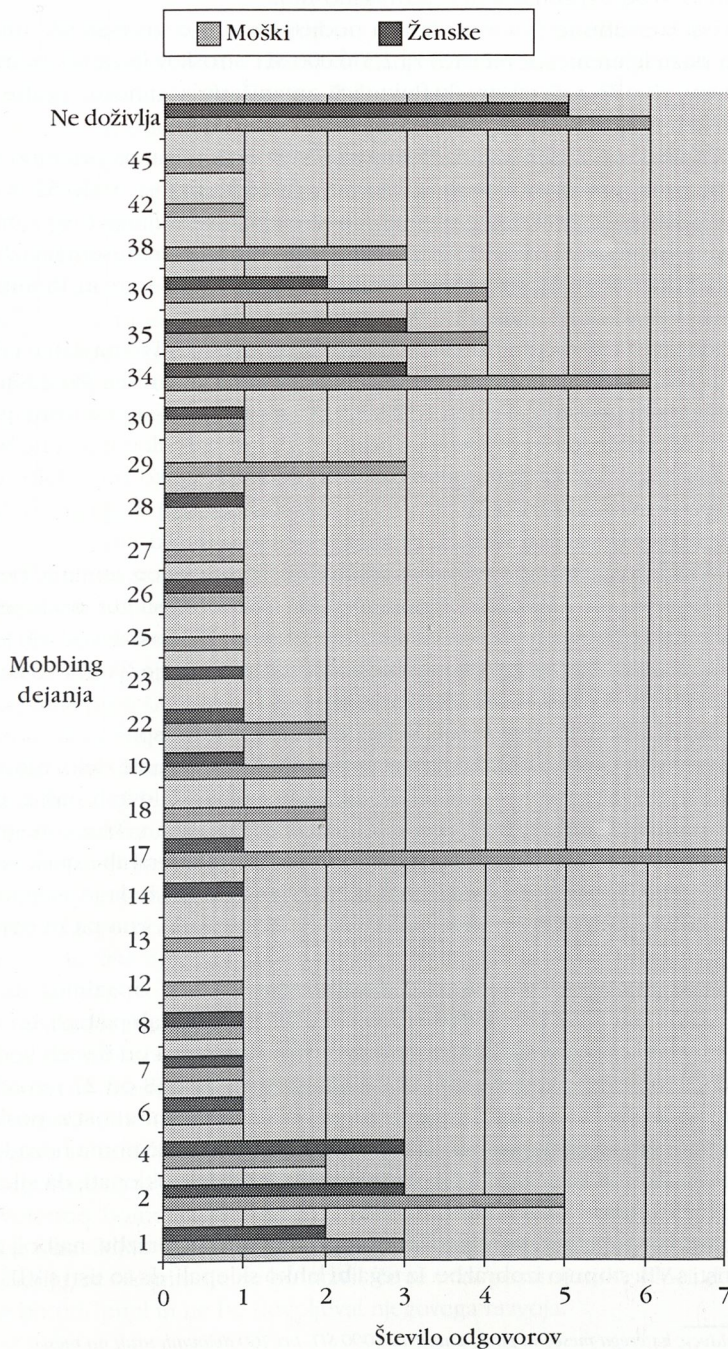
Že iz tega (kakor tudi dejstva, da nobeden od anketiranih ni odgovoril, da je z atmosfero na delovnem mestu zadovoljen) lahko sklepamo, da atmosfera omogoča šikaniranje. Sklep le še potrdimo z dejstvom, da med dejavniki, s katerimi so najbolj nezadovoljni, najdemo kar dva (od štirih) vzrokov za nastanek šikaniranja: stil vodenja ter organizacijo dela. Po izobrazbi so najbolj nezadovoljni tisti s VI. stopnjo izobrazbe, najbolj zadovoljni pa so tisti s VII. stopnjo izobrazbe. Po spolu so v skupnem seštevku bolj nezadovoljni moški, bolj nezadovoljni so pa tudi po skoraj vseh vprašanjih. Najbolj nezadovoljni so z omejeno močjo odločanja in delovanja v podjetju ter avtoritativnim stilom vodenja nadrejenega, s čemer so najbolj nezadovoljne ženske. Ženske so bolj nezadovoljne od moških z odnosi med zaposlenimi ter s težavnostjo, s katero nadrejeni sprejemajo odločitve ter posegajo v konfliktna situacija, kar kaže na to, da si (v nasprotju z moškimi) želijo bolj avtoritativnega vodenja.

Po položaju so bolj nezadovoljni podrejeni. Tako so, na primer, vodilni zadovoljni s svojo močjo odločanja, medtem ko podrejeni niso...itn. Zanimiva podrobnost je, da se vodilnim zdi, da probleme v zvezi z delom rešujejo skupaj, medtem ko podrejeni niso tega mnenja. Drugi del ankete je sestavljen iz 45 dejanj šikaniranja, z opozorilom na pogoj, da so ta dejanja izvajana vsaj pet oziroma šest mesecev. Na koncu sprašujem še po spolu šikanerja.

TABELA: Šikanirani

Šikaniranje-dejanja	MOŠKI	ŽENSKE	Skupaj
1. Omejevanje izražanja s strani nadrejenega.	3	2	5
2. Jemanje ali skakanje v besedo.	5	3	8
4. Kričanje, glasno zmerjanje.	2	3	5
6. Konstantno kritiziranje zasebnega življenja.	1	1	2
7. Nadlegovanje po telefonu.	1	1	2
8. Verbalne grožnje.	1	1	2
12. "Nepogovarjanje."	1	0	1
13. Ignoriranje s strani sodelavcev.	1	0	1
14. Premestitev v prostore daleč od sodelavcev.	0	1	1
17. Ogovarjanje za hrbtom.	7	1	8
18. Širjenje govoric.	2	0	2
19. Poskusi smešenja.	2	1	3
22. Norčevanje iz telesnih hib.	2	1	3
23. Oponašanje	0	1	1
25. Norčevanje iz zasebnega življenja.	1	0	1
26. Norčevanje iz narodnosti.	1	1	2
27. Opravljanje nalog, ki negativno vplivajo na samozavest.	1	0	1
28. Napačno ocenjevanje naporov.	0	1	1
29. Dvomi v poslovne odločitve.	3	0	3
30. Kletvice in obsceni izrazi.	1	1	2
34. Dodeljevanje nesmiselnih delovnih nalog.	6	3	9
35. Dodeljevanje nalog pod nivojem sposobnosti.	4	3	7
36. Dodeljevanje vedno novih nalog.	4	2	6
38. Dodeljevanje nalog pod nivojem kvalifikacij.	3	0	3
42. Fizične zlorabe.	1	0	1
45. Spolni napadi.	1	0	1
Ne doživlja nobenega dejanja šikaniranja.	6	5	11

Mobbing-dejanja po spolu mobiranih

Od 33 vprašanih, jih je 11 odgovorilo, da ne doživlja nobenega dejanja šikaniranja, kar pomeni, da je kar 22 od 33 zaposlenih v izbranem podjetju šikaniranih. Šikaniranih je 8 (od 14) žensk in 10 (od 19) moških.

Po Reshevem izračunu to pomeni, da ima podjetje letno (če je vsak šikanirani v bolniškem stažu le en mesec na leto) za 2,376.000 SIT stroškov le zaradi bolniških stažov! K temu pa niso prišteti stroški fluktuacij, zmanjšane storilnosti, izgube ugleda pri strankah in poslovnih partnerjih!

Po izračunih, ki jih Susan Marais-Steinman (1998: 4) omenja, pa pridemo do še bolj presenetljivih rezultatov. Po teh raziskavah žrtve šikaniranja 10 do 52 % delovnega časa porabijo za planiranje obrambnih strategij, razmišljanje o svojem položaju, za doživljanje stresa in demotiviranosti. Če te odstotke prenesem na izbrano podjetje, to pomeni, da 22 ljudi na dan porabi od 48 minut do 4 ure in 16 minut za zadeve, ki niso povezane z njihovimi delovnimi nalogami.

To za podjetje v najhujšem primeru pomeni izgubo 3.000 SIT¹³ na dan na delavca oziroma (pri 20 delovnih dnevih na mesec) 60.000 SIT na mesec. Pri 22-ih šikaniranih v izbranem podjetju je to kar 1,320.000 SIT na mesec. Če temu principu sledimo, lahko sklepamo, da bi podjetje - v primeru, da pri njih šikaniranja ne bi bilo in bi se ljudje delovnim nalogam posvečali poln delavnik- lahko zmanjšalo število v upravi zaposlenih za od 6 do 31!

Pet najpogostejših dejanj šikaniranja, ki jih doživljajo moški, so:

ogovarjanje za hrbtom, dodeljevanje nesmiselnih delovnih nalog, jemanje besede, dodeljevanje delovnih nalog daleč pod nivojem sposobnosti ter dodeljevanje vedno novih nalog (številčnejše kot ostalim zaposlenim. 10 moških (od 19) je izjavilo, da so šikanirani. Pri 9 je bil šikaner moškega spola, enega je šikanirala ženske, 6 jih ni šikaniranih, 3 pa niso označili spola šikanerja.

Najpogostejša dejanja šikaniranja, ki jih doživljajo ženske, so:

jemanje besede, kričanje oziroma glasno zmerjanje, dodeljevanje delovnih nalog daleč pod nivojem sposobnosti, dodeljevanje nesmiselnih delovnih nalog, dodeljevanje vedno novih nalog (številčnejše kot ostalim zaposlenim) ter omejevanje možnosti izražanja s strani nadrejenega. V primerih 8 šikaniranih žensk (od 14 izprašanih), jih je 7 navedlo, da je šikaner moškega spola, pri 8 pa je storilka bila oseba ženskega spola. 5 jih je odgovorilo, da niso šikanirane, ena pa ni označila spola šikanerja.

Če pogledamo spol šikanerja pri žrtvah obeh spolov opazimo, da drži Leymannova trditev, da je pri moških storilec moški, pri ženskah pa tudi, ter da se le redko pripeti, da ženske šikanirajo moškega. Šikanirano je 4 od 6 vseh vodilnih izprašanih (2 s VI. stopnjo izobrazbe in 2 s VII. stopnjo) ter 18 od 27 nevodilnih zaposlenih. Vidimo, da položaj v podjetju nima vpliva na šikaniranost zaposlenih.

Iz raziskave lahko sklepamo, da so zaposleni v podjetju večinoma nezadovoljni z delovno klimo in sicer tako zelo, da se bi že iz tega dalo sklepati, da šikaniranje v podjetju obstaja.

Po izobrazbi so najbolj nezadovoljni tisti s VI. stopnjo izobrazbe, najbolj zadovoljni pa tisti s VII. stopnjo izobrazbe. Iz tega bi lahko sklepali, da so tisti s VII. stop-

¹³ Pri delavcu, katerega mesečna plača znaša 120.000 SIT, pri 160 delovnih urah na mesec.

njo bolj zadovoljni zato, ker je med njimi manj šikaniranja, vendar pa vidimo, da je stopnja šikaniranih med VII. stopnjo višja (šikaniranih je 5 od 6), kot pri VI. stopnji (6 od 9). Stopnja prizadetosti z šikaniranjem respondentov s VII. stopnjo je mogoče nizka zato, ker je pri njih možnost menjave zaposlitve višja. Najbolj so nezadovoljni z omejenostjo moči odločanja in delovanja v podjetju ter avtoritativnim stilom vodenja nadrejenega. Zelo nezadovoljni so tudi s komunikacijo in odnosi med zaposlenimi.

Predvsem na zadnja dva dejavnika bi najenostavneje lahko vplivali (po ustreznem komunikacijskem treningu) z ustaljenimi oddelčnimi in nadoddelčnimi sestanki, pri katerih bi vodja spodbujal kreativno komunikacijo med sodelavci (in ne le z nadrejenim) ter tako podpiral izboljšanje odnosov med zaposlenimi. Ker bi tako dobili priložnost za izražanje svojih mnenj in predlogov, bi dobili občutek, da je tudi njihovo mnenje pomembno- s tem bi se vplivalo na dejavnik, s katerim so najbolj nezadovoljni- na mnenje o svoji moči odločanja in delovanja. Če bi te posvete vodil nadrejeni, bi se s tem verjetno spremenilo tudi mnenje o njegovem preveč avtoritativnem stilu vodenja.

Pregled ukrepov po državah

Pri pregledu stanja po državah lahko opazimo, da stopnja aktivnosti v zvezi z šikaniranjem ni povsod enaka. Da bi države vseeno lahko razzvrstili, predlagam naslednjo lestvico stopenj:

1. ozaveščanje (predstavljanje problematike strokovni in širši javnosti);
2. kampanje proti šikaniranju in poskusi zakonske regulacije (organizirane kampanje proti šikaniranju na državni ravni npr. v ZDA, VB,);
3. sprejeti anti-šikaniranje zakoni (Nemčija, Švedska).

Značilnost te lestvice je, da pri napredovanju na naslednjo stopnjo, prejšnja stopnja ni opuščena, ampak se še naprej (celo v širšem obsegu) izvaja. Slovenija ni na lestvici, ker se ne izvaja niti začetna stopnja aktivnosti povezanih s problematiko šikaniranja. Z zakonsko ureditvijo se odgovornost za nastanek procesa šikaniranja, in s tem odgovornost za reševanje konfliktov, prenese od zaposlenih na delodajalca. Čeprav je taka ureditev ugodna za potencialne žrtve šikaniranja, pa bi se lahko vprašali, kaj to pove o delojemalcih nasploh? Da povprečen delojemalec ni več sposoben obvladovati svojega delavnika in vsakdanjih konfliktov, ki v njem nastajajo, da se ni več sposoben konstruktivno spopadati s spremembami, ki jih prinaša njegovo delovno mesto? Da sta tako šikaner kot šikanirani žrtvi procesa, na katerega sama nimata nobenega vpliva? Da je tudi šikaner (in ne le šikanirani), ki sistematično napada in uničuje zdravje in družbeno-ekonomski obstoj sočloveka, žrtev?

Odgovore na ta vprašanja bo dal čas in kakšni bodo ti odgovori, je odvisno od nas. Verjetno bomo pa z odgovori vsi zadovoljni, če se bomo držali naslednje vodilne misli: kljub temu, da so dane vse okoliščine za razvoj šikaniranja v določenem okolju, se šikaniranje ne bo razvil, če se vsak posameznik odloči, da šikaniranja ne bo podpiral in ne bo dovoljeval njegovega razvoja.

LITERATURA

- Bayman, H.: Commission: Bullying at work, <http://www.unisons21.org.uk/libr>, dne 03.09.2000
- Beermann, B. Meschkutat, B. (1999): Psychosoziale Faktoren am Arbeitsplatz unter Berücksichtigung von Stress und Belästigung, Schriftenreihe der Bundesanstalt für Arbeitsschutz, Nw Verlag, Dortmund
- Bernische Beratungsstelle für Mobbingopfer. <http://bsn.ch/mobing>, dne 14.05
- Brinkmann, R. (1995): Mobbing, Bulliying, Bossing - Treibjagd am Arbeitsplatz, Sauer, Heidelberg
- Cox, A. M. (1999): "Bullying in the Workplace", Mother Jones, št. 24, str. 58
- Davenport, N., Schwartz, R. D., Elliott G. P. (1999): Mobbing: Abuse on the American Workplace, Civil Society Publications
- Deutscher Gewerkschaftsbund. Die Kosten die durch Mobbing entstehen, http://www.dgb.de/schwerpunkte/mob_text4.htm#, dne 12.02.2000
- Field, T. (1998): Andrea Adams Bio. Campaign Against Workplace Bullying, <http://www.bullybusters.org/home/twd/bb/inspire/adams.html>, dne 29.08.2000
- Gesellschaft gegen Psychosozialen Stress. <http://www.gesund.aktuell.de>, dne 11.12.1999
- Gewerkschaft Öffentliche Dienste. <http://www.oetv-nordsachsen.de/info/mobbing.htm>, dne 09.09.2000
- Knapp, D. (2000): "Many Workers feel bullied by their bosses", CNN, 9.02.2000
- Leymann, H. (1993): Mobbing - Psychoterror am Arbeitsplatz, Rohwolt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek
- Leymann, H. (1995): Der neue Mobbing-Bericht, Rohwolt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek
- Marais-Steinman, S. (1998): The Changing wokplace. About bullying, Emotiona Abuse, Harassment and Work Trauma, <http://www.cw.co.za/tamun/change>, dne 17.05.2000
- Neuberger, O. (1999): Mobbing - Übel mitspielen in Organisationen, Hampp Verlag, München
- Neuman, J. H. (2000): Injustice, stress, and bullying can be expensive. Campaign Against Workplace Bullying, <http://bullybusters.org/home/twd/bb/res/neuman1.html>, dne 29.08.2000
- Quine, I. (1999): "Bullying in the Workplace", British Medical Journal, št. 7178, str. 228
- Resh, M. (1997): Mobbing und Konflikte am Arbeitsplatz, DGB - Informationen zur Angestelltenpolitik, Seevetal
- Schuster, B. (1998): Soziale Ausgrßnzung und Schikane in der Schule und am Arbeitsplatz., <http://www.private.addcom.de/eFelix/Politik/mobbing.htm>, dne 29.08.2000
- The Mobbing Encyklopeadia. <http://leymann.se/english>, dne 11.02.2000
- Those who can, do. Those who can't, bully. History, <http://www.successunlimited.co.uk/dignity.htm>, dne 02.09.2000
- Wenn sich alle Kollegen gegen einen verschwören, <http://members.aol.com/tomobb598/mobbing>, dne 11.02.2000
- Workplace bullying in universities in Japan. Japanese named it "academic harassment", <http://www.bullybusters.org/links/japan.htm>, dne 29.08.2000

Theodore J. LOWI*

NAŠE TISOČLETJE: POLITOLOGIJA NASPROTI GLOBALNI KORPORATIVNI EKONOMIJI

Povzetek: Med vsemi svoboščinami, za katere se je bila hladna vojna, je svobodno podjetništvo obveljalo kot zado-
stno za pridobitev vseh ostalih svoboščin. Naloga politologi-
je bi sedaj bila, da izpostavi ohlapna in negotova sidrišča
ekonomske ideologije in razvije pristop, ki bo bolj ustrezal
stvarnosti našega časa. Naše novo tisočletje je korporativno
tisočletje, ki ga vodilen teoretski model interpretira kot
zasebne in proste (t.j. neregulirane) trge. Teorija, ki zajema
tudi korporativnost, pa je vendarle lahko samo politično
ekonomska. Prvi del tega članka opredeljuje šest postavk s
strani države, ki jih mora privzeti homo economicus, preden
se s trgov okoristi ali nanj pride, in brez katerih homo eco-
nomicus ostane doma. Drugi del postavlja problem v global-
ni kontekst, tako da opredeli tri razvojne smernice - makro,
mezo in mikro. Njihov obstoj izključuje možnost čiste eko-
nomske teorije globalizacije. Tretji del opisuje različne politi-
ke pri vsaki od treh smernic in še bolj prepričljivo kaže, da je
politična ekonomija edini pravi teoretični pristop k novemu
korporativnemu tisočletju. V zaključku avtor dokazuje, da
politična ekonomija je in bi morala biti nova politološka tea-
rija, ki jo zahteva pričujoča nova doba.

Ključni pojmi: globalna politologija, globalizacija, tržna eko-
nomija, politična ekonomija.

Ko je star kitajski prerok izrazil željo, "da bi živeli v zanimivih časih," je bila ta želja mišljena kot prekletstvo. Prekletstvo visi tudi nad politologijo, in sicer preklet-
stvo možnosti, da bo izključena iz bitke za natančno opredelitev tega, kar je zares
zanimivo v našem tisočletju. Vsi učitelji in razpravljavci vedo, da kdor postavi okvi-
re razprave, skoraj zmeraj odločilno vpliva tudi na njen izid. Poimenovati igro je
bistvo igre in dohod na bojno polje nadzorujejo čuvaji, ki so komaj pripravljeni, če
sploh, videti korist v prepoznavanju politologije kot pomembnega nasprotnika.
Oblasti moramo govoriti resnico, toda, ali je oblast pripravljena poslušati?

Hladne vojne je konec in politologija bi lahko imela več razlogov za proslavlja-
nje kot katerakoli druga disciplina, kajti hladna vojna je bila vojna idej, v kateri so
se bili boji za zmago svobode nad suženjstvom, demokracije nad diktaturo in člo-

* Dr. Theodore J. Lowi, profesor na Cornell University in biviš predsednik iPSE.

vekovih pravic za vse ljudi. To so bili politični cilji, poglavitna sredstva za njihovo uresničitev pa svoboda govora, svobodne volitve, pravica do sodnega varstva in pregona ter svobodno podjetništvo.

Vendar pa je v zadnjih dveh desetletjih politologija izgubljala bitko za opredelitev ciljev z novo vodilno paradigmo: ekonomsko teorijo demokracije, po kateri svobodno podjetništvo zadostuje za uresničitev vseh ostalih ciljev.

Ekonomska teorija demokracije ni ekonomska znanost, ki jo občudujemo, če ne že skoraj obožujemo. Ekonomska teorija demokracije ni znanost, temveč ideologija, česar bi se morali bati. Svojo verodostojnost utemeljuje na ekonomski znanosti in nezanesljivih dokazih o zmagi kapitalizma nad avtoritativnimi režimi, zani-ka pa nasprotne in druge dokaze, ki je ne podpirajo.

Dejstvo je, da prosti trg ne osvobodi vseh, ki pridejo nanj, in se tudi ne vzpostavi in uspeva brez znatne pomoči države. V zadnjih dveh desetletjih pa smo bili priča naraščajoči težnji klevetanja države - in s tem politike - kot glavnega vira iracionalnosti. Ekonomija naj bi potemtakem bila zaprt, samoreproduktiven in samopopolnjevalen sistem, ki deluje z lastno notranjo dinamiko. Kot je zapisal Wesley Mitchell pred osemdesetimi leti, je ponavljanje poslovnih ciklov posledica "notranjega mehanizma", v katerem ena faza cikla povzroči drugo in vsako obdobje cikla že vsebuje seme, ki bo neizogibno vzkliklo in prineslo naslednjo fazo. To je moderna preobrazba nevidne roke Adama Smitha v vidno roko - empiričen pojav z delujočimi sestavnimi deli.

S tem samoregulativnim mehanizmom je tesno povezana domneva o ravnotežju, ki nam omogoča postaviti trditev, ki daleč presega čisto ekonomsko teorijo. Naj to ponazorim z besedami enega najuspešnejših kapitalistov, Georgea Sorosa: "Koncept ravnotežja je zelo uporaben, lahko pa je tudi zavajajoč. Ima obstet nečesa empiričnega, kar pa sploh ne drži. Ravnotežje se v resnici zelo redko vzpostavi..." (Soros, 1998: 36).

Soros pri tem misli na ravnotežje kot vidik "tržnega fundamentalizma, [ki] igra ključno vlogo v globalnem kapitalističnem sistemu, [s tem, da proizvaja] ideologijo, ki je ne le gonilna sila za številne izmed najuspešnejših akterjev sistema, ampak usmerja tudi politiko..." (ibid.: 128). Z odskočne deske ravnotežja je ekonomija ob podpori zanesljivih podatkov o obnašanju posameznih trgov pod določenimi strogi pogoji in ob še večji podpori prepričljivih enačb naredila velikanski preskok, da bi zajela ne le ekonomsko, ampak tudi socialno in politično misel. Prav iz tega razloga je ekonomsko teorijo potrebno obravnavati kot ideologijo.

In tukaj stopi na prizorišče politologija. Politologija je veda, ki proučuje večino institucionalnih pojavov, ki jih ekonomija ne zajema. Prav skozi preučevanje teh postavk se lahko usposobimo za to, da ekonomijo postavimo na njeno mesto. To bi moral biti tudi naš cilj v obdobju globalizacije: izboljšati razumevanje vladnih institucij in političnih praks, ki lahko dejansko povečajo možnosti, da demokracija iztrga več prostora tiraniji - naj si bo tiranija represivna vladavina zlonamernih političnih elit ali pa represivna vladavina mehanizmov, ki ne priznavajo nobenega zakona razen zakona trga.

Značaj ekonomske globalizacije

Navezovanje na politično se mora v našem tisočletju začeti s podrobno proučitvijo ključnega koncepta - globalizacije. Najprej je potrebno upoštevati, da gre za besedo s končnico -cija; -cija je končnica, ki nakazuje proces nastajanja. Pomembna je raven. Čeprav se o globalizaciji ponavadi razmišlja kot o "trgovini brez meja," gre v resnici za pomično tarčo. Še bolje, več pomičnih tarč. Globalizacijo lahko na primer operativno opredelimo kot delež tujega kapitala v domačih investicijah, lahko pa jo precej natančno izmerimo s čezmejnimi pretokom investicij v razmerju do BNP, čezmejnimi pretokom blaga v odstotkih BNP ali odstotkom čezmejnega pretoka ljudi glede na prebivalstvo države gostiteljice. In tako naprej.

Že samo teh nekaj opredelitev nam omogoča precej pomembne vpogleda. Za začetek nas nagiba k ugotovitvi, da se globalizacija ni začela v naši dobi. Smo v drugem obdobju globalizacije; prvo obdobje je bilo približno med leti 1880 in 1914. Velika liberalna revija *The Economist* je o tem trdno prepričana: "Po ključnih merilih je bil svet tesneje povezan pred letom 1914 kakor danes - v nekaterih [ozirih] pa sploh veliko bolj" (Crook, 1997: 37).

Ko smo se tako seznanili s prvo globalizacijo, kaj nam le-ta lahko pove o drugi globalizaciji? Za začetek si pomagajmo z ugotovitvijo, da se je prva globalizacija končala z letom 1914. Čeprav trditev odpira veliko vprašanj o vzrokih in posledicah, bi le-ta samo zapletla očitna dejstva in nas, kar je še slabše, oddaljila od veliko zanimivejšega razmisleka: v kontekstu leta 1914 se je globalizacija kazala kot tridimenzionalen pojav in vsaka izmed dimenzij se je razvijala po lastni poti. Prva pot je bila makro raven, druga pot smo v odsotnosti boljšega izraza poimenovali mezo raven, tretja pot pa je mikro raven.

Prva pot

Makro raven opredeljujejo tiste ekonomske zadeve, ki so najbolj globalizirane - t.j. najbližje trgovini brez vsakih omejitev. Gre za finančne trge oziroma mednarodne finančne ali kapitalske transakcije. Ta raven je prav tako najbližje čistemu trgu kot samoregulativnemu sistemu. Letni promet pri globalnih izmenjavah kapitala je narasel iz ocenjenih 188 milijard \$ v letu 1986 na 1.2 milijona milijard v letu 1995 in še narašča (Eichengreen, 1997: 377-382; Hirst, 1997: 409-425). Čezmejne kapitalske transakcije v državah skupine G7 so se v tem obdobju podeseterile, vendar pa je delež držav v razvoju izven skupine G7 še bolj presenetljiv. Največje uvoznice kapitala med leti 1990 in 1995 so bile, začenši z največjo, Kitajska, Mehika, Brazilija, Južna Koreja, Malezija, Argentina, Tajska in Indonezija, pomembni novinci na tem področju pa Bolivija, Poljska, Rusija, Indija in Vietnam.

Čeprav je makroekonomija kar se da blizu idealu samoregulativnega tržnega sistema, ni brez institucionalne strukture. Mednarodni denarni sklad (IMF) in GATT (zdaj WTO) predstavljata učinkovit okvir. IMF je upravljal sistem fiksnih tečajev od konca druge svetovne vojne, dokler predsednik Nixon ni tečajev spro-

stil v 70. letih 20. stoletja. IMF je tudi poslej prispeval k svetovni ekonomski stabilnosti kot posojilodajalec v skrajni sili in pri tem uporabljal posojila za usmerjanje držav k članstvu v globalnem kapitalističnem klubu. IMF je s Svetovno banko pripomogel k obnovi držav, ki jih je razdejala vojna, nato pa pomagal državam v razvoju. IMF, Svetovna banka in GATT (WTO) so prav tako pomagali preprečiti, da bi se svet razdrobil v sovražne trgovinske bloke, leporečno imenovane prostotrgovinska združenja, sočasno pa so ta mednarodna telesa usmerjala manj razvite države in satelitske države bivše Sovjetske zveze v nacionalne prakse, ki so jim omogočile najti mesto v globalni ekonomiji. Širjenje resnično makrotržnega sistema torej ni bilo niti docela ekonomsko niti popolnoma spontano. To je bila in je politična ekonomija (Judis, 2000: 14-15).

Druga pot

Mezo raven je raven poglavitnih akterjev, ključnih trgovcev in posrednikov poslov v globalni ekonomiji. Svojo zgodovinsko vlogo so nehalno igrati že zelo zgodaj v času prve globalizacije. Homo economicus je bil izvirno razumski akter, človeško bitje, ki je z drugimi izmenjevalo delo in premoženje, da bi si povečalo zadovoljstvo. Poglavitni akter je nato postalo podjetje, preprosto podjetje pa je za tem prepustilo prostor - ali pa se je pustilo popolnoma zasenčiti - korporativnemu podjetju. Ključni akter je postala korporacija, najprej zato, ker trgi niso preprosta dejanja ali posamezne odločitve, ampak ponavljajoči se vedenjski vzorci, in je korporacija - kot večna oseba - edini motor, ki lahko žene trg kot proces. Nadalje je korporativna oblika prevladala, ker je bila sposobna vertikalne integracije, koncentracije kapitala ter tržne organizacije in upravljanja do te mere, da je bilo mogoče vzpostaviti mednarodno globalno ekonomijo in potem slediti njenim zahtevam. Kot je zapisal Chandler, so bile samo korporacije sposobne "več procesov proizvodnje in distribucije ter tržne transakcije med njimi narediti interne v okviru enega podjetja. Internalizacija je omogočila vidni roki uprave korporacije bolje uporabiti vire, vložene v procese proizvodnje in distribucije, kot bi to lahko storila nevidna roka trga" (Chandler, 1997: 364, poudarki dodani).¹

Po Chandlerju je večina ameriških industrij pridobila moderno strukturo še pred koncem prve svetovne vojne in ta struktura se odtlej ni več spreminjala (ibid.). Vendar pa Chandler ne pove, da so korporacije, vključno s tistimi, ki so jih nato poimenovali multinacionalke, bile takrat in so še sedaj veliko bolj odvisne od okvirov, ki jih postavlja država, kot katerakoli predhodna oblika podjetja. Sledi nekaj zgovornih primerov. Prostor dovoljuje samo površinsko obravnavo, vendar pa bi vsakemu resnemu opazovalcu moralo biti očitno, kako pomembno je vsako

¹ Chandler v svoji pomembni knjigi že na drugem mestu poudarja sposobnost korporacije, da z internalizacijo premesti tržne mehanizme: "Prva podmena je, da je moderno enovito podjetje zamenjalo majhno tradicionalno podjetje, ko je administrativna koordinacija omogočala večjo produktivnost, nižje stroške in višje dobičke od koordinacije kot posledice delovanja tržnih mehanizmov" (Chandler, 1997: 6, poudarek dodan).

od naštetega za obstoj in razvoj korporacije. Kar imenujem okviri, bi sociologi imenovali "funkcionalni predpogoji". Naslednjih šest nikakor ne izčrpa vseh možnosti.

Pravni red. Predvidljivost je v človeških zadevah seveda pomembnejša od vsega ostalega. Vendar pa je družbeni red ob vsej svoji pomembnosti več kot le red, vsiljen z vojaškimi sredstvi. Trg zahteva, kar je Max Weber poimenoval "zanesljiv zakon" (Weber, 1981: 277).

Lastninsko pravo. Lastnina je pravna fikcija, sintetičen izraz za vse zakone proti prekrškom nad lastnino. Zakon tako zagotavlja visoko verjetnost, da moremo uživati dejansko posest tega, kar smo proglasili za svoje imetje. "Trg" lahko pride šele za tem.

Pogodbeno pravo. Danes si je nemogoče zamisliti transakcijo brez pogodbe, prav tako pa si je nemogoče zamisliti pogodbo brez skoraj popolne gotovosti, da bo nek vir oblasti zunaj trga in nad trgom poskrbel, da se bo spoštovanje pogodbe splačalo bolj kot nespoštovanje.

Menjava. Za pogodbo stojijo še druge zadeve, ki delajo pogodbo sploh možno. Kratko malo mora obstajati poenotenje jezika, v katerem so pogodbe napisane. Standardizacija se deli na pravni jezik in specifični tehnični ali stvarni jezik; oba sta predpogoja za pogodbo in torej tudi za trg.

Javne dobrine. Čas in tehnologija lahko obstoječo javno dobrino spremenita v običajen tržni proizvod, vendar pa bodo v vsakem obdobju ostale funkcije, ki jih posamezni tržni akterji ne bodo mogli izvajati zase, ne da bi jih zastonj zagotavljali drugim. Po Humeu (prek Olsona) en ali več sosedov ne morejo biti stimulirani za izsušitev bližnjega močvirja, če se zavedajo, da bodo posledično dobrobit uživali tudi "zastonjkarji". Tudi Microsoft nima nikakršnega razloga, da bi zaposlene naučil brati, pisati in računati, potem pa jih pustil brez odškodnine oditi k drugim delodajalcem.

Odgovornost v primeru škode. Nobena pametna oseba ne bi zavestno stopila na trg, če bi morala nositi izključno osebno odgovornost za svoje pobude in če ta odgovornost ne bi bila omejena v procesu prehajanja proizvodov ali storitev skozi ekonomijo. Odškodninsko pravo je eden od pglavitnih tozadevnih primerov v večini kapitalističnih okolij. Drug primer je sama korporacija. Ena od ključnih spodbud za organiziranje ekonomske aktivnosti v korporaciji je v tem, da je odgovornost lastnikov ponavadi omejena na njihov delež lastništva v korporaciji.

Prvi zaključek na osnovi zgornjih okvirnih postavk bi bil, da v resničnem svetu ekonomskih akterjev nekaj takega kot ekonomija sploh ne obstaja. Obstaja samo politična ekonomija. Nadalje, namerna, institucionalizirana vladna dejavnost - zakoni, ukrepi, programi, statuti in drugi uradni instrumenti - v celoti ali v veliki meri zagotavlja vse funkcionalne predpogoje tržne ekonomije. Nekateri zakoni ali ukrepi so v veljavi že tako dolgo, da v njih več ne prepoznamo namernih omejitev, ki so jih določila sodišča ali sprejeli zakonodajalci ali vodje držav in njihovi svetovalci.

Tretji zaključek se nanaša na Združene države, vendar pa ga je mogoče širše uporabiti pri "državi" kjerkoli v svetu. Odkar je ameriška ustava na vlade zveznih držav prenesla skoraj vse pristojnosti glede sprejemanja zakonov, ki zagotavljajo predpogoje za tržno ekonomijo, je odsotnost nacionalnih uredb Američane nagibala k prepričanju, da so nekoč uživali svobodno, laissez-faire podjetništvo, ki ga

je nato omejilo vmešavanje zvezne vlade. Kljub ustavni revoluciji v 30. letih 20. stoletja zvezne države še naprej zagotavljajo skoraj vse pravne podpirne sisteme ameriškega kapitalizma. Tudi v državah klasičnega evropskega tipa je zagotovljena podobna pravna podpirna struktura. Z drugimi besedami, vse korporacije, ne glede na njihov obseg ali multinacionalni značaj, imajo pravne korenine v tleh na določenem kraju in delovanje jim omogočajo tam veljavni ukrepi.

Tretja pot

Mikro raven je razsežnost, ki zadeva lokalno skupnost in institucije. Eden izmed razlogov, zakaj je vzročna analiza obdobja pred letom 1914 tako mikavna je dejstvo, da so posledice ekonomske ekspanzije na mikro ravni tako sovražne reakcije kot tudi zgoraj naštetih podpirne pravne ureditve. V Evropi pred letom 1914 so to poimenovali balkanizacija, ker je bil lokalni odziv na Balkanu dovolj intenziven, da je zanetil iskro, ki je prižgala avgustovski požar. Balkanizacija je nato postal splošen izraz za opis kakršnihkoli prizadevanj za plemensko, etnično, skupnostno, jezikovno, rasno ali drugače utemeljeno samoodločbo. Balkanizacija je pomenila tudi vojno, saj je plemo, ljudstvo ali druga skupina prebivalstva prizadevanja za samoodločbo svojih sosedov ponavadi obravnavalo kot grožnjo.

Globalizacija je igrala pomembno vlogo v procesu balkanizacije, saj je bil kapitalizem najbolj revolucionarna sila v prejšnjem tisočletju in bo očitno tudi v tem. Kapitalizmu je treba priznati zaslugo za (ali mu očitati) preobrazbo kmečkega prebivalstva in nastanek delavskega razreda, spremembo dela v tržni proizvod, zamenjavo vsakršne lastnine z gotovino/proizvodi, komercializacijo kmetijstva itd. Lokalne elite, tradicionalni vodje in trdno zakoreninjene oblastne strukture so kapitalizem in industrializacijo neizogibno obravnavali kot sovražna, saj sta destabilizirala - bila sta od zunaj prihajajoča nosilca sprememb.

Robert Reich je to kar lepo opisal v svojem predgovoru k svetovni uspešnici *World Almanac and Book of Facts 2000*:

Ob očitnih, specifičnih tveganjih, ki so pred nami (kot so globalno segrevanje, eksplozija prebivalstva in jedrsko oboroževanje), se bo v prihajajočem stoletju odigrala tudi bolj univerzalna drama. Dve veliki, nasprotujoči si sili se bosta verjetno še okrepili in tekmovanje med njima lahko celo odloča o usodi človeštva. Prva sila je tehnologija. Druga je plemenska miselnost (Reich, 1999: 33).

Tej sliki pa manjka pomemben del. Opisuje namreč antinomijo med tehnologijo in plemensko miselnostjo kot silo, ki bo oblikovala prihodnost, v resnici pa je ta sila oblikovala že preteklost in sedanjost. Nadalje, čeprav širjenje kapitalizma je in bo sovražno lokalnim tradicijam, elitam in oblastnim strukturam, je tretja pot (makro raven) absolutno bistvena za kapitalizem, saj bodo vse korporacije, ne glede kako velike bodo postale in kako razširjene in multinacionalne bodo, še zmeraj imele pravni sedež na nekogaršnjem ozemlju in bodo dnevno, tedensko in letno potrebovale pravno varstvo, zato pravni red tudi imenujemo funkcionalni predpogoj. Najsi lokalne ureditve sprejemajo nacionalne vlade (evropski način) ali predvsem vlade zveznih držav (ameriški federalni način), je njihovo izvajanje na

koncu lokalno ali vezano na zamejeno ozemlje. Star ameriški politični modrec je nekoč izjavil, da je "vsa politika lokalna." Ni pa dodal razlage, "ker je družbeni nadzor zmeraj lokalen."

Še en dejavnik manjka v Reichovi sliki, zajet pa je v njegovi uporabi plemenske miselnosti kot simbola vezi v lokalni skupnosti: gre za dejstvo, da so oblasti na mikro ravni po naravi konservativne. Toda o tem več, ko bomo v naslednjem poglavju preučili politiko tretje poti.

V smeri politike globalizacije

Razdelitev globalizacije v posamezne razsežnosti ali poti je postavila pod vprašaj ali bolje, pod politični vprašaj, ekonomsko videnje resničnosti, kar bi lahko celo bil zametek čisto novega diskurza. Izkazalo se je kot nemogoče obravnavati katekroli od ravni ali poti, ne da bi se zavedali globokega in sistematičnega vmešavanja države: pravni red, ki uporablja oblast - uzakonjeno prisilo -, da bi lajšal, podpiral in uravnaval vedenje na način, ki vzdržuje strukturo, v okviru katere delujejo ekonomski procesi. Če ponovimo eno od poprej navedenih tez, je politologija veda, ki je sposobna soočiti se s skoraj vsemi dejavniki, ki jih ekonomija priznava ali zanika. Politična analiza presega strukturo, pa tudi ideologijo in etiko oziroma predsodke in argumente, zasnovane na prepričanjih, ki opravičujejo dane ureditve in obstoječe oblastne strukture. Čas je, da ponovno prehodimo vsako pot in izpostavimo njen politični značaj. Katere cilje zasleduje? Kdo so akterji? Kdo dobi kaj? In zakaj? To je seveda idealen program. Ne domišljam si, da lahko enakovredno odgovorim na vsako vprašanje.

933

Politika prve poti

V okviru makro razsežnosti ni težko opredeliti dveh poglavitnih ciljev: (1) konstitucionalne preobrazbe in (2) redistribucije ali za naš čas bolj točno, re-redistribucije socialnih obveznosti. Prvi cilj, konstitucionalna preobrazba, morda zveni suho in akademsko, toda nič ni dlje od resnice. Globalizacija in njen diskurz zahtevata drastično preobrazbo vladne strukture in oblasti, s čimer se dviguje prag članstva v globalnem ekonomskem klubu. Specifične politične zahteve za konstitucionalno restrukturiranje se kar naprej ponavljajo: decentralizacija, dekoncentracija, devolucija, deregulacija. Ponavljanje ni naključno ali namerno. Kot končnica - čija zmeraj nakazuje proces nastajanja, je de- predpona, ki nakazuje zmanjšanje, oddaljevanje, približevanje dnu, preobračanje, razstavljanje, izčrpanje.

Ko opredeljujemo posebnosti politike na makro ravni, je namen enak kot pri Adamu Smithu: države prikrajsati za možnost, da bi uveljavile kakršnekoli omejitve za prosto trgovino. To je konstitucionalna preobrazba, ki jo podpira makroekonomska paradigma, pri čemer se razume, da bi brez preprek, ki jih postavljajo države, ekonomija *laissez-faire* rasla in uspevala.

Toda če bi bila prosta trgovina edini cilj, bi bilo najlažje na svetu oblikovati in izvajati relevantno politiko in "vzpostavitev proste trgovine... bi lahko zajeli na eni

strani - preprostega sporazuma o sprostitvi carin." V resnici pa sporazumi o prosti trgovini vsebujejo stotine strani prizadevanj, da bi državam pogodbenicam vsilili obveznosti zmanjšanja ali odprave socialnih pravic, pridobljenih in razširjenih v preglobalizacijskih, povojnih, socialdemokratskih letih. Te pravice so bile na novo opredeljene kot "merkantilistično" vmešavanje v kapitalske tokove (Faux, 2000: 14). To so re-redistributivni ukrepi na makro ravni.

Pri proučevanju političnega procesa vzpostavljanja in doseganja ciljev na makro ravni, je omembe vredno, da najpomembnejši akterji pri uvajanju konstitucionalnih in re-redistributivnih ukrepov niso korporativne elite in njihove interesne skupine, ampak pglavitni ekonomski teoretiki na univerzah in raziskovalnih ustanovah ter ugledni strokovnjaki in tehnokrati na vodilnih položajih v nekaj centralnih državnih nacionalnih bankah in mednarodnih agencijah, kot so IMF, Svetovna banka, ITC in WTO, pa tudi regionalni akterji kot sta EU in NAFTA in še več bi jih mogli naštet. Multinacionalne korporacije lahko pri izvajanju teh ukrepov morda veliko pridobijo ali izgubijo, toda njihovih glasov in njihovih zmerjanj ni bilo slišati v javnem diskurzu na makro ravni. Peter Johnson na osnovi raziskave ameriških zveznih rezerv in Deutsche Bundesbank v 70. in 80. letih 20. stoletja, objavljene tudi v knjigi, ugotavlja, da so se vrata za drugo globalizacijo na makro ravni odprla, ko so Friedmanovi privrženci premagali keynesijance - "sladkovodni ekonomisti" so prevpili "slanovodne ekonomiste". Potem ko je bila ideološka/teoretična razprava končana, sta nova mednarodna monetarna politika in monetarna struktura postali skoraj samoumevni (Johnson, 1998: I. pogl.). Johnson nadaljuje z ugotovitvijo, da je monetarna politika tako vseobsegajoča in ima tako hiter učinek, da morajo oblikovalci politike na makro ravni "poskusiti omejiti ali izključiti tovrstne zaključke [o poražencih in zmagovalcih]... Zaradi tega so običajni vzorci političnega predstavnštva (strankarska politika, interesne skupine itd.) postali še bolj podrejeni ...[in sicer] z zaposlovanjem ekonomskih strokovnjakov in njihovim vključevanjem v proces oblikovanja politike" (ibid.: 6, poudarki dodani). Politika makro ravni je določno nepluralistična.

Obstaja analogija, ki je morda vzporedna ali pa bi lahko celo bila najbolj konkreten prikaz politike celotne makro ravni: vlada Interneta. (Za zdaj) jo sestavljajo štiri institucije, specializirane za določene naloge. World Wide Web Consortium (W3C) je pglavitni organ za standarde (ali standardizacijo) Interneta. Internet Engineer Task Force (IETF) razvija dogovorjene tehnološke standarde in ima lastno upravo (IESG) za njihovo usklajevanje. Internet Corporation for Assigned Names&Numbers (ICANN) nadzoruje imena domen kot sta.com in.org. Vsi našteti organi so nastali spontaño, se sami upravljajo in so glede članstva odprtega značaja. Vsak ima pravico odločanja, toda "zavračajo kralje, predsednike in glasovanje". Soglasje je pravilo. Vendar pa so posamezniki, ki uživajo največ ugleda zaradi svoje strokovnosti, s soglasjem ostalih lahko "prostovoljni diktatorji", da bi soglasje lažje dosegli. Slednji torej predsedujejo "meritokratski medmrežni skupnosti", ki zajema tisoče prostovoljcev, "podobno mislečih posameznikov" (The Economist, 2000: 73-79). Ta meritokratski, tehnokratski raj ni nikakršen mit. Resničnost je, ki samo za stopnjo presega manj čisto tehnokracijo, ki jo že lahko opazimo in se je veselimo v politiki makro ravni, še posebej pri strukturah svetovnih kapitalskih transferjev.

Ideologija (ali teorija) je bila tudi ključna lastnost re-redistributivne makropolitike, katere cilj je "raztrgati socialno pogodbo" (Faux, 2000: 14). Presenetljivo je, kako so levo usmerjene stranke - po vsej Evropi, od socialdemokratov do laburistov in socialistov ter celo bivših komunistov - z lahkoto sprejele teorijo, da "bo globalna prosta trgovina sčasoma vsakomur izboljšala življenje, čeprav bodo nekateri sprva trpeli" (Friedman, 2000a: 13, A23).² Stigmatizacija vlade je sama po sebi pomembna strategija - naj si bo ideološka ali propagandna -, ki naj bi pomagala zagotoviti, da si morebitne levo usmerjene vlade v prihodnosti ne bodo drznile ponovno uravnavati, znova centralizirati ali prerazporejati. "Vlada" je postala tisti socializem, proti kateremu smo se borili med hladno vojno. Če bi bil Ronald Reagan predsedniški kandidat leta 1920, ne pa leta 1980, bi ga zaradi njegove kriminalno anarhistične izjave, da "vlada ni rešitev; vlada je problem," lahko zaprli skupaj s Saacom in Vanzettijem.

Samo čas bo prinesel odgovor na vprašanje, ali je stigmatizacija šla predaleč, da bi jo mogli ustaviti. Toda odgovoru se ne bomo nikoli niti približali, če ne bomo dovolili diskurza, ki lahko to vprašanje zastavi znova in znova.

Politika druge poti

Mezo politika je precej drugačna zadeva. Zastavljeni so drugi cilji. Vpleteni so drugi akterji. "Oblastna struktura" je drugačna. Sam diskurz je znatno drugačen. Vse pa je del globalnega pojava, ki sproža vprašanje, kako lahko ekonomska miselnost obravnava globalizacijo kot enovit koncept, ne da bi kdaj poskusila proučiti njene sestavne dele. Skoraj vsa mezo politika se skriva za končnimi podatki o prometu in stanju na makro "globalnem trgu".

Cilji, ki jih zasledujejo akterji na mezo ravni, se v veliki meri pokrivajo s seznamom zgoraj navedenih "funkcionalnih predpogojev", kajti ne glede na tradicijo in ukoreninjenost številnih temeljnih tržnih politik so le-te zmeraj potrebne revizije in popravkov, še posebej, kadar je ritem ekonomskega širjenja ali krize intenziven. Nekateri od novejših tozadevnih problemov izvirajo iz tehnološke inovacije, splošno poimenovane intelektualna lastnina. Microsoftov primer je samo vrh ledene gore novih problemov ob "starih" problemih v okviru ustaljenih kategorij, kot so združevanja in strateške povezave med podjetji, cenovne politike in tržni dogovori, revizije zakonodaje v zvezi z delovno silo in človekovimi pravicami, standardi varovanja okolja itd. Vsaka nacionalna država mora na teh področjih sprejemati zakone v skladu s svojimi potrebami, mednarodna standardizacija pa še nikoli ni izvajala večjega pritiska.

Na mezo ravni politike prihajajo v ospredje regionalna prostotrgovinska združenja, ki morajo sprejemati politične odločitve za svoje člane. Najpomembnejši za zdaj sta EU in NAFTA, obstajajo pa že tudi tri ohlapnejša regionalna združenja

² Friedman, ki ni v sorodstvu z Miltonom, je večinoma levo usmerjen pisec, v makro ekonomiji pa je prvi zagovornik proste trgovine. Da bi kdo izrazil kakršenkoli pomislek ali si prizadeval za kakršenkoli amandma k sporazumu o članstvu Kitajske v WTO, "je popoln nesmisel", "protekcijonizem v stilu tiščanja glave v pesek" (Friedman, 2000b).

(Mercosur, Apec in Asean) in v bližnji prihodnosti jih bo zagotovo še več. Tako kot tradicionalne nacionalne države, regionalna združenja dopuščajo "prosto trgovino" samo med svojimi člani, ne pa tudi z nečlani. Neolepšano povedano, regionalna združenja so do nečlanov po naravi diskriminatorna. Ker je EU najrazvitejša in že v precej stabilnem političnem procesu, si jo je vredno podrobneje ogledati. Dovolj je samo hiter pregled, da ugotovimo, da je politični proces EU tako pluralističen kot je makro političen proces elitističen, hierarhičen in tehnokratski. Vodilna raziskovalca politike EU, Wolfgang Streeck in Philippe Schmitter, po desetletju podrobnega proučevanja nista sposobna presoditi, ali je "tako imenovana evropska država" klasičen pluralističen sistem na ameriški način ali pa različica starejše evropske korporativne variante pluralizma. Prepričana pa sta, da pravilno ocenjujeta politični proces EU kot proces, ki ga obvladuje nekakšna sestava interesnih skupin, vpletenih v pogajanja, ki jih vodijo "profesionalni vodje organiziranih interesnih skupin" (Streeck in Schmitter, 1991: 133).³

Organizirane interesne skupine zajemajo nekatere multinacionalne korporacije, kakor tudi trgovinska združenja s korporativnim članstvom. V pogajanjih sodelujejo tudi sindikati in poklicna združenja, ki pa jih združenja s poslovnimi interesi po teži daleč presegajo. V formalnih političnih procesih EU funkcionalno predstavništvo tekmuje s parlamentarnim predstavništvom; na pobudo uradnih vladnih teles EU se je zelo povečalo število interesnih skupin v raznih svetovalnih odborih, ekspertnih skupinah in posvetovalnih telesih (ibid.: 133-164; Mazey in Richardson, 1993: 13. pogl.; Richardson, 1996: I. in 11. pogl.).

Regionalna združenja so tako kot nacionalne države na vsak način del globalizacije, a so še kako sposobna upirati se makro ekonomiji. Čezmejne izmenjave med njihovimi člani sicer prispevajo k splošni ravni globalizacije, vendar pri tem ne smemo spregledati možnosti konflikta, celo nasilnega konflikta. Regionalna združenja so, tako kot tradicionalne nacionalne države, moderne multinacionalne korporacije in staromodni karteli, skupine, katerih člani so se pripravljene odpovedati določenemu delu suverenosti in svobode delovanja v zameno za manjše tveganje, višji kratkoročni dobiček ali oboje.

OPEC, kartel, ki združuje skupne interese več regij, je primer, ki dramatično potrjuje pravilo. Drug primer je velika nacionalna država, kot je Kitajska, ki je očitno sposobna izsiliti svoje članstvo v WTO, ne da bi se uradno vdala najmanjši zahtevi glede človekovih pravic ali okoljevarstvenih standardov. Nastajajoča regionalna združenja bodo kmalu ugotovila (tako kot ugotavljajo sub-nacionalna regionalna združenja, ko se soočajo s politiko svojih nacionalnih vlad), da so nekateri cilji tako zelo skupni delodajalcu in delavcu, bogatašu in revežu v regiji, da lahko zasledujejo te skupne cilje kljub globalni konkurenci ter pritisku WTO in celo IMF. Nenazadnje so z dramatičnim združevanjem podjetij multinacionalne korporacije in industrializirani narodi internalizirali toliko tega, kar so včasih uravnavali in usklajevali klasični tržni mehanizmi, da funkcionalno predstavljajo na ducate

³ Za več podrobnosti glej S. Mazey in Jeremy Richardson (1993). Čeprav se ne strinjata s Streeckom in Schmitterjem glede osnovne klasifikacije tipov pluralizma, pa se strinjata, da gre za pluralističen proces, ki ga dominirajo skupine. Za sodobnejšo in bolj kompleksno, a vsebinsko podobno obravnavo iste snovi glej Richardson (1996).

novih regionalnih prostotrgovinskih združenj ali kartelov. Thomas Friedman in drugi zvesti privrženci prostotrgovinske religije lahko v svojem verouku vneto zagovarjajo, da nobeni kapitalistični državi ali nobeni državi, v katerih so McDonalddove franšize, ne bosta nikoli šli v vojno druga proti drugi. Toda ekonomsko pogojeni nasilni konflikti zaradi sramotno nizkega plačila za delo, čezmejnega onesnaženja ali ilegalnega priseljevanja so oblike "konkurence", za katero si niti znanstveno ekonomska teorija niti ideologija prostega trga ne moreta domišljati, da jo lahko obvladujeta.

Če naj bi prva globalizacija sploh imela kak pomen, so zagotovo posledice druge globalizacije tiste, ki jih kaže podrobno spremljati. Gre za premike, ki nasprotujejo sistematični, kvantitativni ekonomski znanosti (Keller in Pauly, 1997 : 370-376).⁴ Dejstvo je, da veliko teh merljivih podatkov prav vpije po natančnejši, manj makro ekonomski konceptualizaciji. Nedavna raziskava enega od vodilnih svetovnih strokovnjakov za odnos med narodno trgovino in mednarodnim razvojem, Jeffreya Sachsa, kaže, da so skoraj vsi ključni tehnološki inovatorji na svetu, tako imenovani "high-tech inovatorji", razpršeni samo po štirih regijah - Severni Ameriki, Zahodni Evropi, Japonski/Koreji in Avstraliji. "Tehnološki prevzem" se dogaja samo v petih nadaljnjih regijah - Mehiki, argentinsko-čilenski polovici Južne Amerike, na obrobju Evrope, obrobju Južne in Vzhodne Azije in v Južni Afriki. Vse ostale regije so "tehnološko izključene" (Sachs, 2000: 81-83).⁵ Ni potrebno poudarjati, kako v temeljih različni so interesi vsake od teh tehnološko opredeljenih regij.

Politika tretje poti

Mikro raven je lokalna, a bi jo mogli bolj smiselno poimenovati občinska raven - občinska v smislu kraja in "občine". To kaže na veliko razliko med naravo politike tretje poti in naravo politik prve in druge poti. Zgoraj omenjena domneva, da so oblasti na mikro ravni same po sebi konservativne, je lahko dober uvod v posebno naravo politike tretje poti.

S konservativnim mislim zares konzervativno. Klasična ali laissez-faire "neoliberalna" ideologija je bila umeščena desno od centra, ker je lakmusov test levece v odnosu do desnice v Evropi prav odnos do kapitalizma. Toda čeprav ta opredelitev ni brez vrednosti glede pomena "desno od centra", je konservatizem slaba in zavajajoča nalepka zanj. Konservatizem bi moral biti in tukaj tudi bo omejen na vsebino, ki jo je sedaj potrebno obravnavati kot "socialni konservatizem". Pravi konservatizem zavzema moralno stališče do individualnega postopanja ter družbenih in skupnostnih vezi. Prava konservativna politika bi bila usmerjena v postopek "opredelitve dobrega ali zlega samega po sebi"; to je, delovanje v sozvočju z neko moralno normo ali pa v nasprotju z njo. Ob branju tozadevno svetih virov dodatno raziskovanje ni potrebno; ni težko prepoznati, kaj je dovoljeno ali prepovedano. V nasprotju s tem pa so vse oblike liberalizma, vključno z neoliberalizmom, samo

⁴ Keller in Pauly (1997) sta napisala zanimivo razpravo o vlogi nacionalne države in "pluralističnem" procesu uravnavanja tržnega vedenja na nečem, kar je mogoče površinsko označiti kot globalne trge.

⁵ Sachs (2000): tehnološke inovacije = deset ali več patentov na milijon prebivalcev; tehnološki prevzem = uvoz inovacij v višini vsaj 2% BNP.

uporabne. Liberalizem se osredotoča na delovanje, ki bi lahko imelo "škodljive posledice". Družbe in skupnosti niso moralne entitete ali vir vrlin, za liberalce so človeški domislek, ki je lahko predmet tako namernih kot spontanah sprememb. Raziskovanje vzrokov in posledic je bistveno za oblikovanje liberalne politike.

V Združenih državah in drugje je dolgo prevladoval napačen vtis, da so mesta liberalne, levo usmerjene, prav revolucionarne sestavine družbe. Medtem ko je morda nekaj resnice na tem na področjih kulture in estetike, je tovrstne urbane vrednote redkeje zaslediti pri lokalnih oblasteh. Z lokalnim mislim na lokalne in državne vlade v zveznem sistemu ter regionalne in lokalne vlade v novitem sistemu.

Lokalne oblasti so še posebej konservativne v Združenih državah, zato ker niso le odgovorne za prilagajanje in izvajanje politike, ki jo je sprejel zakonodajalec, z namenom uravnavanja "zdravja, varnosti in morale skupnosti" (kar je natančna definicija "policijske sile" v angleški konstitucionalni zgodovini). Ta vgrajeni konservatizem krepijo lokalni davki, predvsem davek na premoženje. A ne glede na državo in pluralistično ali elitistično delitev oblasti v mestih ter ne glede, kako dinamičen je odnos mest do kulture ali ekonomskega razvoja, vse lokalne oblasti dosledno izpolnjujejo svoje obveznosti glede socialnega reda.

Dejansko drži, da federalizem in drugi resnični prenosi oblasti na nižje ravni oblastnim strukturam omogočajo različne pristope k izvajanju politike. V Združenih državah je na primer smrtna kazen v veljavi v 37 državah, v ostalih 13 pa je zakon ne dopušča. Kazni za posedovanje drog se razlikujejo od blagih do drakonskih. Sodobna socialna politika se prav tako lahko razlikuje od precej levo nagibajoče se velikodušnosti do zelo konservativne očetovske podpore, ki je dostopna s strogimi omejitvami glede pravice do pomoči in pogojev zanjo. Vendar pa je veliko tega prehodne narave in v veliki meri iluzorno. Od 19. stoletja pa skoraj do 60. let 20. stoletja je bila dobrodelna pomoč lokalnih oblasti v Združenih državah strogo konservativna. V Združenih državah 19. stoletja je bilo zaznati veliko zasebne dobrodelne pomoči in vsaj nakazano širjenje javne podpore za ostarele in onemogle. A pomoč je bila zelo tesno navezana na policijsko funkcijo s poudarkom na preverjanju, ali si prosilci pomoč zaslužijo ali ne. Neposredno kršenje 1. amandmaja: lokalne oblasti, tudi kadar so bile relativno darežljive, so v veliki meri tesno sodelovale z dobrodelnimi organizacijami pod pokroviteljstvom cerkve, ki so jih lokalne oblasti tudi znatno finančno podpirale. Ena od najvišjih postavk v proračunu mesta New York v začetku 20. stoletja je bila "nepovratna sredstva za dobrodelne ustanove". Darežljivost in socialna skrb, ki ju pripisujemo lokalnim oblastem v industrializiranih državah, sta večinoma proizvod ali lažen učinek socialdemokratskega obdobja po drugi svetovni vojni, pa še takrat so lokalni socialni delavci veliko bolj nadzirali in moralno uravnavali svoje odjemalce, kot je splošno znano. V globalizacijskem ciklusu 90. let 20. stoletja sta se nadzor in uravnavanje okrepila. Tudi tukaj vodilne Združene države so leta 1996 odpravile javno podporo kot "pravico" in lokalne socialne delavce dobesedno preobrazile v policijo socialnega skrbstva (glej še posebej Mink, 1998). Družbeni red pomeni, da socialni razredi, rase, etnične skupine, spol in skupine z različnimi načini življenja ostajajo na odkazanem mestu. Zadrževati ljudi na mestu, ki jim gre, se ponavadi dosega z izločevanjem, ki se mu povečini daje bolj spoštovanja vreden naziv -

skupnost. Skupnostim se v Združenih državah pogosto daje posebne rasne in etnične nazive - Chinatown, Little Italy, Jewtown, Harlem (ki je bil v New Yorku židovska četrt, preden so ga naselili temnopolti prebivalci), Hoovertov in Shanty Town pa poimenujejo četrti, kjer se naselijo nedavno obubožani. Čeprav je bila v Združenih državah uporaba izraza "geto" prilagojena vsem različnim oblikam izločevanja, je bil izraz seveda prenesen iz evropske rabe za poimenovanje ločenih židovskih skupnosti.

Vendar bi si bilo precej zmotno predstavljati, da so bili Židje edina strnjeno naseljena populacija v neameriških mestih, ki je bila predmet lokalne socialne politike izločevanja. Pred dva tisoč leti je kitajski filozof opozoril svojega gospodarja, da se "šolniki, kmetje, obrtniki in trgovci ... ne bi smeli mešati med seboj, saj bi to neizogibno vodilo v konflikt in nasprotna mnenja ter tako po nepotrebnem zapletlo zadeve" Odmev tega zasledimo pri dunajskem arhitektu, ki je leta 1910 zapisal: "Lahko štejemo za neizogibno, da uprava velikega mesta ... zahteva delitev na četrti, ki tvorijo temelj za sistematično upravljanje velikega mesta" (Kostof, 1992: 102-103).⁶

Ta socialni regulativni pristop je tako globoko zakoreninjen v zgodovini in vrednotah mest, da se odraža celo v njihovi arhitekturi. Poleg obrambe je mestno planiranje zajemalo predvsem izločevanje. Pariz pred 19. stoletjem je bil mesto quartiers, četrti, sosesk, ločenih po razredih, poklicih in kulturi. Haussmannov Pariz 19. stoletja, čeprav znan po svojih grands boulevards in čudovitih razgledih, je bil zasnovan z namenom jasne delitve in ponovne združitve mestnih predelov glede na razred, poklic in kulturo. Bulevarji so služili tudi zato, da so preprečili "nevarnim razredom" (vključno s študenti leta 1968), da bi postavili barikade in ovirali prehod vojaških enot. Greve, francoska beseda za stavko, ima svoj izvor v delčku rečnega obrežja pred stavbo, v kateri je danes mestna hiša, kjer so nakladali in razkladali barke na Seini. Ko so se delavci, ki so živeli v "nizkotni soseski" (Jordan, 1995: 105) v bližini delovnega mesta, pričeli družno upirati na trgu Greve, jih je Haussmann preselil iz centra mesta v delavska predmestja.

Znaki konservatizma mest se ne omejujejo na arhitekturo in planiranje. Braudel poroča, da je Marseilles v 16. stoletju ne le omejeval pravico do bivanja v mestu, ampak tudi uzakonil zahtevo, da je bilo potrebno v mestu živeti deset let, preden si lahko posedoval lastnino ali se poročil z meščanom (ko). "Omejitev pravice do bivanja je bila povsod splošno pravilo" (Braudel, 1981: 518). Mestne oblasti so sodelovale z največjimi trgovskimi cehi z namenom nadzora nad možnostmi za zaposlitev, vključno z zmožnostmi za zagon novega posla ali nove trgovine (ibid.). Sedeži velikih gild so bili na glavnih mestnih trgih ob stavbah ostalih dveh korporativnih virov oblasti - mestne vlade in cerkve (Kostof, 1992: 124).⁷

Moderna mesta niso veliko drugačna. Zavajajoč vtis o levo usmerjenem egalitarnem napredku urbanih središč se je v Združenih državah okrepil v obdobju zvezne urbane politike med 50. in 70. leti 20. stoletja. Velikodušna posojila v obliki pomoči nacionalne vlade so zmanjšala odvisnost mest od davka na premoženje in

⁶ Glej tudi str. 102-121 za širok izbor ponazoritev tega, kar Kostof imenuje "ohranjanje ločnic".

⁷ Kostof, S., cit., str. 124: "Temeljni namen javnega prostora je zaščititi skupnost in razreševati socialne konflikte."

jim vsilila obveznost, da drugače razporejajo zvezna sredstva. Ker pa je bil način izvajanja ukrepov nacionalnih urbanih programov ukrepov prepuščen mestnim oblastem, so bila posledično ameriška mesta bolj razdeljena po reformi urbane politike kakor poprej.

Medtem je Francija pod de Gaulleom v 70. letih 20. stoletja sprejela podobno politiko prenosa oblasti, in socialistična vlada, ki je prišla na oblast leta 1981, jo je podprla in okrepila. Mitterandova vlada, ki je to politiko poimenovala "funkcionalna decentralizacija", je leta 1982 sprejela pomemben decentralizacijski zakon in še enega leta 1987 ter tako vzpostavila nov sistem regionalnih oblasti, ki so dobile maksimalne pristojnosti. Izražen namen te zakonodaje je bil "zmanjšati obseg tutelle, pokroviteljstva države" (Safran, 1991: 217). Da bi decentralizacijo še poudarila, je Mitterandova vlada skoraj odpravila cenjeno funkcijo prefekta. Pet let kasneje, leta 1987, ko se je socialistična vlada prilagajala globalizaciji, je bilo mesto prefekta znova vzpostavljeno, vendar pa pristojnosti departmajev in lokalnih oblasti niso bile zmanjšane. To je bila napoved premika socialističnih vlad proti desni po vsej Evropi (ibid.: 217-218, 236).

Nacionalne vlade so postale nedotakljive. Stigmatizacija je nato prevzela številne oblike, vendar pa je napad klasične ekonomske teorije na nacionalno vlado in njeno politiko kot socialistično vmešavanje ostajal vodilna strategija. Druga strategija je bila politična korupcija. Politična korupcija je dejstvo in tudi v stabilnih demokracijah je skupaj z davki "cena, ki jo plačujemo za civilizacijo". To ni mišljeno v njeno obrambo, zastavlja pa se vprašanje: "Zakaj zdaj?" Zakaj je toliko politikov, še posebej toliko visokih in uglednih pripadnikov političnega razreda diskreditiranih prav zdaj? Zakaj toliko odstopov in zamenjav tudi izven volitev (Ginsberg in Shefte, 1999)? Najverjetneje gre za kampanjo diskreditacije demokratične politike, pravzaprav za del še širše strategije stigmatizacije demokratične vlade. Služila naj bi dvojnemu namenu. Najprej odrekanju legitimnosti nacionalne vlade, saj je to, kot smo že poprej ugotavljali, pripomoglo k zagotovitvi, da si noben demokratično izvoljen politik ne bo drznil predlagati novih nacionalnih politik omejevanja trgovine (ali kakršnegakoli drugega vmešavanja). Ker levo usmerjene stranke ponavadi dajejo prednost centralizaciji oblasti prav zato, ker je to edini način za vzpostavitev skupnih standardov človekovih pravic - povečini skozi prerazporejanje sredstev - je katerikoli korak v smeri prenosa oblasti velik korak v desno. Vse govorjenje o lokalni oblasti, ki naj bi bila "bližja ljudem", je nesmiselno. Je pa popularno, tako popularno, da so ga prevzeli Clintonovi Novi demokrati, Blairova Tretja pot in podobni med levimi in levo sredinskimi strankami po vsej Evropi. To je bil božji mani podoben odgovor na vprašanje, kako se usmeriti desno in ostati levo: dati oblast ljudstvu, obenem pa trgovino razbremežiti pravic in varovalk, ki so jih vzpostavile levo nagibajoče se nacionalne vlade med leti 1930-1970.

Ključno je pri tem prepoznati, da je globalizacija kljub njenim nedvomnim koristim globoko problematična. Ekonomija lahko vzpodbuja in usmerja globalizacijo, politiki pa je prepuščeno, da se sooči s problemi in vstane iz pepela. In kaj je pepel? Na kratko so to vse zadeve, ki jih racionalni prebiralci ne zajamejo v svoje racionalne izračune stroškov in koristi.

Zaključki, razmisleki, predlogi

V smeri globalne politologije

Zaključil bom z nekaj opažanji, ki niso sistematično povezana, vsa pa so namenjena vzpostavitvi neke vrste povezave s političnim in oddaljevanju od ekonomskega. Prvi predlog je najbolj splošen, ostali pa so mu podrejeni.

Najzanimivejši zaključek na osnovi pričujočega razglabljanja je bil že izražen in opredeljen po mojih najboljših močeh: ekonomije ni, obstaja le politična ekonomija. Preostanek tega članka je pravniška razlaga te trditve.

Drug veljaven splošen zaključek, ki služi temu namenu, je ugotovitev, da če država lahko ustvarja trge, jih lahko tudi ukinja. Gre za nadgradnjo Marxove teze, da je kapitalizem sistem, ki ga interesi vladanja vsiljujejo skozi državo. Kot sam vidim resnico, le-ta precej presega Marxa: kapitalizma ni potrebno vsiljevati, samo lajšati. Vsi ukrepi države pa le niso namenjeni lajšanju. To je zgodba o politični ekonomiji in uvod v program globalne politologije.

V podporo programu globalne politologije sem se poglobil v tri politične probleme, ki jih je globalna ekonomska ekspanzija iz temeljnih poslabšala v kritične: državljanstvo, bogastvo in okoljske zadeve. Dejansko ne gre za raziskavo, čeprav več raziskav nikakor ne more škoditi. Prepričan sem, da politologija ne potrebuje več raziskovanja, preden ekonomske teorije ne soočimo s konkurenčnim diskurzom. Vse, kar moramo storiti, je, da uporabimo z več prepričanja, kar že vemo. Zavzeto oglašanje v konkurenčnem diskurzu bo pravzaprav najboljši način, da ugotovimo, kakšne vrste raziskave zares potrebujemo, v teku procesa pa lahko ekonomista izpostavimo kot prebrisanega čarovnika iz Oza.

Državljanstvo

Politična perspektiva zahteva, da državljanstvo razdelimo na vsaj dve razsežnosti. Najprej je tu korporativno državljanstvo, saj so korporacije navsezadnje pravne osebe, potem pa še običajno razumljeno, individualno ali človeško državljanstvo.

Na korporativni ravni je visoko konkurenčen trg sovražnik dobrega državljanstva. Preprosto rečeno z drugimi besedami, ena največjih vrlin sistema *laissez-faire* je tudi eden njegovih največjih problemov. Ko se konkurenčnost širi in krepi, se cene znižujejo v smeri stroškov. Če to drži, in ni razloga, da tega ne bi verjeli, posamezni tekmeci ne morejo biti dobri državljani in se odločiti za povišanje plač, izboljšanje delovnega okolja ali recikliranje odpadkov, saj bi jih dodatni stroški naredili tržno nekonkurenčne.

Državljanstvo - tako korporativno kot individualno - pomeni pripadnost kraju in politični identiteti. Državljanstvo predvsem pomeni, da imamo nekaj pravic, ki nam zagotavljajo bistveno glede osebne integritete, kolektivne varnosti in javnega reda. Državljanstvo opredeljujejo pravice, ne obveznosti; obveznosti lahko nalagajo samo nekateri zakoni, ki se ponavadi imenujejo "vladavina prava". Pravice pomenijo zahteve po tako pomembnih stvareh, da jih lahko odtegne samo izred-

na oblast ali pa izreden proces odločanja, ki je vnaprej določen. Oblast, ki lahko razpolaga s pravicami, ponavadi biva v nečem, kar sedaj imenujemo država, in država mora imeti verodostojno teorijo o sami sebi, ne abstraktne filozofije pravice, temveč natančno opredelitev pravic in proces odločanja za razpolaganje z zahtevami po pravicah, ki presegajo prid sodelujočih.

To je bistvo ustave, po drugi strani pa tudi dejstvo, ki se mu ni mogoče izogniti - da si pravic ni mogoče zamisliti brez države ali "moralnega ekvivalenta države". Če bi trgu prepustili (*laissez-faire*), da izboljšuje lastne rešitve za zahteve po pravicah kot del samoizpopolnjevalnih mehanizmov ekonomskega sistema, bi to pomenilo, da bi vsaka korporacija samostojno odločala o svojih zadevah. Tukaj pa se korporativno državljanstvo konča. Korporacija je lahko državljan, ki zahteva svoje pravice od države, ali pa je država sama zase - država v državi ali pa država brez države - z oblastjo, ki ji omogoča razpolaganje s pravicami, ki jih od nje zahtevajo njeni človeški člani. Seveda pa še nobena nam znana korporacija nima teorije o sami sebi, še posebej takšne, ki bi opredelila njene člane, njihove pravice in proces, s pomočjo katerega se jim lahko te pravice prizna ali odtegne. Korporacija je v ekonomski teoriji le oblika vedenja. Od kod bo potemtakem prišla tista druga korporacija, če ne iz politične teorije?

V tem kontekstu je "globalizacija" danes samo novi fevdalizem, pobeg od državljanstva v zaslužjenost z delom in potrošništvom v odvisnosti od milosti korporativnega gospodarja. Nekateri politologi začenjajo prepoznavati tovrstne tendence v globalizacijskem kontekstu, a poskušajo pomagati ekonomistom tako, da oblikujejo optimistične, a precej iluzorne skupnostne in prostovoljne teorije, kot je "participatorna demokracija", kot da bi lahko državljanstvo in pravice obravnavali na popolnoma prostovoljni osnovi v okviru spontanega - ali navidežno spontanega - korporativnega tržnega prostora (Schmitter, 2000). A če politologija sploh ima integriteto, se mi dozdeva, da bi politološki diskurz moral prepoznati in na ves glas poudariti, da je voluntarizem, ki je odvisen od konsenza, katerega izvajanje naj bi bila naloga razsodnikov, ali lažen ali pa predhodnik preporeda države. Ali s stališča pravic državi lahko dovolimo, da odmre?

Bogastvo

Globalizacija proizvaja konkurenco, konkurenca pa proizvaja bogastvo. Kdo bi bil danes še tako neumen, da bi podvomil v to? A problem, vreden razprave, se pojavi z ugotovitvijo, da bogastvo očitno proizvaja tudi revščino. Če ponovimo za enim od redkih velikih ameriških političnih ekonomistov, Henryjem Georgeom, obstaja neposredna povezava med napredkom in revščino. George je to ugotovil že zelo zgodaj v obdobju prve globalizacije in po svojih najboljših močeh poskusil izpostaviti pomembne politične posledice te povezave: "povezava med revščino in napredkom je velika enigma našega časa...[in] odziv mora priti... Izobraževati ljudi, ki so obsojeni na revščino, pomeni narediti jih nepokorne; utemeljiti politične institucije, pod katerimi so ljudje teoretično enakopravni, na stanju najočitnejše socialne neenakosti, pomeni postaviti piramido na glavo" (George, 1948: 10). A

kdaj natančno je raven neenake razporeditve dobrin postala javno zlo? Kdaj mezo in mikro politika začne proizvajati socialne nemire? In kdaj postane redistributivna državna politika upravičena?

Eden od vodilnih članov kolegija privržencev *laissez-faire*, uredniški odbor revije *The Economist*, bi sam ponudil naslednji odgovor: "Dokler se gospodarski razcvet nadaljuje, večina Američanov lahko kroti zavist s prepričanjem, da jim gre na bolje" (*The Economist*, 1999: 31). Tako ne razmišljajo le Američani. V vsaki gospodarsko uspešni državi lahko napredek in revščina obstajata v ravnotežju tako dolgo, dokler imajo revnejši dovolj upanja in vere, da morejo "krotiti svojo zavist". To je ekonomska teorija psihologije v najbolj absurdnem smislu.

Problem prepuščam psihologom in se bom osredotočil na to, kako lahko neenako razporeditev bogastva s pomočjo verodostojne ekonomske politike umaknemo z delovnega področja ekonomistov. Politično analizo bo potrebno potisniti stran od stroškov in dobička v smer nove jurisprudence, s kategorijami pravic in programi ukrepov, ki bodo upoštevali razlike v kulturi, tradiciji in statusu. Zakaj na primer še ni bil razvit pristop k tržni vrednosti domače oskrbe in materinskega dela? Zakaj je revščina tako zelo in zmeraj bolj ženska zadeva? Ali splošneje, zakaj trg zanika vrednost poklicev, v katerih tradicionalno prevladujejo ženske ter etnične in rasne skupine z nižjim statusom? V kateri fazi in pri katerih statusnih skupinah se prične podpora za obstoječe politične procese manjšati? To so politična vprašanja in med drugim nakazujejo, da bo potrebno vzorčne raziskave uporabljati na drugačne načine. Metode bodo morda ostale enake, hipoteze pa se bo preverjalo na skupinah ali kategorijah, torej kumulativno okoli temeljnih vrednot v različnih kulturnih kontekstih, ne pa vsako mikro hipotezo posebej. Primerjalne globalne vedenjske raziskave političnih vrednot potrebujejo manj poudarka na vzročni analizi, več pa na proučevanju posledic. Izstopajoč primer bi lahko bilo delo Hansa-Dietra Klingemanna in sodelavcev na posledicah političnih reform v bivših komunističnih evropskih državah v povezavi z dejstvom, da so politične reforme nastopile pred ekonomskimi reformami (Klingemann in Hofferbert, 2000). Drug primer bi bila študija Seymourja Martina Lipseta in Williama Schneiderja *The Confidence Gap* (1987), še posebej, če bi postala model za primerjavo vprašanj legitimnosti v vseh državah v procesu demokratizacije.

Obstaja še en vidik razporeditve bogastva, naraščajoč prepad med revnimi in bogatimi narodi. Najlažje ga bomo obravnavali v okviru tretjega izpostavljenega problema: okoljskih zadev.

Okoljske zadeve

Neregulirano trženje naravnih virov in proizvodnja na osnovi neomejene izrabe neobnovljivih naravnih virov sta s površja zemlje izbrisala gozdove, pragozdove, močvirja, savane, povirja in poslabšala podnebje na velikem delu območja, kjer so sedaj razvite kapitalistične države. Dokler je podjetnik lahko zanemaril učinke na okolje in se premaknil na nov teritorij, ko so bili viri izrabljeni, so prihranek občutili potrošniki in prikazan je bil kot dokaz za koristnost konkurence. Dejanski stroški

proizvodnje na prostem trgu nikoli niso prikazani in *ceteris paribus* (če uporabimo priljubljen *laissez-faire* izraz), dejanski strošek proizvodnje, ne bo nikoli vračunan.

Zdaj ko se možnosti širjenja zmanjšujejo, prišleki industrializacije zahtevajo pravico do uporabe enakih metod kot njihovi predhodniki. Neenakopravnost pa je še druge.

Regulacija se zdi neizogibna. Onesnaževanje okolja in raba neobnovljivih virov sta kot ostale javne dobrine: akterji (še posebej, če so tekmeči na prostem trgu) nimajo posebnega razloga, da bi ravnali prav, ker bi drugi lahko brezplačno uživali učinke njihovega ravnanja, ali še slabše: dodaten strošek za pravilno ravnanje - naj si gre za čiščenje izpušnih plinov ali izplačevanje plač, ki so višje od minimalnih - bi dobrohotne naredil nekonkurenčne. Uredba, ki vsem nalaga višji standard, dela vse akterje dobre državljane in izboljšuje kakovost javnega prostora tako, da povečuje konkurenčnost, ker jo ohranja lojalno.

Žal pa je reguliranje po naravi omejen pristop. Na nacionalni ravni je za regulativno politiko najtežje pridobiti podporo večine, kaj šele zagotoviti konsenz. Na mednarodni ravni je lahko samo še težje, kajti, čeprav bi regulativno politiko sprejela večina vlad in bi WTO ali drugo mednarodno telo imelo na voljo znatna sredstva za izvajanje, bi jo bilo na mednarodni ravni kljub temu še prav posebej težko izvajati iz vsaj dveh konkretnih razlogov: težav pri prenosu na nacionalno raven in zaradi izsiljevanja. Velike multinacionalne korporacije lahko internalizirajo svoje transakcije z združevanjem in tako zakrijejo dejavnosti, ki bi jih morale regulirati. Zdi se ironično, a drži, da je uredbe, katerih namen je omejiti svobodo korporacij pri učinkih na njihovo okolje, mogoče zaobiti z internaliziranjem korporativnih transakcij in poslovanjem korporacij z njihovimi lastnimi podružnicami. Kapitalizem se zavzema za transparentnost, korporativna združevanja pa imajo nasproten učinek. Druga metoda je izsiljevanje oziroma grožnja, da se bodo podjetja, delovna mesta in kapital selili v gostoljubnejšo državo. Zmeraj bodo odpadniške države, ki ne bodo hotele ali mogle omejiti izrabe svojih neobnovljivih virov, ki se potem izrabljajo do take mere, da svet tega ne more več dopuščati.

Druga možnost ukrepanja je lahko nasprotje reguliranja oziroma multinacionalni sistem trgovanja z okoljskimi omejitvami. To bi lahko postala tudi ključna metoda prerazporeditve svetovnega bogastva. Vse revne države imajo nekaj skupnega: manjka jim kapitala, v izobilju pa imajo nekaj, kar je za druge države izjemne vrednosti - bogate so z naravnimi viri ali pa z že onesnaženimi, a geografsko koncentriranimi viri (kot so skladišča radioaktivnih odpadkov), ki bi z neomejeno izrabo lahko hudo prizadeli tudi najbogatejše države in narode. Skupaj s sodelavci smo to na drugem mestu poimenovali "negativni kapital".

Negativni kapital obstaja povsod. Lahko ga opredelimo kot situacije, dogodke ali okoljske razmere, katerih učinki slabšajo ali ogrožajo življenjski standard ali pričakovano življenjsko dobo velikega števila ljudi, vključno s prebivalci bogatih držav. Gre za kapital, kajti njegova prisotnost ali natančneje, njegovo zmanjšanje ali izginotje ima potencialno veliko vrednost za bogate (Keller, Lowi in Gendlin, 2000: 76).

Negativni kapital še ni bil denarno ovrednoten ali preveden v proizvod, a je to mogoče narediti in se tudi bo zgodilo, saj je negativni kapital sestavni del trga kot katerakoli druga oblika kapitala.

Nekateri bodo v tem videli drugo obliko izsiljevanja, kjer posestniki škodljivih ali nevarnih virov grozijo vsem ostalim, da bodo vire zlorabili ali izpustili, če jim ne bo izplačana neke vrste odškodnina. A to nevarnost je mogoče hitro odvrniti in jo narediti dovolj obvladljivo, če jo prevedemo v negativni kapital, ker ima le-ta vrednost in je to vrednost mogoče povečati z neuporabo. Dejansko je to mogoče primerjati s prvim pristopom Abrahama Lincolna k odpravi suženjstva skoraj leto pred objavo uradne deklaracije o odpravi suženjstva. Lincolnov predlog se ni zavzel za brezpogojno osvoboditev vseh sužnjev, temveč za "povračilo za osvoboditev", pri kateri bi država vsakega sužnja od lastnika odkupila po poštenu ceni tako kot katerikoli drugo zasebno lastnino, s procesom, podobnim običajni predpravi do odkupa, pri kateri je vsako lastnino mogoče odkupiti za javne namene, če je lastnik primerno odškodovan. Obsežni preostali neobnovljivi naravni viri na planetu in znatna količina radioaktivnih materialov, ki še zmeraj čakajo kot tempirane bombe v številnih državah, so tako lahko obravnavani kot kapital in bogate industrijske države bodo morale drago plačati za pridobitev tega kapitala v katerikoli obliki. Proces bo zahteval ukrepe, ki bodo po naravi redistributivni. Potrebno bo obdavčenje. Predlogi za davek na razdaljo pri mednarodnih transakcijah so že predmet javne razprave. Davek v vrednosti samo desetine odstotka bi lahko začeli plačevati od vsakega dolarja, ki se znajde v prenosu med mednarodnimi bankami (ibid., 2000: 22). Tudi internetna trgovina bo sčasoma obdavčena. Bogatejše države bodo lahko iz lastnih notranjih virov zagotovile tudi dodatna sredstva za investicije v negativni kapital. To bi lahko izvedli na enak način kot pri Marshallovem planu, tako da bi na največjih zasebnih bankah odprli račune, na katere bi lahko polagali sredstva ali jih dvigovali lastniki in kupci negativnega kapitala. Za prodajo bi bilo potrebno izpolniti pogoje, s katerimi bi zagotovili, da je bil podarjen ali posojen kapital uporabljen v produktivne (trajnostne in okoljevarstvene) namene. Dejansko izvajanje teh investicij bi lahko nadzirale banke same, njihovi uslužbenci pa bi se zavezali skrbeti za pošteno izpolnjevanje dogovorov. Še več, če bi dejavnost zastavili na odprti, transparentni in pošteni osnovi, bi se verjetnost podkupovanja in korupcije močno zmanjšala, če ju že ne bi odpravili.

Ni dovolj, da se neenakopravnost na ravni posameznika in sveta (vključno z neenakostjo v javnem zdravstvenem varstvu) sooči z brezkompromisnimi prepričanji, kot je tisto, kako lahko manj premožni "krotijo svojo zavist" v upanju, da jih bo ekonomski razcvet sčasoma obogatil. To je zelo neprepričljivo politično utemeljevanje gigantskega, samoregulativnega, samoizpopolnjevalnega ekonomskega sistema. Trditev je tudi hinavska, saj je zavist vidik pohlepa in pohlep je absolutno bistven za večanje dobička, ki poganja ekonomska kolesa.

Dovolite mi, da zaključim v poslovnem jeziku: kaj najdemo pod črto? Mednarodna politologija bi morala biti politično ekonomska znanost in na tem polju bi se morali z ekonomijo spopasti v poštenem boju. Tako se spet najdemo tam, kjer sta bili politologija in ekonomija natančno stoletje nazaj, preden sta se ločili v dve samostojni vedi. Nobeni se ne bo treba odreči zastavljenim ciljem ali raziskovalnim metodam. Obe pa bosta morali temeljito spremeniti svoj diskurz, kajti znašli smo se v novem svetu. Alexis de Tocqueville (1945: 7) je v tej povezavi že zastavil pravo vprašanje in pravilno odgovoril:

Vprašanje: Ali je mogoče predvidevati, da se bo demokracija, ki je premagala fevdalni sistem in vrgla kralje s prestola, morala umakniti pred trgovci in kapitalisti?

Odgovor: V novem svetu potrebujemo novo politično znanost.

Prevedla: Cirila Toplak

LITERATURA

- Braudel, F. (1981): *The Structure of Everyday Life*. New York: Harper & Row.
- Chandler, A. (1997): *The Visible Hand*. Cambridge, Harvard University Press.
- Crook, C. (1997): "The World Economy." *The Economist*, str. 37, 20 September.
- De Tocqueville, A. (1945): "Author's Preface to the Twelfth Edition." In *Democracy in America*. New York: Knopf, Vintage Books.
- The Economist* (1999): Editorial. 18 September, str. 31.
- The Economist* (2000): "Regulating the Internet." 10 July, str. 73-79.
- Eichengreen, B. (1997): "The Tyranny of the Financial Markets." *Current History*, 96: 377-382.
- Faux, J. (2000): "Whose Rules for Globalization?" *The American Prospect*, 5 June.
- Friedman, T. (2000a). "The Datsun and the Shoe Tree." *The American Prospect*, 22 May.
- Friedman, T. (2000b): "Complete and Utter Nonsense." *New York Times*, 16 May.
- George, H. (1948): *Progress and Poverty*, (50th anniversary edn.). New York: Robert Schalkenbach Foundation.
- Ginsberg, B. and M. Shefter (1999): *Politics by Other Means* (2nd edn.). New York: W.W. Norton.
- Hirst, P. (1997): "The Global Economy: Myths and Realities." *International Affairs*, 73 (3): 409-425.
- Johnson, P. (1998): *The Government of Money*. Ithaca, Cornell University Press.
- Jordan, D.P. (1995): *Transforming Paris*. New York: The Free Press.
- Judis, J. (2000). "Fix It or Nix It." *The American Prospect*, 22 May.
- Keller, W. and L. Pauly (1997). "Globalization at Bay," *Current History* (November) is an enlightening treatment of the continuing role of the nation-state in the "pluralistic" process of regulating market behavior in what appear superficially to be global markets.
- Keller, W., T. Lowi, and G. Gendlin (2000). "Negative Capital and the Wealth of Nations." *International Studies Perspectives*, vol. I.
- Klingemann, H.-D. and R.I. Hofferbert (2000): "The Capacity of New Party Systems to Channel Discontent: A Comparison of 17 Formerly Communist Polities." In *zur Zukunft der Demokratie* (H.-D. Klingemann and F. Neidhardt, eds). Berlin: Sigma.
- Kostof, S. (1992): *The City Assembled*. Boston: Little, Brown.
- Mazey, S. and J. Richardson (1993): "Interest Groups in the European Community." In *Pressure Groups* (J. Richardson, ed.), pogl. 3. Oxford: Oxford University Press.
- Mink, G. (1998): *Welfare's End*. Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Reich, R. (1999): "Foreword." In *The World Almanac and Book of Facts 2000*. The Mahwah, NY, Primedia Reference, Inc.
- Richardson, J. (ed.) (1966): *European Union: Power and Policy-Making*. London: Routledge.
- Sachs, J. (2000): "Sachs on Globalization: A New Map of the World," *The Economist*, 24 June.
- Safran, W. (1991): *The French Polity*, (3rd edn.). New York: Longman.
- Schmitter, P. (2000): "Achieving Sustainable and Innovative Policies Through Participatory Governance in a Multi-Level Context." Introducing the debate at a conference in Florence, unpublished.

- Soros, G. (1988): *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered*. New York: Perseus Books.
- Streeck, W. and P. Schmitter (1991): "From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organized Interests in the Single European Market." *Politics and Society*, 19(2): 133-164.
- Weber, M. (1981): *General Economic History*. New Brunswick, NY, Transaction Publishers.

*Aljuš PERTINAC*Frane Adam, Matej Makarovič,
Borut Rončević, Matevž Tomšič**Socio-kulturni dejavniki
razvojne uspešnosti**Slovenija v evropski perspektivi
Znanstveno in publicistično središče,
Ljubljana, 2001, str. 205

Nič ne zaposluje duha akademikov in splošne slovenske javnosti v tolikšni meri, kot ravno trajajoči proces vključitve Slovenije v evro-atlantske integracije. Avtorje pričujočega dela je po njihovih lastnih besedah vodilo predvsem delo v okviru nastajajočega projekta "Strategija gospodarskega razvoja Slovenije" oziroma opravljanje raziskave o socialnih indikatorjih za potrebe tega projekta. Podnaslov Slovenija v evropski perspektivi je tako dovolj zgovoren sam po sebi.

Pričujoče delo predstavlja enega boljših v vrsti poizkusov, da se bi tudi Slovenija priključila miselnim tokovom, ki so trenutno med močnejšimi v Evropi in ki se ukvarjajo s samorefleksijo in novimi teorijami družbenega razvoja. Med zastopnike tovrstnih razmišljanj lahko štejemo predvsem sociologe kot sta Anthony Giddens in Ulrich Beck. Ambicija avtorjev je bila narediti korak več pri vzpostavljanju evalvacijskega sistema za spremljanje razvojnih procesov v Sloveniji in ostalih, pogojno rečeno tranzicijskih državah. Njihovo sporočilo je jasno: če hoče Slovenija postati razvojno uspešna družba in se približati zahodnoevropski ravni razvoja, se mora zgledovati po državah, kot sta Irska in Finska ter oblikovati strateške programe na podlagi človeškega, intelektualnega, kulturnega in socialnega kapitala.

Že sama "zamiselnost o knjigi, ki bi na strnjen način prikazala razvojne indikatorje", bi morala biti dovolj, da bi z ušesi zastrigli ne samo sociologi, temveč tudi ekonomisti in predvsem politologi. Avtorji, ki se na analitičen način in "oboroženi" z mnogimi statističnimi podatki iz sekundarnih virov lotevajo definiranja socio-kulturnih dejavnikov razvojne uspešnosti Slovenije, začetno zanimanje za obravnavano tematiko v celoti

upravičijo. Še posebej hvale vredna pa se zdijo njihova prizadevanja za celovit opis lastnosti, značilnosti in funkcij kategorije socialnega kapitala. Prav tako je hvalevredno, da je na enem mestu zbranih toliko podatkov o nujnosti tesnega sodelovanja med znanstveno in podjetniško sfero, ki edino lahko prinese napredek, hkrati pa ublaži negativne posledice, ki jih slednji lahko povzročijo.

Sodobnim trendom navkljub, ali pa morda celo zaradi poplave "post-teorij", gledajo na to predvsem kot na nadaljnjo izpeljavo in ne kot na odločilen prelom z modernostjo. Pri tem ne zanemarjajo ugotovitev apologetov informacijske, postindustrijske ali postmoderne družbe. Poudarjajo pa pomen dimenzij nadzora in oblikovanja družbenega konsenza ter na ta način tudi vlogo države kot regulacijskega mehanizma, ki spodbuja aktivnosti in hkrati določa njihove oblike in pogoje dela. Zavedajo se, da "sam (družbeni) razvoj prinaša vrsto tveganj, s katerimi se mora družba znati soočiti, da bi se lahko njen razvoj nadaljeval in celo, da bi preprečila njegove potencialno katastrofalne učinke" (str. 5).

Modernizacijski družbeni razvoj po mnenju avtorjev odraža predvsem dimenzije, kot je civilizacijska kompetenca, ki predpostavlja bistveno vlogo kulturnih obrazcev in jo avtorji obravnavajo kot zgodovinsko ozadje razvoja določene družbe ali regije. Koncept podjetniškega duha zajema določene načine delovanja na trgu in znotraj organizacij. Širitev in uporaba znanja, povezano s spodbujanjem inovacij in oblikovanjem informacijsko-telekomunikacijske infrastrukture, zajemajo s pojmom kognitivna mobilizacija. Družbena kohezivnost opisuje potrebo po vzdrževanju določenih skupnih identitet in potrebo po preprečevanju delitev in neenakosti, ki lahko na družbeni razvoj delujejo disfunkcionalno. Posebne pozornosti je vreden tudi vidik kakovosti političnih institucij, v katerega so vključene predvsem poudarjena sposobnost za oblikovanje konsenza prek demokratičnih mehanizmov, učinkovita politična regulacija in pravna država z vsemi omejitvami, ki jih predstavlja klasični model birokracije. Slednjega avtorji dopolnjujejo z

nekaterimi sodobnejšimi koncepti družbene koordinacije. V tem kontekstu posebej izpostavljajo odvisnost delovanja tovrstnih konceptov družbene koordinacije od socialnega kapitala, ki ga razumejo kot resurs za reševanje problemov zaupanja, koordinacije in kooperacije.

Adam, Makarovič, Rončević in Tomšič gradijo svojo analizo na treh ravneh. Prvo raven analize tvori civilizacijska kompetenca, psihokulturni socializacijski vzorec, ki se sedimentira, prenaša iz generacije v generacijo, se akumulira, pa tudi spreminja in inovira (invention of tradition). Druga, za avtorje najpomembnejša raven, zajema pet sklopov internih razvojnih dejavnikov: kognitivno mobilizacijo, socialni kapital, podjetništvo, kakovost političnih institucij in družbeno kohezivnost. Tretja raven, odprtost družbe navzven, je obravnavana kot eksteren oziroma eksogen dejavnik. Pri tem so interni dejavniki odvisni od organizacije in sinergije znotraj določene družbe, odprtost je sicer tudi rezultat notranje organiziranosti, hkrati pa pomeni racionalno izkoriščanje zunanjih virov za lastni razvoj in aktivno prilagajanje na kompleksnejše okolje.

Ali bo torej tranzicijskim državam in predvsem Sloveniji uspel preboj med razvojno najuspešnejše države Evropske Unije, je tako predvsem odvisno od razvitja sposobnosti, ki jih opisanih šest indikatorjev zajema. Razvojni dosežki so za avtorje kombinacija civilizacijske kompetence in predvsem interakcije med razvojnimi dejavniki.

Avtorji nenazadnje tudi sami ponujajo prednosti tovrstnega pristopa k analizi, med drugim holistični pristop, teoretsko osmišljenost izbranih indikatorjev, preverjanje zanesljivosti in veljavnosti uporabljenih baz podatkov ter njihovo informativno vrednost. Vendar pa sama operacionalizacija in kvantifikacija oblikovanih indikatorjev kljub uporabnosti ugotovitev, do katerih so avtorji prišli s pomočjo podatkov iz mednarodnih raziskav, kot je World Competitiveness Yearbook, ni tisto, kar bralca najbolj pritegne in ima zanj najvišjo uporabno vrednost. Materija dela je enako privlačna tako za družboslovce kot tudi za vse, ki jih vodi zgolj ali pa predvsem poslovni interes. Tovrstni pristop, ki poleg zadostne mere

samo ocenjevanja upošteva tudi pogled od zunaj, s ptičje perspektive, je nadvse dobrodošel, ker nam daje dovolj informacij, da si ustvarimo mnenje o razvojnih možnostih Slovenije in perspektivah njenega članstva v Evropski Uniji.

Po mnenju avtorjev Slovenija vsekakor sodi v prvo skupino tranzicijskih držav, se pravi tistih, ki so se najbolj korenito lotile družbenih reform. Hkrati pa Slovenija zaostaja za "razvojnim jedrom", kar zadeva dinamične vidike razvoja najboljše pripravljenih držav članic Evropske Unije. Zmanjšanje zaostanka bi pomenilo izoblikovanje Slovenije v propulzivno, duhovno sproščeno ter socialno in tehnološko inovativno, vibratno družbo. Največji hendikep pri zmanjševanju razvojnega zaostanka pa bo za Slovenijo sorazmerno nizka stopnja socialnega kapitala, ki se kaže v pomanjkanju refleksivnega zaupanja, kooperacije in samoorganizacije.

Posebej velja izpostaviti, da avtorji poudarjajo pomen dinamičnih vidikov razvoja. Ugotavljajo, da je znanje tista strateška surovina, ki je ima Slovenija največ in ki, skupaj s kakovostjo in hitrostjo informacij, tvori njene kompetitivne prednosti. Ravno zato, ker so se avtorji posvetili tudi prihodnjim izzivom slovenske družbe, Socio-kulturni dejavniki razvojne uspešnosti niso samo poizkus sociološke, na zbranih podatkih temelječe analize trenutnega stanja razvojne uspešnosti Slovenije.

Marko KOSIN

Milan Jazbec

The Diplomacies of New Small States.

The case of Slovenia with some comparison from the Baltics.

Ashgate, 236 str.

Diplomacija novih majhnih držav vzbuja zanimanje mnogih teoretikov in praktikov. Po padcu Berlinskega zidu so številni narodi dobili priložnost, da oblikujejo svoje nacionalne države. Pri tem so morali pokazati zobe centralnim oblastem in konservativnim silam v državah, katerih del so dotlej

bili, hkrati pa zavračati različne predsodke in negativno stališče mednarodne skupnosti do svojih stremeljenj. Zlasti zahodne demokracije so se zavzemale za ohranitev nekakšnega status quo. V takšni situaciji so morale nove male države kar najhitreje oblikovati svojo zunanjo politiko in usposobiti svojo diplomatsko službo, da bi tudi z njo prepričevale svet, kako pri njihovem osamosvajanju ne gre za nacionalni egoizem, temveč za zgodovinski proces emancipacije, ki bo iz njih naredil normalne članice mednarodne skupnosti. Njihove težave niso bile majhne, saj so morale vzpostaviti svoje države takorekoč čez noč, hkrati pa oblikovati politiko do mednarodne skupnosti, do sosedov, OZN in različnih pomembnih mednarodnih vprašanj. Takoj so se morale vključiti v večstranske in dvostranske mednarodne dejavnosti, pokazati pričakovano kooperativnost, istočasno pa optimalno poskrbeti za svoje nacionalne interese.

Dr. Jazbec v prvem delu svoje knjige (naslovil ga je: *Nove majhne države v spremenjenem mednarodnem okolju...*) analizira sociološke in organizacijske težave, s katerimi se soočajo nove majhne države pri vzpostavljanju države in njene diplomacije. Na primeru Slovenije in občasno baltskih držav, skuša posrečeno prikazati vso zapletenost teh procesov. V proučevanju oblikovanja zunanjih ministrstev in diplomatske mreže odkriva odvisnost od mednarodnega okolja pa tudi od lastnih socioloških in drugih posebnosti. Diplomacija je eden od stebrov državne suverenosti vsake države. Čeprav so imele nove majhne države temeljne cilje že od začetka dokaj jasno opredeljene, pa je bilo oblikovanje njihovih diplomatskih služb odvisno tudi od političnih konceptov, ki so jih postopno gradile, in nič manj od razpoložljivih kadrovskega potenciala in gmotnih možnosti. Sodobno mednarodno okolje je bilo zlasti v Evropi izrazito integracijsko usmerjeno, zato so bili dezintegracijski pojavi, kakršne so sprožale nove majhne države z aktivnimi prizadevanji za samostojno državo, deležne resnih očitkov in celo obsodb, češ da z neodgovornim obnašanjem zastrujejo mednarodne razmere. Zdi se, da mednarodna skupnost, ugledni politiki in tradicionalne diplomaci-

je niso poskušale dojeti, odkod izvira težnja majhnih držav za neodvisnostjo, temveč so s svojo avtoriteto želele zavreti te procese ter ohraniti nekakšen status quo, ki naj bi zagotovil navidezen mir.

Avtor v teoretičnem delu posreduje kratak presek procesov integracije in dezintegracije v povojni Evropi. EU, NATO in OVSE so primeri uspešne integracije. Jugoslovanski ne Kominformu je prvi korak k dezintegraciji socialističnega bloka in je posledično vplival tudi na notranje procese v nekdanji skupni državi, ki so se končali z njenim razpadom. Socialistični "lager" se je leta 1991. razletel in v evropskih socialističnih državah so komunistični režimi propadli. Tudi na Zahodu smo bili priče različnim avtonomističnim zahtevam (Severna Irska, Baskija, Katalonija, Korzika, Bavarska), regionalnemu sodelovanju in pobudam. Vsekakor v post blokovski Evropi naraščajo integracijski procesi, čeprav se ne bi moglo reči, da so dezintegracije povsem končane. Doslej je razpad dvostranskega blokovega sistema pripeljal do razpada treh multietničnih držav v vzhodni Evropi in do oblikovanja novih majhnih držav. Dezintegracijski procesi so zajeli Srednjo in Vzhodno Evropo ter nekdanjo Sovjetsko zvezo ter prizadeli 25 do 30 držav s 150 do 200 milijoni prebivalcev.

Jazbec daje poglobljeno analizo evropskih integracijskih procesov (zgodovina, sodobni trendi, prihodnost), spremenjene vloge nacionalne države, pa tudi velikih sprememb v mednarodni skupnosti, ki so posledica tako povečanja števila nacionalnih držav, vse večje vloge mednarodnih organizacij, mednarodnega reševanja nekaterih vprašanj (npr. boj proti mednarodnemu kriminalu, zaščita človekovih pravic, varstvo okolja) kot tudi naraščajočega vpliva globalizacije. Sodobne države ne morejo ignorirati pravil mednarodnega obnašanja, pač pa se jim morajo prilagoditi. Za postmoderne države tradicionalna suverenost tako ni več središčna vrednota, temveč to postajajo pravila mednarodnega obnašanja, ki temeljijo na mednarodni jurisdikciji in sprejemanju notranjega nadzora glede izvrševanja sprejetih obveznosti. Seveda država še vedno ostaja nenadomestljiv in nujen

dejavnik mednarodnih odnosov ter zaščitnik nacionalnih interesov. Vendar nanjo hkrati vplivajo globalni in regionalni procesi integracije.

Raziskava skuša ponuditi definicijo novih majhnih držav. Usmerjena je na ugotavljanje povezanosti med velikostjo države in njeno sposobnostjo oblikovanja učinkovite diplomatske službe. Med majhne države prištevajo tiste, ki imajo od 1,5 do 15 milijonov prebivalcev in ozemlje med 10.000 do 100.000 km². Pomemben kazalec je tudi DBP na prebivalca. V Evropi so nove majhne države ali "secesionistične", to je tiste, ki so se odvojile od nekdanjih "imperijev", in pa "ostale", ki zajemajo nekdanje centralne regije bivših skupnih držav. "Secesionistične države" nimajo niti izkušene politične elite niti primerne upravne in druge infrastrukture, medtem ko države, ki so nastale iz nekdanjih centralnih regij to imajo. Proučuje tudi prednosti in pomanjkljivosti majhnih držav, pri čemer meni, da je največja težava novih malih držav "omejenost virov na vseh področjih", zlasti pomanjkanje kadrov, kar pomembno vpliva na organiziranje njihovih diplomatskih služb ter usmeritev.

Male države so dokaj aktivne v mednarodnih organizacijah, posebno v OZN, ki je za njih pomembno torišče političnega in praktičnega mednarodnega delovanja. Med novimi evropskimi majhnimi državami je zlasti opazno zanimanje za članstvo v EU in NATO. Posebna pozornost je posvečena varnostnim vprašanjem majhnih držav. Analizirane so različne variante (NATO oz. Partnerstvo za mir, OVSE, EU, WEU), da bi se ugotovilo, kako na teoretični ravni ni enostavne in jasne rešitve varnostne dileme, medtem ko praktično med evropskimi državami ni nobene želje za vojaško konfrontacijo, kar vpliva na spremenjeno dožemanje varnosti.

Del razprave je posvečen tudi izvolitvi Slovenije kot nove majhne države v Varnostni svet in posledičnem povečanju zunanje vidnosti naše države, kot tudi povečanju bremen za diplomacijo. Analizira dobre in slabe strani take izvolitve. Ta del razprave se konča z ugotovitvijo, da na prehodu v tretje tisočletje diplomacija, ki se

seveda spreminja, ostaja nezamenljiv instrument za uresničevanje zunanje politike novih majhnih držav in njihovo vključevanje v mednarodno skupnost.

V drugem delu z naslovom: "Nekatere sociološke značilnosti in omejitve diplomacij novih majhnih držav" avtor proučuje diplomacijo kot klasični atribut države. Govori o funkcionalni medodvisnosti držav in diplomacije ter vsebinskih spremembah, ki jih diplomacija doživlja. Število držav se je povečalo za trikrat, multilateralna diplomacija postaja vse pomembnejša, mednarodne konference in mednarodne organizacije urejajo različna mednarodna vprašanja, uveljavljajo se novi dodatni načini mednarodnega občenja (na primer: parlamentarna diplomacija, osebna diplomacija, diplomacija na vrhu itd), uvajajo se nove vsebine (gospodarska, vojaška, kulturna, znanstvena diplomacija). Razvoj transporta in komunikacijske tehnologije je povzročil bistvene spremembe diplomatskih metod in ima za posledico tako boljšo komunikacijo med zunanjimi ministrstvi in njihovimi misijami, kot tudi povečanje stikov ne samo med državami in vladami, temveč tudi med nevladnimi inštitucijami in posamezniki.

Dokaj izvirno je analiziranje socioloških vidikov oblikovanja diplomacij novih malih držav. Avtor našteje pet skupin, iz katerih so te države formirale svoje diplomatske službe. To so uslužbenci, ki so delali v diplomaciji bivših multietničnih držav, zaposleni v prejšnji republiški upravi, ki so se bavili z mednarodnimi zadevami, novo zaposleni v diplomaciji novih držav, emigranti in reaktivirani diplomati. Vsaka od teh skupin se deli na podskupine. Ne glede na notranja trenja in pomisleke je skupina tistih, ki so delali v diplomaciji bivših skupnih držav ter imajo odtod mednarodne izkušnje in poznanstva za začetek najbolj uporabna. Predstavlja osnovni nukleus diplomacije novih malih držav. Slovenija je ob osamosvojitvi imela 60 takšnih diplomatov (balske države skoraj nobenega). Sloveniji je tudi pomagalo, ker je republika, zlasti po letu 1974, imela delne mednarodne stike in je temu primerno oblikovala svojo republiško upravo, ki je po osamosvojitvi prerasla v nekakšen zametek diplomatske službe

(štela je okoli 50 zaposlenih). Postopno pa so novinci postali najštevilnejša skupina. Emigrantov v slovenski diplomaciji skoraj ni bilo, medtem ko jih je nekaj bilo v baltskih državah. Reaktiviranih diplomatov je bilo le nekaj. Avtor skuša opredeliti dolgoročne perspektive vsake od teh skupin in sklepa, da je skupina t.i. novincev dolgoročno najbolj perspektivna, saj je najštevilnejša ter si sčasoma lahko pridobi potrebna znanja in praktične izkušnje.

Zanimivo je razmišljanje o angažiranju različnih profilov kadrov v diplomaciji. Brez politikov ne gre, toda preveliko število političnih kadrov ima negativne posledice na aktivnost diplomacije in njeno profesionalnost. Avtor navaja misel dr. Rupla, da je "nesprejemljivo uvajanje strankarskih kriterijev za rekrutiranje državne administracije, saj vodi k zmanjševanju profesionalnosti, patroniziranju in korupciji". V prvi fazi oblikovanja diplomatskih služb bi bili za dolgoročneje rešitve zaželeni zlasti univerzitetni učitelji. Poznajo mednarodno problematiko in imajo mednarodne stike, vendar je njihovo število omejeno. Isto velja tudi glede angažiranja gospodarstvenikov. Majhen je tudi dotok iz kroga kulturnikov, novinarjev in z drugih področij. Relativno čvrste diplomatske službe bodo najbrž oblikovane v 10 do 20 letih in to z bazo kariernih diplomatov. Vloga politikov bo majhna, pač pa bo večji dotok iz gospodarstva, kulture, medijev in drugih področij. Profesionalna diplomacija je v vsaki državi "inštitucija, ki zagotavlja enotno, poklicno in tehnično primerno usposobljeno organizacijo vsklajeno z mednarodnim pravom".

Avtor govori tudi o posledicah omejenih kadrovskih virov, ki vodi v nenormalno kadrovsko strukturo, pomanjkanje usposobljenega strokovnega osebja, prodor nestrokovnjakov, prevelik delež politikov, neustrezno šolsko izobrazbo zaposlenih, stalno fluktuacijo, zmanjšanje možnosti izbire, ekstenzivno zunanje zaposlovanje. Vendar je na primer Slovenija uspela oblikovati diplomatsko službo ki šteje 450 zaposlenih (1998), Estonija npr. 480, Latvija 500 in Litvanija 580. Nove male države imajo tudi omejena finančna sredstva za tehnično opremo, članarine mednarodnim organiza-

cijam ipd. V teh diplomacijah je veliko mladih (v Sloveniji je na primer polovica mlajša od 40 let), močna je tudi feminizacija (v Sloveniji čez 50% zaposlenih), čeprav diplomatke redkoasedajo višje položaje. Čim prej bo treba začeti urejati tudi položaj tki diplomatskih parov med zaposlenimi, ki postaja vedno večji problem.

Nujno je tudi intenzivno strokovno izobraževanje novih diplomatov, saj je treba čimprej zapolniti pomanjkanje izkušenj - tako praktičnih kot teoretičnih. Smiselno je prakticirati obe vrsti tega dopolnilnega izobraževanja: tisto v okviru zunanjih ministrstev, ki se izvaja ob pomoči relevantnih akademskih institucij kot tudi šolanje v tujini. V svetu je veliko šol, ki usposablajo mlade diplomate. V Sloveniji je bila Diplomatska akademija ustanovljena leta 1996.

V tretjem delu, ki nosi naslov: "Izzivi in problemi ustvarjanja diplomatske organizacije novih majhnih držav" je raziskovalna pozornost namenjena proučevanju diplomacije kot organizacije. Zato je v ospredju analiziranje sestavnih delov diplomatske organizacije (ministrstva za zunanje zadeve in mreže diplomatskih in konzularnih predstavništev) ter odnosov med njimi. Posebna pozornost je namenjena organizaciji zunanjih ministrstev (pristop, pravila, praksa) in analizi posameznih nivojev ter sestavi diplomatskih in konzularnih predstavništev oziroma kriterijem za vzpostavitev mreže teh predstavništev.

Tako je zunanje ministrstvo del državnega aparata, ki mu je zaupano izvajanje zunanje politike. V bistvu se vsa zunanja ministrstva ukvarjajo s podobnimi vprašanji: politične zadeve (dvostranski odnosi), Združeni narodi in mednarodne organizacije (multilateralne), mednarodni sporazumi in pravne zadeve, protokol, trgovinski in ekonomski odnosi, kulturni odnosi, konzularne zadeve itd. Navedenih je pet vertikalnih ravni organizacije. Na vrhu je minister s svojim kabinetom in najožjimi sodelavci, ki odloča o najpomembnejših stvareh ter koordinira in usmerja zunanjepolitične dejavnosti. Druga raven so ministri namestniki in pomočniki, državni sekretarji ali podsekretarji, generalni sekretar, ki funkcionalno, organizacijsko in operativno vodi ministrstvo, odlo-

čajo, koordinirajo in selekcionirajo. Nadzorujejo izvrševanje odločitev, seznanjajo ministra z najbolj pomembnimi dognanji in pogledi, dajejo predloge, sodelujejo v sprejemanju odločitev. Tretja raven so vodje sektorjev zunanjega ministrstva. To je organizacijsko najbolj pomembna in zahtevna raven, saj pripravlja večino najbolj pomembnih dejavnosti ministrstva in skrbi za njihovo uresničevanje. Četrta raven je zadolžena za koordinacijo predlogov in izvajanje zunanje politike. Sem spadajo vodje oddelkov. Peto raven pa predstavljajo t.i. desk officerji, ki spremljajo posamezne države, pripravljajo gradiva in skrbijo za izvedbo konkretnih korakov. Minister lahko posamezne funkcionarje zadolži za spremljanje posameznih vprašanj, imenuje skupine za posebne naloge ipd. Pomembno je, da so pravila hierarhije vedno jasno postavljena.

Glede diplomatskih in konzularnih predstavništev proučuje avtor kriterije za postavitve njihovih mreže, analizira sestavo (vedno več je t.i. diplomatov specialistov, ki prihajajo iz drugih ministerstev in ne iz MZZ) in velikost (velike, srednje in majhne misije). Nove majhne države so razpete med jasnimi zunanje-političnimi prioritetami, ki zahtevajo večje število predstavništev in izredno omejenimi sredstvi, zlasti majhnim številom kadrov. Primerja število in sestavo zaposlenih v misijah Slovenije, Estonije, Litve in Latvije v Washingtonu, na Dunaju in v Stokholmu in ugotavlja razlike ter podobnosti. Predstavlja model sestave diplomatskih in konzularnih predstavništev in model kriterijev za vzpostavitev predstavniške mreže. Meni, da je za nove majhne države 50 misij najbrže zgornja meja, kar zahteva nujen razmislek, kako to omejitev ublažiti z nerezidenčnimi akreditacijami, boljšim izkoriščanjem mednarodnih konferenc za stike z drugimi državami in z večjim naslanjanjem na častne konzulate.

V zaključnem delu (Diplomacije novih majhnih držav in izzivi globalizacije) so povzeta osnovna teoretična proučevanja in empirične ugotovitve tega zanimivega dela. Dodatno je opozorjeno na položaj novih majhnih držav in njihovih diplomacij v spreminjajočih se globalnih tokovih, ki so obele-

ženi predvsem z nadaljevanjem integracijskih procesov. Globalizacija ima nedvomno tri vrste posledic za funkcioniranje diplomatske organizacije, ki bi jih morale nove majhne države vsekakor upoštevati. To so: spremembe v metodah dela; nove, dodatne teme, s katerimi naj bi se ukvarjala diplomacija, in spremembe v načinih predstavljanja. Povečal se je dostop do informacij in njihova ažurnost, zato morajo misije posvečati veliko večjo pozornost njihovemu pojasnjevanju, komentiranju ter ocenjevanju posledic kakšnega dogodka. Diplomacije morajo spremljati vprašanja, ki zadevajo globalno skupnost. Mnoga se lahko rešujejo samo globalno, zato je potrebno globalno razmišljanje, globalni pristop. Vsaka država lahko individualno prispeva k odločanju na globalni ravni. Sploh je v sodobni diplomaciji povečan pomen multilateralizma, čeprav ta ni zamenjal tradicionalnega bilateralizma. Navedena je tudi vrsta dilem in izzivov ugotovljenih med proučevanjem navedene teme, kot možen napotek za bodoča raziskovanja (na primer položaj diplomata v globalizacijskih procesih, bodoči razvoj odnosov med skupinami v novih diplomacijah itd). Opozarja tudi na pomen sociologije diplomacije v interdisciplinarnem proučevanju diplomatske teorije in prakse. Zanimiva je tudi teza, da so nove male države s priključitvijo h globalni skupnosti okrepile svojo neodvisnost.

Izid knjige "Diplomacije novih majhnih držav" sovпада z deseto obletnico neodvisnosti Slovenije. Dobili smo zanimivo in izvirno delo o vzpostavljanju diplomacij novih majhnih držav ter spremljajočih težavah, različnih dilemah in rešitvah, kakršno smo že dolgo potrebovali.

Miro HAČEK

Stane Vlaj
Lokalna samouprava s poudarkom na načelu subsidiarnosti

Visoka upravna šola, Ljubljana 2001

Dr. Stane Vlaj je v zadnjih letih eden vodilnih, pa tudi najproduktivnejših slovenskih

strokovnjakov s področja lokalne samouprave, saj je avtor številnih domačih in tujih člankov. Leta 1998 je v svoji priznani knjigi "Lokalna samouprava - občine in pokrajine" podal celovit in obširen zapis razvojnih, primerjalnih ter drugih vidikov lokalne samouprave v Sloveniji. Avtor je razvoj lokalne samouprave spremljal že v 70. in 80. letih, reformo slovenske lokalne samouprave pa je spremljal kot eden najpomembnejših funkcionarjev in službi za lokalno samoupravo, ki jo je nekaj časa tudi vodil. Ta položaj mu je omogočil unikatno seznanitev s primerjalnimi vidiki razvoja lokalne samouprave znotraj Sveta Evrope, postal pa je tudi izrazit zagovornik dokumentov Sveta Evrope, s katerimi želi ta pospešiti razvoj lokalne samouprave po Evropi, še zlasti pa v nekdanjih socialističnih državah. V zadnjih nekaj letih - od njegovega odhoda iz Službe vlade za lokalno samoupravo na Visoko upravno šolo, na kateri vodi Inštitut za lokalno samoupravo - pa so njegova dela pridobila tudi na teoretični širini in znanstveni kritičnosti.

S tega vidika pomeni novo delo "Lokalna samouprava s poudarkom na načelu subsidiarnosti", ki temelji (tudi) na avtorjevi doktorski disertaciji iz leta 2000, zlasti nadaljevanje in poglobitev del s področja lokalne samouprave. Avtorji s področja lokalne samouprave so se doslej ukvarjali zlasti z reformo lokalne samouprave, njenimi posledicami in posameznimi vidiki sistema lokalne samouprave, medtem ko so bila načela, na temelju katerih je zasnovan evropski koncept lokalne samouprave, močno podcenjena. Eno teh načel, načelo subsidiarnosti, je osnovna nit pričujočega znanstvenega dela. Načelo subsidiarnosti je ključno načelo za razumevanje vloge lokalne samouprave v sodobnih demokracijah. Gre namreč za osnoven način razmišljanja in temeljno merilo presojanja lokalne samouprave v določeni državi. Avtor si je namreč zadal nalogo reevaluacije celotne reforme slovenske lokalne samouprave ravno z vidika omenjenega načela in prišel do nekaterih presenetljivih spoznanj. Nekateri vidiki reforme lokalne samouprave - katere eden ključnih akterjev je bil tudi avtor sam - so se namreč z gledišča načela subsidiarnosti

pokazali kot bistveno odstopanje od splošno priznanih evropskih standardov. Ob pogledu skozi načelo subsidiarnosti, ki ga avtor pojmuje kot osnovno merilo kritičnega razmišljanja o sodobni lokalni samoupravi, se je v slovenski reformi lokalne samouprave pokazala njena nedorečenost in nepopolnost; pokazal se je bistveno večji razkorak med doseženim in zadanim, kot ga je avtor sam pričakoval. Avtorjev dosleden metodološki pristop, tlakovan z načelom subsidiarnosti, v nenavadni igri usode razkrije smiselnost in strokovno-politično globino posameznih potez, storjenih v projektu reforme lokalne samouprave. S tega vidika je najnovejše delo s področja lokalne samouprave nedvomno originalen in svež pristop in predstavlja samostojen znanstveni prispevek k obravnavi problematike lokalne samouprave.

Avtor je skušal svoje delo zastaviti izrazito večplastno, problemsko in kritično hkrati. Delo temelji na pravnih in ustavnopravnih razsežnostih sistema lokalne samouprave. Avtor se je sicer trudil, da bi apriori ne izključil tudi drugih, nič manj pomembnih, a pogosto še veliko bolj zapostavljenih razsežnosti, kot so na primer politološke in sociološke. To mu ni uspelo, vprašanje pa je, ali je v enem samem znanstvenem delu sploh mogoče in hkrati smiselno združiti toliko različnih razsežnosti in pogledov na lokalno samoupravo, ne da bi pri tem izgubili rdečo nit in bralčevo pozornost.

Osrednji del znanstvenega dela je posvečen reformi lokalne samouprave v Republiki Sloveniji ter kritično ocenjen z gledišča načela subsidiarnosti. Pri tem se avtor - kot se nenazadnje od strokovnjaka s področja lokalne samouprave sme pričakovati - ne osredotoča zgolj za nekatere elemente lokalne samouprave, ki so mogoče bolj "popularni", ampak enakovredno obravnava vseh pet elementov, seveda z vidika reforme lokalne samouprave. Problematika širše ravni lokalne samouprave je obravnavana v ločenem poglavju, kar je z vidika ločenosti slovenske in evropske prakse na tem področju smiselni korak, za katerega lahko upamo, da bo prispeval h korakom, ki bodo omogočili čimprejšnjo uvedbo drugega nivoja lokalne samouprave tudi v

Sloveniji. Gre za področje, na katerem se je v Sloveniji v zadnjem letu v relativno zaprtem znanstvenem krogu sicer odprla razprava, a je še vedno izrazito zanemarjeno in nedotaknjeno in na katerem je kritični pristop z vidika načela subsidiarnosti še toliko bolj koristen.

Kljub vsemu doslej zapisanemu menim, da je srčika znanstvenega dela sklepni del, v katerem so podane kritične ugotovitve dejanskega stanja nadgrajene z avtorjevim mnenjem o prihodnjem razvoju lokalne samouprave v Sloveniji ter celo mrežo predlogov nadaljnjih smeri razvoja slovenske lokalne samouprave. S sklepnim delom knjige dobi presoja celotne reforme lokalne samouprave z vidika načela subsidiarnosti, katerega bistvo je, da daje prednost lokalnemu nivoju pred državnim, logično zaokroži-tev.

Delo dr. Staneta Vlaja "Lokalna samouprava s poudarkom na načelu subsidiarnosti" je uspela znanstvena razprava tako o lokalni samoupravi na splošno, kot tudi o sami reformi lokalne samouprave, katere pomanjkljivosti in slepe ulice odkriva s pomočjo specifičnega vidika načela subsidiarnosti, kar je avtorju tudi omogočilo, da ni ostal zgolj pri kritikah in slabostih reforme, temveč je ponudil tudi konkretne predloge in ideje za nadaljnjo pot slovenskega sistema lokalne samouprave. Tako recenzirano delo ni samo kakovosten pripomoček za študente družboslovnih fakultet, temveč tudi delo, ki ga vsi, ki se kakorkoli - teoretično raziskovalno ali praktično - ukvarjamo z lokalno samoupravo v Republiki Sloveniji, enostavno ne moremo in tudi ne smemo prezreti.

Blaž LENARČIČ

Slavko Kurdija

Družbene identitete in pomen potrošnje
(Potrošnja kot produkcija)

Znanstvena knjižnica FVD 2000, 168 str.

Devetdeseta leta prejšnjega stoletja so minila v znamenju dveh procesov, globalizacije in individualizacije. Ena izmed posledic

teh dveh procesov je prav gotovo upadanje pomena velikih zgodb, ki so prevladovala do tedaj. Z velikimi zgodbami mislimo predvsem na ideologije, velike nacionalne države, religije, narode... Poleg velikih zgodb pa so se začeli radikalno spreminjati tudi sistemi, ki delujejo med posamezniki in družbo, in so še vedno aktualen problem, s katerim se srečujejo posamezniki v vsakdanjem življenju. Taki sistemi so na primer zaposlovanje, družina, javni in zasebni prostor, produkcija...

Vsi ti procesi modernizacije povzročajo probleme družbene identitete, kajti posamezniki nepripravljeni naletijo na novosti, pri katerih se ne počutijo več suvereni in zaradi tega morajo začeti na novo postavljati svojo identiteto.

Ko govorimo o modernizaciji pa nikakor ne moremo mimo potrošništva, kajti ravno potrošništvo se kaže kot njen vzrok in posledica. Za sodobno potrošnjo je namreč značilno, da uveljavlja specifične, simbolno kulturne determinante družbene pripadnosti oziroma družbenega razlikovanja. Potrošnja v smislu čiste uporabniške utilitaristične oblike v realnosti nikakor ne obstaja, obstaja pa kot kulturna praksa tako, da nima opravka z materialnim ali predmetnim, temveč z esenco simbolnega. To dejstvo pa pomeni, da lahko ravno z obravnavo potrošništva verjetno najlažje opredelimo nekatere značilnosti modernih družb, kar je v svoji knjigi z naslovom Družbene identitete in pomen potrošnje tudi naredil Slavko Kurdija.

Uvodoma avtor nakaže smer razprave, ki vodi tja, kjer velja nematerialno kot simbolno kulturna dimenzija in jo večina sodobnega družboslovja prepozna kot pomembno merilo oblikovanja družbenih identitet. V tem smislu, kot merilo družbenega razlikovanja za izhodišče razprave avtor vzame poklic in ekonomske temelje ter se opre na osrednji pojem, ki označuje razlikovanje, in neenakost v sociologiji, to je pojem diferenciacije.

Če je diferenciacija eno izmed meril družbenega razvoja, je po avtorjevem mnenju za Webera to merilo racionalizacija, in sicer kot kalkulabilno, neosebno, profitabilno ravnanje. Drugače pa racionalizacija pomeni tudi

to, da družbene razmere ustvarjajo posameznike, ki oportuno prisegajo na materialno dobrobit in ekonomski uspeh, tako da po avtorjevem mnenju takšen tip subjektivnosti pooseblja subjekt protestantske etike, ki izhaja iz Webrove klasike Protestantska etika in duh kapitalizma.

Vzporedno z družbenim napredkom se pojavi demistifikacija in ponovna (posvetna) interpretacija prej religiozno interpretiranega sveta, namreč, oblikuje se odnos do sveta, opredeljenega z vednostjo in poznavanjem sveta. Tako, da je sedaj nova racionalnost razumljena kot instrumentalna racionalnost.

V nadaljevanje razprave avtor vpelje pojem statusa, ki se ga danes po njegovem mnenju opredeljuje kot stanje stvari neke posameznikove objektivnosti oziroma zamejenost njegovih življenjskih možnosti. Torej je status potemtakem skupnost enake zavesti ali skupne kulture, kot določena potrošniška kategorija oz. kategorija življenjskega stila kot skupka kulturnih praks.

Avtorjevo razmišljanje se nadaljuje z individualizacijo identitet, kajti spremembe, ki so močno zaznamovale sodobne družbe v drugi polovici dvajsetega stoletja, so tudi v temelju spremenile način vzposavljanja družbenih identitet. Tok teh sprememb in uveljavitev nove družbenosti po avtorjevem mnenju označuje pojem postmoderne, ki jo opredeli kot visoko moderno oz. razvito moderno. Nato s pomočjo Becka, Jamesona in Harveya predstavi značilnosti tega obdobja.

Materialna in nematerialna produkcija sta postali množični. Značilnost postmodernosti pa je prav v soobstoju množičnosti na eni ter povečanju diferenciacije in individualizacije na drugi strani. To pa po avtorjevem mnenju v družbenem kontekstu omogoča soobstoj med seboj zelo različnih si kulturno-identitetnih praks, ki povzročajo razvoj množične kulture, ki ji sledi delitev na množično potrošniško kulturo in nekomercialno elitno visoko kulturo.

Pojav, s katerim se je družba srečala v procesu modernizacije, je bil tudi že uvodoma omenjeni pojav individualizacije. Avtor se tukaj opre na Becka, ki pravi, da povečana diferenciacija v individualnih življenjskih zgodbah močno zaznamuje pomen posa-

meznikovih odločitev, ki določajo njegovo biografijo. Skratka vzpostavljajo se razmere, v katerih je posamezniku prepuščeno, da v večji meri in odgovorneje vpliva na svojo družbeno usodo. Tako okoliščine, ki določajo posameznikovo identiteto (kot socialno usodo), niso več tradicionalizem, objektivna vezanost na neposredno družbeno okolje ali pa socialni izvor posameznika. Nasprotno, posameznikova socialna usoda je v veliki meri posledica načrtnih izbire, ki usmerja njegovo delovanje v skladu z njegovimi predstavami, željami in potrebami tako, da z razvrščanjem preferenčnih kriterijev on sam ustvarja svojo lastno mrežo in določa svoje komunikacijsko okolje, skratka oblikuje svojo lastno identiteto.

Iz tega je tudi razvidno, da individualizacija ni zgolj individualno afirmativni proces, ampak odpira tudi pasti posameznikove močno povečane odgovornosti. Avtor tudi razmišlja o moči sociosimbolnih identitet. Izhodišče tega razmišljanja mu predstavlja vloga raziskovanja življenjskega stila, saj naj bi širše razumljen življenjski stil poleg individualnosti, samozavedanja in samoizražanja izražal tudi tisto, kar imenujemo potreba ali želja. Tako razumevanje življenjskega stila pa zajema tako ekonomska kot kulturna ravnanja, kar predstavlja zgodbo družbene identitete.

Nato nas avtor seznani s konceptom habitusa, za katerega pravi, da je splošnejša oznaka posameznikovih dispozicij, ki vplivajo na njegovo družbeno ravnanje. Povzame tudi eno izmed pomembnejših ugotovitev Bourdieujevega referenčnega dela *Distinction* (1992), in sicer, da se sodobne oblike razrednosti vzpostavljajo skozi razmerje ekonomskega, kulturnega, socialnega in simbolnega kapitala. Poudari pa, da Bourdieu v splošnem te različne vrste kapitalov razdeli na ekonomski in kulturni kapital, ki sta skupaj z vrstami habitusov podlaga za oblikovanje družbenih razredov.

Oblike družbenega razlikovanja se danes kažejo predvsem na ravni potrošnje kot specifične oblike kulture, v tem smislu se tudi potrošniška diferenciacija kaže kot kulturna diferenciacija. Tako kot posameznikova identiteta se tudi identiteta družbenih skupin še posebej jasno oblikuje z redom

potrošnje in to tako, da se z izbiro dobrin in njihovo potrošnjo vse bolj določa končna identiteta sodobnega družbenega subjekta. ?... potrošništvo v post- tradicionalnih družbah ne temelji na potrošnji predmeta kot predmeta z atributi, ki poteši realno potrebo, temveč predmeta, ki se kaže kot znak? (str. 60).

Avtor bralcu pojasni opredelitev potrošnje kot ekonomije znaka na dveh nivojih. In sicer, temeljni nivo označuje razliko med potrebo in željo, kjer je pa po njegovem mnenju potrebno poudariti, da potreba in želja ne pogojujeta neposredno druga druge, marveč, da se gibljeta na različnih ravneh, saj je zadovoljevanje potrebe v prvi vrsti odvisno od želje. To pomeni, da je v osnovi potrebe želja, ki se izraža z označevalcem, ta je pa medij, katerega artikulacija je odvisna od želje. Drugi nivo pa je posredovanje učinka označevalca, namreč izkaže se, da je preferenca do konkretnega objekta izrednega pomena, če v izhodišče postavimo to, da prek socialno pripoznanih meril okusa vzpostavljamo identiteto oz. pripadnost. Avtor na podlagi tega zaključi, da potrošnja ne temelji na potrošnji realnih objektov, marveč na izbiri znaka.

V sociologiji je potrošništvo v zadnjih letih postalo priljubljena tema, in tako se tudi avtor v drugem delu knjige posveti sociologiji potrošnje. Verjetno bi že s samo analizo potrošništva lahko opisali temeljne značilnosti in dinamiko modernih družb, če pa razkrivamo še elemente sodobnega potrošništva, lahko odkrijemo prenekatero resnico sodobnih družb.

Razpravo o družbenih razsežnostih potrošnje avtor začne s predstavitvijo dveh postopkov statusnega samoprikazovanja, in sicer razkazovalnega brezdelja, ki označuje možnost določene družbene skupine, da svoj čas trati v brezdelju, lagodju, kar samo po sebi označuje oziroma dokazuje moč in bogastvo in razkazovalne potrošnje, saj je tako kot neproduktivna raba časa tudi neproduktivna raba dobrin podoben statusni označevalec.

Kdor trdi, da se o okusih ne razpravlja, se moti, kajti avtor nam s pomočjo dialektike mode in družbenih identitet, Mc Crackenovim konceptom patine,

Bourdieujevim konceptom okusa kot ?match -makerja? in antropologijo ust dokaže, da se o okusih še kako razpravlja. Okus namreč združuje predmete in ljudi, ki sodijo skupaj, gre za družbeno funkcijo okusa, da pripadnikom določenega kroga posreduje afirmativne informacije, ki utrjujejo pripadnost in obstoječa identiteta izhodišča, ki izhajajo iz okusa.

Individualna razsežnost potrošnje se kaže v potrošnji kot produkciji smisla, individualizaciji potrošnje in modernem hedonizmu. Ena najpomembnejših stvari, ki označuje novo dobo potrošnje, pa je po avtorjevem mnenju želja, saj subjekt potrošnje ne potrebuje več dobrin, ampak si jih le želi. Uresničitev te želje pa mu predstavlja užitek, vendar ne za dolgo.

Na koncu avtor opozori, da dosedanja pristopi k sociološkemu razumevanju potrošništva še vedno ne ponujajo neke obče teorije, ki bi v diskurzivnem smislu skušala celostno pojasniti fenomen potrošnje ali razmerje med potrošnjo in potrošniško identiteto.

Potrošnja se po avtorjevem mnenju kaže kot oblika dela na objektu potrošnje. Saj je delo, ki ga potrošnik opravi, podobno delu, ki ga opravi človek v naravi z namenom prilastiti si del narave. Tako da potrošnik s posredovanjem na blagu opravi specifično obliko dela, ki je čisto dejanje kulture. Potrošnikov izbrani cilj je po avtorjevem mnenju povezati samega sebe v posebno sociosimbolno mrežo, ki ji lahko rečemo identiteta. Potrošnja je postala nekakšno nasprotje svoje pomenske opredelitve, postala je namreč produkcija posameznikove identitete.

Maria Todorova

Imaginarij Balkana

(Prevod dela *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Inc. 1997)

Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana.

Predgovor Svetlana Slapšak; spremna beseda Peter Vodopivec (401 strani), ISBN 961-90754-4-7

Maria Todorova nam s knjigo *Imaginarij Balkana* ponuja tretje branje načina, kako se sodobna humanistična vednost o Drugem po izčrpanju ideoloških matric t.i. znanosti, s katero ga skušamo interpretirati, na koncu pokaže kot zapoznела vednost o nas samih. Že od nekdaj so ljudje in ljudstva svojo lastno identiteto iskali in opredeljevali prek Drugega. Da identitete brez razlike ne moremo misliti, je bilo jasno, še preden je Hegel to napravil za logično. Manj pa je logično, čeprav pa toliko bolj univerzalno, dejstvo, da je vsa človekova zgodovina svojo osebno, socialno in nacionalno identiteto vzpostavljala prek idej o superiornosti do nam različnih, Drugih, čeprav razlika sama sploh ne implicira nikakršnih vrednostnih sodb.

Leta 1962 je Claude Levi-Strauss v *Divji misli* (prim. 1966) pokazal, da so pojmi kot npr. primitivna drub ali primitivna mentaliteta, sicer pojmi železnega repertoarja socialne antropologije, zgolj ideološke konstrukcije zgodnjih evolucionistov, načini, kako razumeti drugačnost, ne pa neke objektivne, v empirični realnosti dane kategorije. S tem je eksplicitno povedal, da je primitivna mentaliteta izmislek antropologov, antropološki interpretativni princip in ne predmet. Implicitna ideja *Divje misli* pa je še bolj daljnosežna in kaže na neko odločilno epistemološko pregrado, ki je kljub vratolomni menjavi paradigem v zadnjih 40 letih komaj malo odkrušena; kaže namreč na to, da novega diskurza o stvarih ne gre graditi na pojmi in kategorijah, ki so produkt starih.

Nato je leta 1978 krščanski Arabec, ameriško palestinski profesor primerjalne književnosti Edward W. Said (prim. 1996) izdal delo *Orientalizem*, ki je sprožilo velik

postmodernistični val kritik zahodnjaške antropologije. *Orientalizem* je ime za skuppek zahodnjaških idej, predsodkov in pogledov na Orient, pa tudi naukov in akademskih študij o Orientu. *Orientalizem* je miselni sistem in zgolj posledično zgodovinska, geografska in kulturna entiteta: "Orient ni kar kakšna negibna naravna danost. Ni tako, da bi kar kratko malo obstajal, kakor tudi Zahod kratko malo ne obstaja. Resno moramo vzeti pomembno Vicovo dognanje, da delajo zgodovino ljudje in da poznajo tisto, kar so sami naredili, to dognanje pa moramo razširiti na zemljepis ... predeli, regije, geografski sektorji, kakršna sta 'Orient' in 'Zahod', so človeške tvorbe. Tako kot Zahod je tudi Orient ideja s svojo zgodovino in tradicijo misli, podob in besednjaka, iz katere izhaja njena realnost in navzočnost na Zahodu in za Zahod. Ti dve geografski entiteti podpirata in delno zrcalita druga drugo" (Ibid.: 16). *Orientalizem* je potemtakem zahodna projekcija Orienta, ki je Zahodu pomagala utrditi svojo podobo prek razširjanja podobe Vzhoda kot ahistorične danosti z 'orientalnimi' lastnostmi in značilnostmi, od posebne 'vzhodnjaške čutnosti', počasnosti in nagnjenosti k despotizmu, do drugih oblik zaostalosti in neenakosti z Zahodom. V tem smislu je *orientalizem* seveda komaj kaj več od politične doktrine, ki pojasnjuje, utemeljuje in opravičuje zahodno ekspanzijo in hegemonijo (prim. Laclau, Mouffe, 1987).

Leta 1997, s knjigo *Marie Todorove* (prim. 2001) se trilogija zahodne anti-zahodnjaškosti strne v *Imaginarij Balkana*. Gre za kronološko urejen pregled preteklih in sodobnih (zahodno) evropskih pogledov na Balkan, ki ga lahko, upošteva je grške korenine evropske civilizacije, mirno posadimo na vmesno področje med Orientom in Okcidentom.

Med *orientalizmom* in *balkanizmom* Todorova povleče kar nekaj paralel, čeprav vztraja predvsem na razlikah, saj po njenem mnenju *balkanizem* ni le podzvrst *orientalizma*. Gre za diskurz, ki se je postopoma izoblikoval v obdobju dveh stoletij in se izkristaliziral v času balkanskih vojn in I. svetovne vojne. Temeljno vodilo ji je pojasniti transformacijo imena gorovja, ki posta-

ne ime polotoka, nato pa še oznaka za povsem določen način vedenja, političnega ravnanja, socialnega druženja, torej za vse nekulturno, zaostalo, nasilno in barbarško. "Kako se je lahko zemljepisno ime prelevilo v eno najmočnejših slabšalnih označb v zgodovini, mednarodnih odnosih, političnih vedah in dandanes v splošnem intelektualnem diskurzu?" (Ibid.: 30). To je zgodba o nedolžnih netočnostih, izvirajočih iz pomanjkljivega zemljepisnega znanja, ki se prenašajo z ustnim izročilom; o zasičenju zemljepisnega imena s političnimi, družbenimi, kulturnimi in ideološkimi prizvoki, ki jih nosi s sabo pejorativna raba besede Balkan; in na koncu o popolni ločitvi označbe od njenega predmeta, ki ji je sledilo ponovno pripisovanje ideološko obremenjene označbe temu območju, zlasti po padcu berlinskega zidu in razpadu Jugoslavije.

Transformaciji gorovja v miselni slog zahodnega načina gospodovanja nad Balkanom Todorova sledi s pomočjo impresivne bibliografije (56 strani!) geografov, zgodovinarjev, pustolovcev, novinarjev, diplomatov, pisateljev, mirovnih posrednikov in politikov. Vsak po svoje, od Karla Maya do Agathe Christie, od Winstona Churchilla do Václava Havela so prispevali k zamrznjeni sliki Balkana, umeščeni v svoje utečene parametre iz časa okoli prve svetovne vojne. Značilnosti Balkana se berejo kot zanimiva vaja iz žaljenja in zmerjanja; nesnaga, neestetskost, nedejavnost, nezanesljivost, sovraštvo do žensk, nagnjenost k spletkarjenju, neiskrenost, preračunljivost, lenoba, vraževernost, apatija, neučinkovitost, razvrat, nesposobnost birokracije, razdrobitev političnega prostora, okrutnost, surovost, neolikanost, nestalnost in nepredvidljivost.

Do I. vojne se je med podobe Balkana še vrinil kakšen romantičen prikaz, ki bi ustrezal ekvivalentnim analogijam Orienta, le da jih je slednji v svoji poti do Zahoda nanizal mnogo več. Leta 1907 se je ameriški pripovednik Artur Douglas Howden Smith odločil, da bo sledil klicu pustolovščine ter se odpravil v "samotne koticke zemlje, kjer moške in žene še vedno živijo romantično življenje" (Ibid.: 40). Pridružil se je madeonski vojaški skupini, ki se je zbrala v

Bolgariji in zapisal: "Za tiste, ki ga še niso obiskali, je Balkan skrivnostno kraljestvo duhov, za tiste, ki ga poznajo, pa postane še skrivnostnejši. Na nek način postaneš del uroka, skrivnosti in čara vsega tega. Nalezeš se navade, da ob jutranji kavi v kavarni počeneš, in ko srečaš moža, ki ga poznaš, vsaj polovico besed, ki jih izgovoriš, zloslutno zašepetaš. Spletke, zarote, skrivnosti, silni pogum in drzna dejanja - stvari, ki so duša prave romantike, so danes duša Balkana" (Ibid.: 41).

Izvirni greh Balkana in jedro stereotipizacije, ki je dandanes celo intelektualna manira, gre iskati v dveh dogodkih. Prvi je umor kralja Aleksandra leta 1903, ki ga Todorova opiše takole: "V letu 1903 je zahodno javno mnenje vzburkalo izredno zoprno nasilno dejanje: v Beogradu so umorili kralja Aleksandra in Drago, njuni trupli pa vrgli skozi okno, kar se je zdelo še prav posebej nagnusno avstro-ogrskim in britanskim rojalistom. The New York Times je pojasnil, da je metanje skozi okno 'rasna značilnost' ki so jo pripisali 'primitivnemu slovansku mu izvoru': 'Tako kot drzni Britanec svojega sovražnika zbije na tla s pestjo, južni Francoz svojega nasprotnika spravi na tla s prefinjeno in spretno brco, kot Italijan seže po nožu in Nemec po priročnem vrčku za pivo, tako Čeh ali Srb pahne sovražnika skozi okno'" (Ibid.: 187).

Dokončno, in videti je skoraj nepovratno, pa je Balkan prišel na slab glas seveda s streli Gavrila Principa. Tudi tistim, ki so po letu 1903 še skušali interpretirati Balkan mimo vse bolj homogenega paketa predsodkov in običajne plehkosti zahodnjaškega evrocen-trizma 19. stoletja, je leto 1914 odpravilo vsako dvoumje. Ameriški pisatelj John Gunther je v svojem takrat zelo priljubljenem delu Znotraj Evrope takole povzel svoje mnenje: "Nevzdržna žalitev za človeško in politično naravo je, da si te bedne in nesrečne male države na Balkanskem polotoku lahko privoščijo spore, ki povzročajo svetovne vojne. Kakih sto petdeset tisoč mladih Američanov je izgubilo življenje zaradi dogodka, ki se je leta 1914 pripetil v blatni in primitivni vasi, Sarajevu. Priskutne in skoraj gnusne zdrahe, komaj razumljive zahodnemu bralcu, odločajo o evropskem

in morda celo svetovnem miru" (Ibid.: 189). Kako šele bi se prosvetljeni zahodnjak zmedel potem, ko bi spoznal, da tovrstne komentarje pristni Balkanec razume kot kompliment! Prava ironija pa se skriva v primerjavi odstavka o 'blatni in primitivni vasi' z današnjimi slavospevi multikulturnemu raju lepega svetovljanskega mesta Sarajevo. Po zahodnjaški logiki je moralo mesto najbrž postati tako čudovito v času surovega vladanja monarhije južnih Slovanov, zlasti pa pod diktaturo jugoslovanskih komunistov, saj je bilo vendar v času zahodno razsvetljenega vladanja Habsburžanov priskutna vas (prim. Ibid.).

Balkan je lahko, sklene svojo analizo Todorova, zaradi svoje geografske neločljivosti od Evrope in obenem zaradi kulturnega statusa Drugega znotraj nje prevzemal številne politične, ideološke in kulturne frustracije, ki so izvirale iz napetosti in nasprotij, neločljivo povezanih s pokrajinami in družbami zunaj Balkana, te pa so jih odrinile prek svojih meja. Balkanizem je sčasoma postal prikladen nadomestek za čustveno razbremenitev, ki jo je ponujal orientalizem, in Zahod olajšal za bremena rasizma, kolonializma, evropocentrizma in krščanske nestrpnosti do islama. Konec koncev je Balkan v Evropi, je bel in večinoma krščanski, zato se je s prelaganjem frustracij nanj moč zvito izogniti običajnim obtožbam o rasnih in verskih predsodkih. Tako kot Vzhod, je bil tudi Balkan primeren, in je še, za odlagališče negativnih značilnosti, ki smo jim nasproti postavili pozitivno in samozadovaljno zrcalno podobo 'evropskega' in 'Zahoda' (prim. Ibid.: 287). Na ta način nam Todorova utre pot do vsaj dveh sklepov. Prvi nas vodi v ugotovitev, da je ne samo Balkan (zahodnjaški) Evropski imaginarij, temveč da velja tudi obratno; da je namreč Evropa sama zgolj učinek ideoloških mehanizmov balkanističnega diskurza; da je balkanizem ne le ideologija meje, temveč je tudi mejaška ideologija; da je torej mit o Evropi del mita o Balkanu (prim. Močnik, 1999 : 139 - 183; prim. tudi Laclau, Mouffe, 1987). Drugi možen način branja Balkanskega teorema pa dobi sila zanimive dimenzije potem, ko ga vpneemo v psihoanalitsko interpretativno matrico in mu (če

so že 'primitivne' družbe nekoč bile označene za nezavedno modernih) podelimo status nezavednega Evrope. Skupnih lastnosti je precej; kot nezavedno je tudi Balkan definitivno neobvladljiv z begom, njegov zakon je princip ugodja, kot nezavedno zahteva konstantne nasprotno investicije, da bi njegovi konflikti ostali latentni, kot nezavedno ne eksistira ampak insistira (tj. spodnika se neki geografski/topološki eksistenci) in nenazadnje - strukturiran je kot neka govorica, govorica Drugega.

Delo Marije Todorove je skupaj s predgovorom Svetlane Slapšak in spremno besedo Petra Vodopivca sine qua non vsem nadaljnjim strokovnim ugotavljanjem o Balkanu.

Aljuš PERTINAC

Anthony Giddens (ur.)

The Global Third Way Debate

Polity Press, Cambridge, 2001, str. 1-431

Tretja pot je skupaj z novo usmeritvijo političnega mišljenja, ki jo zagovarja, izkazala visoko stopnjo kontroverznosti v zelo kratkem času, odkar je vstopila tako v politično kot tudi akademsko areno kot vroča tema.

Vendar pa je po besedah urednika pričujoče delo ravno poizkus orisa tistega, kar se skriva za terminologijo samo. Levo sredinske vlade povsod po svetu namreč poizkušajo vpeljati programe tretje poti. Nekatere uporabljajo izraz tretja pot, druge pač ne. Kljub temu pa tretja pot, kot jo razumejo Giddens in ostali, ni nikoli skrivala "svetovnih" ali "globalnih" ambicij. Od tod tudi naslov knjige.

Delo, ki je pred nami, zajema praktično vse, kar je o tretji poti trenutno vredno objave. Gre za izbor prispevkov oziroma povzkov iz člankov z "vsebino". Takšnih torej, ki si ne postavljajo več vprašanja, ali tretja pot sploh obstaja in ki do tretje poti niso kritični per se. V prvi vrsti gre seveda za anglosaksonske avtorje, ki jim je, posebej britanskim, v teh letih uspelo debatno o tretji poti dodobra sprivatizirati. Da se tretja pot tudi v akademskih krogih dobro prodaja, dokazu-

je vključitev nekaterih avtorjev, ki so do sedaj zanjo komaj našli pohvalno besedo, med prvimi Davida Helda. Tako po piscih kot tudi po tematikah knjiga zagotavlja dovolj dobro geografsko in akademsko pokritost.

Materija knjige je razdeljena na štiri tematske sklope. Prvi nosi naslov Ena ali več tretjih poti, pod kjer se avtorji ukvarjajo predvsem s t.i. robnimi pogoji politik tretje poti. Gre za oris posameznih verzij tretje poti, ki so odvisne od kulturno-zgodovinskih in nacionalnih kontekstov, pozicioniranje tretje poti v političnem prostoru glede na polarizacijo levo-desno ter nenazadnje, za posamezna ključna področja zanimanja za zagovornike tovrstnih politik. Tako spoznamo npr. razlike med tretjo potjo v Nemčiji, kjer kancler Schroeder raje uporablja izraz nova sredina, in na Novi Zelandiji. Zadnji prispevek v tem sklopu, izpod peresa Galstona, pa se ukvarja s petimi realnostmi, ki bodo po njegovem mnenju določale politiko Združenih držav v 21. stoletju. Gre predvsem za zakonitosti nove ekonomije in pravila informacijske družbe, ki zahtevajo vseživljenjsko učenje.

Država blaginje, socialna politika in neenakost so ključne teme drugega sklopa. Praktično povsod je v ospredju reforma države blaginje, v povezavi z bolj ali manj uspešno združitvijo maksimizacije profita z minimizacijo socialnih razlik. To je še posebej pomembno, ker je bila tretja pot tudi v Sloveniji deležna številnih kritik, češ da sloni na konceptu države blaginje, ki pa je povsod v krizi. Avtorji tretje poti se tega prav gotovo zavedajo, zato ravno vprašanjem, kot so rast, redistribucija, socialni kapital, družbena enakost, družinska politika in progresivno obdavčenje namenjajo posebno pozornost. Poučno primerjavo posameznih tipov države blaginje v svojem prispevku ponuja Esping-Andersen. Ne glede na različnost posameznih "nacionalnih" tipov držav blaginje, pa so vsem skupni naslednji poudarki: zdravo makroekonomsko uravnavanje, oblikovanje plač, zaposlovanju prijazna davčna politika, hkratna fleksibilnost in varnost trga dela in novi načini soočanja s socialno izključenostjo in revščino.

V tretjem delu knjige se avtorji posvečajo vladi, demokraciji in ekonomski moči. Rdeča nit je vloga države, ki več ne obdavlja in porablja, ampak vse bolj usmerja, razporeja in nadzoruje. Država ni več izključno odgovorna za razvoj posameznikov ali skupin, temveč jim pri tem samo pomaga. Spremenjena realnost oziroma rizična družba, kot jo pojmuje Ulrich Beck, namreč zahtevata nove odgovore na nova vprašanja. Po mnenju Nyeja, Barberja, Szreterja in ostalih obdobje neoliberalizma v 70. in 80. letih preteklega stoletja ni ponudilo prave alternative. Po koncu blokofske delitve sta tako tradicionalno socialno demokrasko zatekanje pod okrilje vsemogočne države, kot tudi neoliberalno slepo zaupanje v "naravo" trga, prinesla nizko zaupanje javnosti vladam in politiki naploh. Pri tem je posebej pomembno okrepiti vlogo civilne družbe, predvsem na tistih področjih, kjer lahko uspešno zamenja državo (prostovoljni sektor, podjetniška kultura, socialni kapital,...).

Zadnji del knjige se nanaša na globalnost debate o tretji poti. Tako kar zadeva pluralnost obravnavanih tematik (okolje, razvoj, mednarodna ureditev, globalni kapitalizem, globalizacija), kot tudi različnost pogledov (razvijajoči se jug na eni in postkapitalistični sever na drugi strani). Države se v mednarodni skupnosti današnjega časa vse manj ukvarjajo z zunanjimi "sovražniki", vse bolj pa z "nevarnostmi", ki se požvižgajo na nacionalne meje. Onesnaženje, kriminal, migracije na eni strani in kapital ter informacije na drugi, so globalni. Zato je eno ključnih vprašanj vprašanje nacionalne države in njene vloge v 21. stoletju. Prav tako je pomembna vloga mednarodnih organizacij, v prvi vrsti Svetovne banke in Mednarodnega denarnega sklada, pri vprašanjih, kot so promocija gospodarskega razvoja, zaščita revnih po svetu in regulacija svetovnega kapitala.

Globalna debata o tretji poti je torej poskus obširnega in hkrati integriranega povzetka ključnih premis levičarskega političnega mišljenja. V tem pogledu knjiga ničesar ne skriva. Osnovni motiv za politične reforme socialno demokraskih vlad leži v spremembah volilnih preferenc in družbe-

no razrednih struktur. Kolektivne identitete, ki so jih levo sredinske stranke tradicionalno nagovarjale, so vse bolj stvar preteklosti. Rizična družba zahteva aktivirajočo državo, ki se iz regulatorja družbenega življenja vse bolj spreminja v servis za državljane in državljanke. Instrumenti politik se lahko in se morajo spreminjati, poglobitve vrednote socialno demokratske miselnosti pa po mnenju avtorjev ostajajo enake.

Sodelujoči v globalni razpravi o tretji poti v največji možni meri vključujejo vrednote, kot so osebna svoboda, pravičnost in solidarnost ter institucionalne rešitve, kot so parlamentarna demokracija, človekove pravice in podobno. Kritičnega pogleda s skrajnega roba demokratične levice ni moč najti. Kot vse kaže se je leвица odrekla svojim idealom tukaj in zdaj na način, ki ji te ideale pomaga uresničevati postopoma. Nenazadnje tudi eden izmed avtorjev, Bresser-Pereira, ugotavlja, da se tradicionalna leвица drži na oblasti samo še v mednarodno izoliranih državah. Abstraktni, akademski levici pa tako ali tako ni nikoli uspelo priti na oblast.

Anthonyju Giddensu gre torej zasluga, da je na enem mestu zbral dokaze, ki tretjo pot uvrščajo ob bok ostalim političnim gibanjem in pristopom, ki so človeško zgodovino oblikovali po prvi ali po drugi poti in ki so razloženi v akademski literaturi.

UDC: 316.32 : 316.334.62

**Zdravko MLINAR: POWER AND DISTINCTIVENESS IN THE
PROCESS OF GLOCALIZATION****Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 765-785**

The article focuses on some basic theoretical dimensions of changes in the spatial organization of social life and (built) environment in the context of glocalization. Particular attention is paid to: a) changes in terms of autonomy and (dis) empowerment of local units, (sub) local actors and individuals, b) changes in terms of territorial diversity, particularly local (sub-local, individual) distinctiveness. Instead of one-sided focus on autonomy or dependency and on distinctiveness or uniformity, both are being interpreted as the unity of opposites. These changes will be examined from the perspective of relationship between immovable and different rates of mobility of people, physical goods and ideas/information. The last, involving the most globalized flows, represents emancipatory prospect for the subgroups and actors of the civil society, eroding the present hierarchy of the territorial organization; this means a contribution to the overcoming the logic of zero-sum game. However, approaching the finites of the world at the same time means sending warnings to localities, calling to the limits to growth, (re) introducing some control and coercive power of the state and generally revolving the perspective of living in the physical world, back to the "limits to growth - limits to freedom".

Key words: weakness/power of local actors; territorial diversity; local particularity; glocalization; zero-sum game; flows of people; physical goods and ideas/information; natural and built environment; life style.

963

UDC: 355.45(4)

**Anton GRIZOLD: SOME CHALLENGES FOR BUILDING THE
CONTEMPORARY EUROPEAN SECURITY ARCHITECTURE****Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 786-797**

After the cold war, Europe has been shaping a new security system that consists of security organisations, such as UN, Nato, WEU, EU, OSCE and CE. During the cold war, WEU was developing in the shadow of Nato, while EC existed mainly as an economic-political entity of West European countries. By establishing Common foreign and security policy and fusion with WEU, EU became active in security and military fields as well. However, as proved by the Nato military intervention in Kosovo, the EU's great ambition in these fields could not cover its military inferiority towards Nato (USA). The military ambitions of EU have also complicated its relations with Nato. However, the terrorist attack on USA (11th September 2001), as the worst act of a sort in human history, and the commencement of common fight against terrorism, have contributed to the strengthening the alliance and possibly to faster settlement of relations among USA, EU and European members of Nato.

Key words: European security, international security, EU, Nato, WEU

Miroslav STANOJEVIĆ: THE END OF A LONG PERIOD OF STRIKES IN SLOVENIA?

Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 798-816

Strike frequency had been growing fast in the second half of the 1980s in Slovenia. During the 1990s the number of strikes was increasing up to 1997, and then started to decline sharply. The decline of the long strike wave at the end of the 1990s has been overlapped with escalating interest fragmentations between employees in manufacturing industry. Along with the general decline in strikes, a portion of strikes in public service sector increased during the second half of the 1990s. This change has happened within the escalating interest fragmentation in the manufacturing industry. Being non-contextualised by articulated employees' interests from manufacturing industry, the strikes in public service sector have induced deepening of the interest cleavages between different categories of employees. These processes caused the problems to the social dialog and simultaneously to the implementation of a social market economy in Slovenia.

Key words: strike, trade union, 'real socialism' - 'communism', 'post-communism', transformation, interest fragmentation, social market economy, social partnership.

UDC: 324(437.1/.2)

Ladislav CABADA: ELECTION SYSTEM REFORM IN CZECH REPUBLIC - ELECTIONEERING IN PRACTICE

Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 817-831

After parliamentary elections in the Czech republic in 1998, the "hidden silent great coalition" was established, consisting of two big political parties - social and civic democrats. The coalition was a result of conflicts between the political parties and political elite. They were not able to find compromise and solutions and to create a "normal" government. Consequently, the two big political parties decided to modify the election system. The aim was to assure the strong governmental coalition after the next elections. Constitutional Court found some of the changes (the election divider - modified D'Hondt, the dimension of election districts etc.) as illegal. As a result, Czech republic is without the election law not even a year before the next parliamentary elections. This situation could endanger the stability of the democracy and the rule of law in the country.

Key words: Czech Republic, parliamentary elections, proportional electoral system, majority electoral system

UDC: 329 : 324

**Tomaž BOH: SELF-PRESENTATION OF POLITICAL PARTIES AND
THEIR TV CONFRONTATIONS AS MEANS OF POLITICAL PERSUASION****Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 832-847**

The article deals with the importance of TV as a main medium used by political parties in a pre-electoral campaign. The analysis focuses on the difference between propaganda and political marketing. The analysis of propaganda elements presence is based on a division of parties into four groups, according to similar electoral results. By analysing the content and presence of different political parties in TV confrontations, the main factors which determinate the level of audience, were identified. A comparison of the levels two weeks before and two weeks after the pre-electoral campaign enabled us to identify the trends in the last week of pre-electoral campaign. The level is much higher during the campaign than usually.

Key words: elections, political parties, pre-electoral campaign, political marketing, propaganda, self-presentation, TV confrontations, voting strategy.

965

UDC: 355.45 : 355.01

**Iztok PREZELJ: MILITARY THREATS TO NATIONAL AND
INTERNATIONAL SECURITY AFTER THE END OF COLD WAR****Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXIX, No. 5, pg. 848-860**

The author explains the role of military threats to security in the context of non-traditionalist and multidimensional approach to security. Entirely new threats to security after the end of cold war do not exist, however it is true that the intensity of many old phenomena (e.g. crime, terrorism, environmental degradation etc.) has increased. High intensity of stressing the non-military threats in our societies caused cognitive degradation of military threats. Nevertheless, the military conflict still represents a form of most severe danger to human lives and entire civilisation. The key military threat is triggering of military conflict or war and not other derived forms of military threatening (e.g. proliferation of weapons of mass destruction and similar). Due to interconnectedness of various security threats, the analysis of military threats to security has to comprehend also many non-military elements. The author also compares the exposure to military threats in 40 European countries with various statistical methods.

Key words: military threats to security, national security, international security, military conflict, war, comparison of threats

**Vladislav-Vlado KOTNIK: EMBODIMENT OF THE SELF AND
IDENTITY BUILDING THROUGH REMEMBERING THE FOOD**
Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 861-880

The article deals with the body, identity, memory and subjectivity as social products of food. It presents an unusual dilemma how to think food as a phenomenon of anthropology of everyday life and anthropology of one's own world. It seems that the food is strongly connected to the social life of every individual and importantly defines a human being, his/her mentality and identity through eating. A basic aim is to look at the very structure of symbolic meanings and social effects of food and eating on the concrete and particular subjects. Food determines everyday life; it creates human body, transmits memory, and constitutes mentality and subjectivity. The article consists of analysis and interpretation of the gathered empirical materials, supported by selected theoretical concepts (Deborah Lupton, Claude Lévi-Strauss, Marcel Mauss, Anna Freud, Michel Foucault and others).

Key words: food, anthropology of food and eating, everyday life, body, memory, subjectivity.

Matjaž URŠIČ: CARTOGRAPHERS OF POSTMODERNISM
Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 881-896

The author attempts to present subjective comprehension of space in the context of new technological structures. The analysis of perceptive abilities of the subject is based on inductive method of parallel prove. Examples from film aesthetics and other everyday life situations are used to describe new conditions of experiencing the space structures. A discourse is based on three notions: geo-political aesthetics, implosion of the space and identity of hyperreality. By using these three concepts, the author attempts to verify perception of unity or division of space comprehension of an individual. The concept of "critical infrastructure" is used to represent the active cell within the processes of identification and indicates a possibility of influencing the economic structure, which has fictive power over the mechanisms of spatial imagination.

Key words: space perception, technological mediators, critical infrastructure, cultural capital, society of spectacle, film, space of flows, processes of identification.

UDC: 004.738.5

Helena JERIČEK: BLUE AND PINK - GENDER DIFFERENCES IN THE USE OF INTERNET**Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 897-907**

The Internet is becoming increasingly used medium, causing changes on different domains. It can be observed merely as a technical appliance, or as a continuously arising and changing autopoietic system. User research shows that the Internet is a men's domain, which means that the computer culture of men is being continued. Men spend more time on-line and also use it for a wider range of activities than women. Research shows that there are gender differences in the way of communication. On discussion forums, men use impersonal expression and demand clear answers, while women, who are in the minority, use personal expression and soothe tensions. Research among the third grade students of secondary schools in Ljubljana reveals that boys use the Internet more often at home, as well as their friends' and relatives house, and that they spend more time for all the activities, except for information searching and surfing, where there are no important differences between the genders.

Key words: the Internet and gender differences, use of the Internet.

967

UDC: 331.4

Lea TKALEC: MOBBING**Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 908-926**

Since the beginning of the last decade, the word is used to describe destinies of people, who are exposed to abuse of co-workers and/or superiors. Heinz Leymann, a Swedish work psychologist, researched and named the process and with the broader interest for the subject, the public got aware of it. With the formulation "psycho terror on the workplace" he described the situation, in which an individual employee was systematically, often and during a longer time period, submitted to attacks from co-workers and/or superiors (Leymann, 1995, 18).

The tense work-situation often causes illness and as a result an individual is forced to leave the job. Frequently he is no longer capable to re-enter the work environment. Mobbing afflicts from 4 to 9 % of work population and is present in Slovenia as well.

Key words: mobbing, work trauma, bullying, workplace violence, abuse on the workplace.

Theodore J. LOWI: OUR MILLENNIUM: POLITICAL SCIENCE CONFRONTS THE GLOBAL CORPORATE ECONOMY**Teorija in praksa, Ljubljana 2001, Vol. XXXVIII, No. 5, pg. 927-947**

Of all the freedoms for which the cold war was fought, free enterprise was deemed sufficient for acquisition of all the other freedoms. The task of political science should now be to expose the loose and insecure moorings of economic ideology and to develop and approach more appropriate to the realities of our time. Our new millennium is a corporate millennium that has been interpreted in the hegemonic model to mean private and free (that is, unregulated) markets. However, any theory capable of incorporating the corporation has to be one of political economy. The first section of the article identifies six state-provided assumptions homo economicus has to be able to make prior to making or entering a market, without which homo economicus stays home. The second section puts the issue in a global context by identifying three developmental tracks - macro, meso, and micro. Their existence denies the possibility of a pure economic theory of globalisation. The third section describes the distinctive politics of each of the three tracks, demonstrating still more conclusively that political economy is the only approach competent to deal with the new corporate millennium. In conclusion, the author argues that political economy is and should be the new political science that this new area requires.

Keywords: global political science, globalisation, market economy, political economy

Nove knjige založbe
ZNANSTVENO IN PUBLICISTIČNO SREDIŠČE

Aleš Debeljak

NA RUŠEVINAH MODERNOSTI - Institucija umetnosti in njene zgodovinske oblike

Delo prinaša teoretsko in socialno-zgodovinsko analizo razvoja institucije umetnosti v civilizacijski paradigmi Zahoda. V interpretaciji modernizma izhaja iz analize avtonomije umetnosti kot meščanske institucije 17. stoletja. Skozi oris umetniških modelov, paradigem in gibanj, zlasti romantike in realizma 19. stoletja, pokaže postopno radikalizacijo umetniškega izraza, ki doseže svoj vrh v umetniških avantgardah prve tretjine 20. stoletja. Po 2. svetovni vojni pa Zahod doživlja prepuščanje umetnosti svetu kapitala in tu avtor v najboljši tradiciji kritične teorije neusmiljeno razgali postmodernizem, ki je pripeljal v slepo ulico umetnostnih prizadevanj in ujetost v mehanizme kapitala in potrošništva.

Knjiga je opremljena z imenskim in pojmovnim kazalom in izčrpno bibliografijo.

248 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.996,00 SIT

Michael T. Clanchy

ABELARD - Človek v srednjem veku

Peter Abelard (1079-1142), ki so ga sodobniki imenovali "francoski Sokrat" in "naš Aristotel", je širše poznan tudi kot ljubimec svoje učenke Heloize in njuna ljubezen velja za prototip nesmrtno ljubezni. Bil je filozof - logik, teolog in latinist ter sholastik in učenjak, po kastraciji pa puščavnik, menih in opat, ki so mu dvakrat sodili zaradi herezije in ga je papež obsodil na "večni molk". Ob prikazu Abelardovega razgibanega življenja spoznamo najpomembnejše mislece in učitelje tedanje dobe, sholastične in teološke zagate, način pouka v srednjeveških šolah in življenje v francoskih samostanih tistega časa.

Knjiga je opremljena z zemljevidi, dodatkom "Kdo je kdo", imenskim in pojmovnim kazalom ter priporočeno literaturo.

Prevod: Jure Potokar,

360 str., 170x240 mm, broš.,

prodajna cena: 4.968,00 SIT

Eric Hobsbawm

ČAS SKRAJNOSTI - Svetovna zgodovina 1914-1991

"Izjemna knjiga... Hobsbawmova zgodovina 20. stoletja je zgodovina sveta, ki je pripeljal do polnega razcveta materialnih in kulturnih potencialov 19. stoletja in se obenem izneveril njegovim obljubam... Napisana je v jasni in čisti prozi, brez pretiravanj, senzacionalizma in pristranskosti... Hobsbawm je razred zase... Izzivalen, pogosto briljanten in vseskozi prepričljiv in inteligenten prikaz sveta, kakršnega smo nasledili..." (Tony Judt, The New York Review of Books)

"Hobsbawm zgodovine ne pripoveduje v ponavljalni maniri, on o dejstvih premišljuje, jih vzporeja in sledi njihovim učinkom... Pronicljiva in prodorna knjiga." (Bernard Nežmah, Mladina)

Prevod: Seta Knop, Katarina Jerin in Srečo Balent, 628 str. (64 fotografij, imensko in pojmovno kazalo, bibliografija in izbrana literatura), 170x240 mm, trda vezava,

prodajna cena: 6.966,00 SIT

John Keane

CIVILNA DRUŽBA - Stare podobe, nova videnja

Avtor, v 80. letih pobudnik svetovne debate o civilni družbi, izpostavlja pregled dogajanj v civilnodružbeni sferi in sprememb v pojmovanju civilne družbe v 80. in 90. letih, ostaja pa na stališču, da je demokracija eksistenčno odvisna od razvite civilne družbe, ta pa je tudi politični koncept, in sicer globalne narave. Pri tem pa je realist - pokaže tudi temno plat civilne družbe, saj ta ne pomeni avtomatično demokratičnega potenciala, o čemer pričajo mnoga populistična gibanja, ki so necivilna in necivilizirana, nasilna in nacionalistična. Posebej ga zanima sprememba javne sfere v dobi medijske prevlade in računalniške informatizacije, ki pelje v večjo svobodo komuniciranja posameznikov, hkrati pa se vzpostavlja kot nova moč nad njimi.

Keane je napisal predgovor k slovenski izdaji, delo pa zaključuje imensko in pojmovno kazalo.

Prevod: Marjan Sedmak, 220 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.780,00 SIT

Igor Lukšič (ur.)

NOVA SOCIALDEMOKRACIJA - Opredelitve in kontroverze tretje poti

Igor Lukšič je zbral najbolj poglobljene razprave o tretji poti, ki so se v zadnjih dveh letih pojavile med evro-amerškimi družboslovci, zlasti politologi, sam pa je osvetlil polpreteklo zgodovino iskanj tretje poti. Izbor začenja programski tekst britanskega premiera Tonyja Blaira o tretji poti laburistov in o konkretnih korakih posameznih politik na področju sociale, zaposlovanja, izobraževanja, itd. Osrednji del knjige zavzema t.i. Nexus debata prek interneta, v kateri so sodelovali številni ugledni znanstveniki, David Halpern pa je povzel njihove ugotovitve o pojmu tretje poti, o politikah in vrednotah, o globalizaciji in o praktičnih ukrepih tretje poti v nacionalnih politikah. Sledijo teksti Thomasa Meyerja, Simona Szreterja in Stuarta Whitea o pomenu človeškega in socialnega kapitala, državljanski odgovornosti in enakih priložnostih, vlogi civilne družbe in aktivne države.

Prevod: Igor Lukšič, Jernej Pikalo, Borut Petrovič Jesenovec, Slavica Jesenovec Petrovič in Alina Žugelj,

200 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.348,00 SIT

Gregor Tomc

ŠESTI ČUT - Družbeni svet v kognitivni znanosti

Monografija prinaša nova spoznanja s področja kognitivne znanosti, ki presega pojmovanja človeka kot ločenega biološkega, psihosocialnega, političnega ipd. bitja. Ob ostri kritiki redukcionističnih pristopov klasičnega družboslovja avtor pojasni temeljne epistemološke zagate sodobne znanosti o človeku. Obširno analizira prehode v duševnosti v zadnjih dveh tisočletjih, iz katerih se je porodil moderni človek, s posebnim poudarkom na problematiki religijskega izkustva, ustvarjalnosti, moralnih vrednotenj in estetskih občutenj. Ponuja pa tudi poglobljen razmislek o posledicah raziskovanja človeka, ki vključuje laboratorijsko opazovanje delujočih možganov in računalniško oblikovanje umetnih skupnosti, in v katerega jedru je šesti čut - kultura v duševnosti.

Dodano je imensko in pojmovno kazalo ter bogat izbor literature.

412 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 4.536,00 SIT

Igor Lukšič in Andrej Kurnik

HEGEMONIJA IN OBLAST - Gramsci in Foucault

Slovenska politologa v knjigi predstavljata in vzporejata dva evropska misleca, ki sta močno zaznamovala tako politično znanost kot filozofijo 20. stoletja: Antonia Gramscija (1891-1937), italijanskega filozofa, marksista in političnega aktivista, in Michela Foucaulta (1924-1984), francoskega filozofa in zgodovinarja, navadno prištevane med strukturaliste. Obema je skupno, da iščeta odgovore na izzive prevratnega časa - Gramsci v času revolucionarnega vrenja po 1. svetovni vojni, Foucault v revolucionarnem obdobju 1968 -, in da vključujeta v politično analizo zasebno sfero, kulturo, emocije, moralo in praktično delovanje ljudi ter tako na novo definirata političnost človeka.

228 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.996,00 SIT

Mario Perniola

ESTETIKA 20. STOLETJA

Knjiga italijanskega filozofa prinaša pregled raznolike in obsežne estetske misli, kot se je izoblikovala skozi 20. stoletje. Perniola je to misel predstavil problemsko, v štirih estetskih poljih, za katera najde izhodišča v Kantovi in Heglovi filozofiji: kot estetiko življenja (od Diltheya do Foucaulta), estetiko forme (od Wölfflina do McLuhana), estetiko spoznanja (od Croceja do Goodmana) in estetiko dejanja (od Deweya do Blooma). Vsako od teh polj dobi v obratu v 60. letih novo vrednost: estetika življenja se izteče v političnost, estetika forme v medijskost, estetika spoznanja v skeptičnost in estetika dejanja v političnost. Pisec dodaja še peto polje - estetiko kot raziskovanje predmeta, po katerem je dobila ime: aisthesis, čutenje, čustvovanje (od Freuda in Heideggra do Lacana in Deleuza).

Dodani so pregled literature za nadaljnje branje, bibliografija in imensko kazalo.

Prevod: Aleksa Šušulič, spremna študija: dr. Lev Kreft,

216 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 3.996,00 SIT

Breda Luthar

POETIKA IN POLITIKA TABLOIDNE KULTURE

Avtorica pokaže, kako nastaja tabloidna kultura in kako vpliva na naše vsakdanje življenje in širše, na družbena razmerja in kolektivitete, v katere se vključujemo. Njena zgodba se začne v devetnajstem stoletju, ko se je oblikovala delitev na popularni in "resni" informativno-politični tisk, zlasti v Veliki Britaniji in ZDA, nadaljuje pa se v bogati analizi sodobnih medijskih praks v svetu in pri nas. Z nazornimi primeri tako predstavi, kako sistem popularnih zgodb ponuja in vsiljuje svoj pogled na svet, svoje univerzalne resnice, junake in vrste življenjskega stila.

272. str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 4.104,00 SIT

Vladimir Benko

SOCIOLOGIJA MEDNARODNIH ODNOSOV

Avtor večih knjig s področja mednarodnih odnosov in nesporna avtoriteta za to področje v pričujočem delu pristopa k analizi mednarodnih odnosov s perspektive sociološke teorije in socioloških metod v razmerju z drugimi družboslovnimi disciplinami, ki posegajo v znanost o mednarodnih odnosih. V središču njegovega zanimanja je proces globalizacije, ki terja premik od raziskovanja države k sintagmi medsebojne odvisnosti in problematiki gonilnih sil tega pojava. V tem kontekstu predstavlja različne teorije o mednarodnih odnosih ter raznotera razumevanja mednarodne skupnosti, njenega razvoja in struktur. Ob razvitu lastne tipologije prikaže odnose med subjekti mednarodne skupnosti in njihove značilnosti, pomemben del razmisleka pa namenja novejšim oblikam upravljanja v mednarodni skupnosti.

Monografija je opremljena z obsežnim seznamom virov in izbrane literature.

332 str., 145x205 mm, broš.,

prodajna cena: 4.320,00 SIT

Allan P. Merriam

ANTROPOLOGIJA GLASBE

Knjiga iz leta 1964 je danes v svetu klasika, temeljni kamen za študij glasbe in tudi najbolj citirano delo s področja etnomuzikologije in antropologije glasbe. Gre za prvi sintetični prikaz glasbe, tako kar zadeva njen izvor in razširjenost po različnih kontinentih - od glasbe severno in južnoameriških Indijancev prek afriške glasbe do glasbe avstralskih aboridžinov - kakor tudi glede njenih izraznih oblik - zajema ljudsko in umetno glasbo, znotraj tega npr. sakralno in posvetno glasbo, in kar je posebej zanimivo, tudi popularno glasbo (jazz). V naš kulturni prostor, ki je izrazito vezan na srednjeevropske predstave o glasbi in na folkloristiko, bo delo nedvomno prineslo svežino, predmetno širino in metodološko globino.

Delo je opremljeno z obširnimi avtorskim in pojmovnim kazalom ter z bogato bibliografijo.

Prevod: Polona Mesec, predgovor in strokovni pregled: dr. Svanibor Pettan
300 str., 170x240 mm, broš.,

prodajna cena: 3.780,00 SIT

Knjige lahko naročite z 20% popustom pri založbi:

Znanstveno in publicistično središče,

Slomškova 6, p.p. 1710, 1001 Ljubljana,

tel.: + 386 1 434 49 35, fax: + 386 1 434 49 38

e-mail: zps.dario@email.si

ČLANKI

Besedilo. Teorija in praksa (TIP) sprejema v presojo za objavo originalna znanstvena in strokovna besedila, ki še niso bila objavljena drugje niti niso drugje v recenzentskem postopku. Besedila (vključujoč reference in opombe) naj bodo enostransko izpisana v treh izvodih na papirju formata A4 z 1,5 vrstičnim razmikom. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Izpisu je treba priložiti besedilo na 3,5-palčni disketi, na kateri naj bo poleg imena in priimka avtorja označen tudi računalniški program v katerem je besedilo pripravljeno (na primer Microsoft Word 97).

Besedila pošljite na naslov: Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija. E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si.

V kolikor je besedilo poslano po elektronski pošti na naslov uredništva, izpis treh kopij ni potreben.

Zaradi dvostranskega anonimnega recenzentskega postopka naj prva stran besedila vsebuje le naslov besedila brez imen avtorjev. Imena avtorjev naj bodo izpisana na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko, elektronsko pošto ter na povzetku. Besedilo mora spremljati izjava avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk. Uredništvo zavrnenih besedil ne vrača.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni članki naj praviloma ne presegajo 8000 besed; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 3000 besed; recenzije do 1500 besed.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila daljša od 1500 besed morajo vsebovati podnaslove.

Povzetki. Izvirni znanstveni članki morajo biti opremljeni s povzetkom in smiselnimi ključnimi besedami (oboje v slovenskem in angleškem jeziku) v obsegu do 100 besed. Povzetki naj vsebujejo natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije ter zaključke.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z jasnimi naslovi. Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto kamor sodijo.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, nadpisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena.

Opomba o avtorju in zahvala vključuje informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

NAVAJANJE

Reference v besedilu: Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabljajte (Novak, 1994:27-8). Če je več avtorjev besedila, uporabljajte v tekstu obliko (Novak et al., 1994:27), v seznamu literature pa navedite vse avtorje. Če ne uporabljate prve izdaje knjige, napišite tudi letnico prve izdaje (Novak, 1953/1994:7). Več referenc hkrati ločite s podpičjem (Novak, 1994:7; Kosec, 1998:3-4; Kosec, 1998a:58). Če navajate več del istega avtorja, objavljena v istem letu, dela med sabo ločite s črkami a, b, c, itd. (Novak, 1994a:27-9) (Novak, 1994b:1).

Seznam referenc: v seznam referenc vključite vse uporabljene vire. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaje.

Knjige: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Na primer: Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje zbornika): Naslov prispevka v zborniku. V Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.

Na primer: Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance? V Martin Hewson in Timothy J. Sinclair (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55-72. Albany: State University of New York Press.

Članki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije Letnik(številka): strani.

Na primer: Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57(3): 632-42.

Svetovni splet (WWW): Avtorjev Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno preko Internet naslov, datum dostopa.

Na primer: Deleuze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno preko <http://www.imaginet.fr/deleuze/TXT/240178.html>, 10.1.2001.

RECENZIJJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzije naj ne presegajo 1500 besed. Na prvi strani zgoraj naj bo v prvi vrstici napisano ime avtorja recenzirane knjige, v drugi z odebeljeno pisavo naslov in morebitni podnaslov knjige, v tretji vrstici pa je treba navesti sledeče podatke: naziv izdajatelja, kraj izdaje, leto izdaje dela in število strani. Recenzija se podpiše na koncu besedila.

100% na kvadrat

Odlični sadni nektarji in 100% sadni sokovi iz Fructala postavljajo užitek na kvadrat! V priročni embalaži so uporabni kjerkoli in kadarkoli. V manjši pospešijo užitek za enega, v veliki Tetra Brik embalaži pa naravo delijo vsem v družini. Z desetino okusov

pomnožijo izbiro. S svojo 100% naravnostjo ohranjajo vsa bogastva jabolk, pomaranč in ananasa, v nektarjih pa združujejo odličnosti marelic, breskev, črnega ribeza, jagod, grozdja, hrušk, borovnic ... Preprosto na kvadrat!

ZDRAVKO MLINAR

KREPITEV IN SLABITEV MOČI LOKALNIH AKTERJEV
TER NASTAJANJE IN IZGINJANJE LOKALNIH
POSEBNOSTI V PROCESU GLOKALIZACIJE

ANTON GRIZOLD

NEKAJ IZZIVOV IZGRADNJI VARNOSTNE ARHITEKTURE V
EVROPI DANES

MIROSLAV STANOJEVIĆ

KONEC DOLGEGA STAVKOVNEGA VALA V SLOVENIJI?

LADISLAV CABADA

VOLILNA REFORMA NA ČEŠKEM

TOMAŽ BOH

SAMOPREDSTAVITEV STRANK IN MEDSTRANKARSKA
SOOČENJA KOT ORODJE POLITIČNEGA PREPRIČEVANJA

IZTOK PREZELJ

VOJAŠKO OGROŽANJE NACIONALNE IN MEDNARODNE
VARNOSTI PO KONCU HLADNE VOJNE

